

Stílus – variativitás – műfordítás

Stílus – variativitás – műfordítás

Köszöntő kötet Lőrincz Julianna
70. születésnapjára

Szerkesztette
Lőrincz Gábor – Domonkosi Ágnes

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Komárom, 2020

Lektorálta
PaedDr. Török Tamás, PhD.
Dr. habil. PhD. Liszka József, PhD.
Dr. Schirm Anita, PhD.

Szerkesztette
Mgr. Lőrincz Gábor, PhD.
Dr. habil. Domonkosi Ágnes, PhD.

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a PRO SELYE UNIVERZITAS n.o. támogatásával készült.

© Alabán Ferenc, Baka L. Patrik, Baka Vida Barbara, Bozsik Gabriella, Czetter Ibolya, Cs. Jónás Erzsébet, Domonkosi Ágnes, Eőry Vilma, Gaál Némety Alexandra, H. Nagy Péter, Horváth Kornélia, H. Tomesz Tímea, Istók Béla, Istók Ilona, Jánk István, Kalcsó Gyula, Keserű József, Lőrincz Gábor, Ludányi Zsófia, Misad Katalin, Pethő József, Sátor Veronika, Simigné Fenyő Sarolta, Simon Szabolcs, Szabó András, Szikszainé Nagy Irma, Takács Judit, Tóth Etelka, Vörös Ottó, V. Raisz Rózsa, Zimányi Árpád

© Selye János Egyetem, Komárom

ISBN 978-80-8122-350-1

TARTALOM

TABULA GRATULATORIA	7
Lőrincz Julianna 70. születésnapjára	9
Alabán Ferenc: Nemzeti identitás és integráció. Néhány gondolat az önazonosság kérdéséhez	13
Baka L. Patrik: Gőzexpressz. Dávid Ádám: <i>Millennium expressz</i> -trilógia	19
Baka Vida Barbara: Szövegtér, Escher-tér, játéktér. Lőrinczy Judit: <i>Elveszett Gondvána</i>	31
Bozsik Gabriella: Az ezredforduló gyógyszertárneveinek névtani és helyesírási jellemzői	39
Czetter Ibolya: Az ember a panoptikumban. Márai Sándor: <i>Bolhapiac</i>	49
Cs. Jónás Erzsébet: Liturgikus líra és kulturális emlékezet a műfordításban	65
Domonkosi Ágnes: Megszólítási gyakorlatok az egri és a komáromi pedagógusképzésben: eltérések és azonosságok	77
Eőry Vilma: A variológia és a tankönyvek	89
Gaál Némety Alexandra: Petőfi Sándor <i>Szeptember végén</i> című verse és műfordításainak kontrasztív vizsgálata	97
H. Nagy Péter: Egy párhuzamos mintázat (nők és tudomány)	107
Horváth Kornélia: József Attila egy korai szerelmes verséről	115
H. Tomesz Tímea: Humoros alakzatok a 2019-es SuperBowlon bemutatott reklámokban	121
Istók Béla – Istók Ilona: Unalmas magyaróra – egyhangú IKT? Nyelvtani gyakorlatok PowerPointtal	133
Jánk István: Az OFI-tankönyvek oktatásnyelvészeti vonatkozásairól	151
Kalcsó Gyula: A szoftverhonosítás elmélete és gyakorlata	163

Keserű József: Hogyan „olvassák” egymást Kosztolányi regényalakjai? Kosztolányi Dezső: <i>Pacsirta</i>	175
Lőrincz Gábor: Nyelvi tájkép Egertől Komáromig	183
Ludányi Zsófia: A nyelvi variativitás vizsgálata pedagógusjelölt hallgatók nyelvi naplóiban	195
Misad Katalin: Szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvek vizsgálata a vonatkozó tankönyvértékelési szempontrendszer alapján	205
Pethő József: A gyalu és a hárfa. Krúdy ironikus hasonlatainak egy típusáról	219
Sátor Veronika: Karinthy Frigyes recepciója a rendszerváltás után	229
Simigné Fenyő Sarolta: Színek és élet. A színek életünkre gyakorolt hatása	239
Simon Szabolcs: Kultúrák találkozása – határesetek	251
Szabó András: Molnár Albert nevééről	261
Sziksza Irma: Intratextuális stíloselemzés Dsida Jenő <i>Tavalyi szerelem</i> című verse alapján	267
Takács Judit: Tartalmak, módszerek és tapasztalatok a magyar nyelv eredetének tanításával kapcsolatban	281
Tóth Etelka: <i>A csillag, a virág és az Egri csillagok</i>	291
Vörös Ottó: Hogyan ítéljük meg nyelvünk újabb regionális fejleményeit?	309
V. Raisz Rózsa: Petőfi Sándor: <i>Uti jegyzetek</i>	313
Zimányi Árpád: Gasztronómiai szókészletünk globalizációja	323

TABULA GRATULATORIA

Alabán Ferenc
Antalné Szabó Ágnes
Baka L. Patrik
Baka Vida Barbara
Balásné Szalai Edit
Bednatics Gábor
Bíró Ferenc
Bozsik Gabriella
Bödők Vrabel Tünde
Czetter Ibolya
Cs. Jónás Erzsébet
Deisler Szilvia
Derján Szabó Tünde
Domonkosi Ágnes
Eőry Vilma
Erdélyi Margit
Fekete Péter
Gaál Némety Alexandra
Gréczi-Zsoldos Enikő
Hegedűs Norbert
H. Kovács Helga
H. Nagy Péter
H. Tomesz Tímea
Horváth Kinga
Horváth Kornélia
Illés Attila
Istók Béla
Istók Ilona
Jánk István
Jászay László
Kalcsó Gyula
Keserű József
Kiss Kinga

Kiss Tímea
Körömi Gabriella
Kurucz Anikó
Kusper Judit
Lanstyák István
Lőrincz Gábor
Ludányi Zsófia
Magyari Sára
Major Imre
Merva Attila
Misad Katalin
Mucha Dorka
Onder Csaba
Pethő József
Pintér Márta
Plonický Tamás
Rási Szilvia
Sátor Veronika
Schirm Anita
Simigné Fenyő Sarolta
Simon Szabolcs
Szabó András
Szentesi Zsolt
Szikszainé Nagy Irma
Szítás Péter
Takács Edit
Takács Judit
Török Tamás
Tóth Etelka
V. Raisz Rózsa
Vörös Ottó
Zimányi Árpád

LÓRINCZ JULIANNA 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Lőrincz Julianna, az Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott főiskolai tanára, valamint a Selye János Egyetem Tanárképző Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének egyetemi docense 2020-ban tölti be 70. életévét. A kerek évforduló okot ad a visszatekintésre, a tevékeny és eredményekben gazdag életpálya bemutatására.

Ünnepeltünk a szegedi József Attila Tudományegyetem magyar–orosz szakának elvégzése után 1974-ben kezdte meg felsőoktatási tevékenységét a bajai Eötvös József Tanítóképző Főiskolán. 1986-ban került az egri intézménybe, ahol először az Orosz Tanszéken, majd 1990-től 2018-as nyugdíjazásáig a Magyar Nyelvészeti Tanszéken, valamint az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéken oktatott, illetőleg az utóbbi vezetője volt három éven keresztül. Egyetemi doktori címét 1978-ban szerezte a szegedi egyetemen. PhD-értekezését az Eötvös Loránd Tudományegyetemen védte meg 2000-ben, majd 2009-ben ugyanitt habilitált. 2002–2003-ban a beszercebányai Bél Mátyás Egyetem Hungarisztika Tanszékén is tanított.

Az Eszterházy Károly Főiskola Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének vezetőjeként 2004-ben részt vett a Selye János Egyetemmel való kapcsolatfelvételi tárgyalásokon. 2009-től a Selye János Egyetem Tanárképző Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense, illetve a Magyar Nyelv és

Irodalom Doktori Program szakmai felelőse és témavezetője. Konzulensi működésének eredményeképpen minden hallgatója sikeresen megvédte disszertációját. 2010-től a Variológiai Kutatócsoport vezetője. Utóbbi minőségében évente rendezett magas színvonalú nemzetközi konferenciákat szlovákiai, magyarországi, romániai és ukrainai résztvevőkkel.

1995 és 2008 között tagja az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak. A két OTKA-pályázat támogatásával készült retorikai-stilisztikai alakzatlexikon munkájában szócikkek írásával, előadásokkal, bírálatokkal vett részt. 1999-től az ELTE Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszékén a variativitás kutatásával foglalkozó, kétéves futamidejű OTKA-pályázat közreműködője. Ennek lezárásaként 2001-ben megjelent Jászay Lászlóval közös könyve *Variancia az orosz ige paradigmájában* címmel.

A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének (MANYE) tagjaként rendszeres résztvevője és előadója a korábban évente, utóbb kétfévente megtartott nemzetközi kongresszusoknak. Szervezőbizottsági tagja volt az Egerben megrendezett 2009-es kongresszusnak. Tagja a Miskolci Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottságának, és előadója a Miskolci Egyetemen megrendezett számos konferenciának. Újabb kutatási irányt jelentett, hogy 2001 és 2008 között a Debreceni Egyetemen működő Metakommunikációs Kutatócsoport tagjaként is tevékenykedett.

Főbb kutatási területe a stilisztika, a nyelvi variativitás, az összehasonlító nyelvészet, a fordítástudomány, a kommunikáció, de oktatói és tudományos munkássága során elmélyült a hangtan, a szófajtan-alaktan, a retorika, a jelentéstan és a szlavisztika kérdéseiben, újabban pedig a nyelvpedagógia és a tankönyvelemzés területén volt igen termékeny. Tudományos és oktatási jellegű publikációinak száma az MTMT tanúsága szerint 270. Kilenc önálló kötet (monográfia, tankönyv, jegyzet, gyakorlókönyv) szerzője. Morfológiai, jelentéstani és kontrasztív nyelvészeti témákban jól hasznosítható egyetemi tankönyveket, jegyzeteket állított össze. Sikeres konferencia-szervező tevékenységének eredményeként hét tankönyvkutatási tárgyú konferenciakötet szerkesztője vagy társszerkesztője a Selye János Egyetem jóvoltából.

Az egri és a komáromi anyaintézmények gyűjteményes kötetein (Az Eszterházy Károly Egyetem Tudományos Közleményei, illetőleg Eruditio – Educatio) és konferenciakiadványain kívül tanulmányai megjelentek a debreceni, a miskolci, a pécsi, a szegedi, a beszercebányai, a kolozsvári és a nagyváradai egyetem nyelvészeti és szlavisztikai periodikáiban. Igen gazdag a folyóiratok további listája is:

munkái többek között az Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, az Anyanyelvpedagógia, a Hungarológiai Közlemények, a Fordítástudomány, a Magyar Nyelvőr, a Magyar tanítás, a Modern Nyelvoktatás számaiban láttak napvilágot.

Kivette a részét az ismeretterjesztésből is: előadásokat tartott Heves megyében a magyar nyelv hete rendezvénysorozata keretében, cikkei jelentek meg az Édes Anyanyelvünk és a Heves Megyei Hírlap hasábjain.

Tagja az Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények szerkesztőbizottságának és tanácsadó testületének, továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az Orosz Nyelv- és Irodalomtanárok Magyarországi Szövetségének, valamint az Anyanyelv-ápolók Szövetségének.

Tanári munkájának eredményességét számos tényező jelzi. 1999 és 2008 között az egri főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén működő Szarvas Gábor Diákkör tanárelnöke. Diákjai éveken keresztül jó eredménnyel szerepeltek összehasonlító stilisztikai témájú dolgozataikkal az OTDK-n.

A Szép magyar beszéd elnevezésű Kazinczy-versenyek intézményi fordulójára és országos döntőjére 1994 óta készít fel hallgatókat. Gondos munkájának eredményeképpen 12 Kazinczy-érmes hallgatóval büszkélkedhet. Ezen tevékenységéért két alkalommal, 1994-ben és 2000-ben különdíjat kapott. Társrendezője az Egerben megrendezett, 2009-es Kárpát-medencei döntőnek. Hosszú időn keresztül ő készítette fel a hallgatókat a Kossuth-szónokversenyre is. Tíz éven át tevékenykedett zsűritagként a Heves megyei általános iskolások szavalóversenyének döntőjében.

Munkássága elismeréseként az egri intézményben megkapta az Eszterházy Károly-émlékplakettet, Komáromban pedig a Selye János Egyetem emlékérmének bronz fokozatát. Lőrincz Julianna munkáját mindvégig meghatározta a tudomány, a kutatás és az oktatás iránti elkötelezettség, a folyamatos publikációs tevékenység, a szakmai együttműködések, kapcsolatok kiépítésének eredményessége, a hallgatókkal pedig a tanórán is sikeres, de azon jóval túlmutató gyakorlat. Egyenes vonalú, töretlen életpálya az övé: tanítóképző főiskola, tanárképző főiskola, egyetem, doktori iskola követte egymást a már önmagában is elismerésre méltó 46, tapasztalatokban, eredményekben és sikerekben gazdag év során. Szorgalmának és tehetségének köszönhetően mind magasabb szintűvé érlelődött tudományos tevékenysége. Két intézmény, a Selye János Egyetem és az Eszterházy Károly Egyetem nevében köszöntjük ünnepeltünket 70. születésnapján, és kívánunk neki további eredményes alkotómunkát és szép szakmai sikereket.

Eger–Komárom, 2020 májusa

Domonkosi Ágnes – Lőrincz Gábor – Zimányi Árpád

Alabán Ferenc

NEMZETI IDENTITÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

NÉHÁNY GONDOLAT AZ ÖNAZONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ

1. Változó világ – változó identitás

Az önazonosság alakulása a korunk emberét meghatározó önismeret, magatartástudat és magatartásformák metamorfózisai van közvetlen kapcsolatban, mondhatnánk függőségben. A témát – az identitás változásait, alakulásait – lát-szatra természetszerűen fókuszáljuk az irodalom és a nyelv területeinek sajátosságaira és jelenségeinek vizsgálatára, mivel ezek a témakörök állnak legközelebb szakunk jellegéhez. Eddigi kutatói programjainkat is szakmai érdeklődési körünk determinálták, s a hazai és a külföldi partnereinkkel szintén azokban az esetekben tudtunk sikeresen együttműködni, amelyekben a programok hasonlóak voltak ezekhez a kutatási területekhez. Igyekszünk azonban nem bezárkózni a filológia egyes szűkebb területeinek kutatásaiba, mivel mind oktatói feladataink, mind egyéb publikációink elkészítése azt a tapasztalati tanúságokat jelezték, hogy a nyelv, az irodalom, a szélesebb értelemben vett kultúra s az azzal összefüggő szerves elméleti és módszertani (esetenként gyakorlati) megközelítések nem elszigetelten állnak egymás mellett, hanem nagyon is összefüggnek egymással, a kutatási eredmények hasonlóságai szintén konvergálnak.

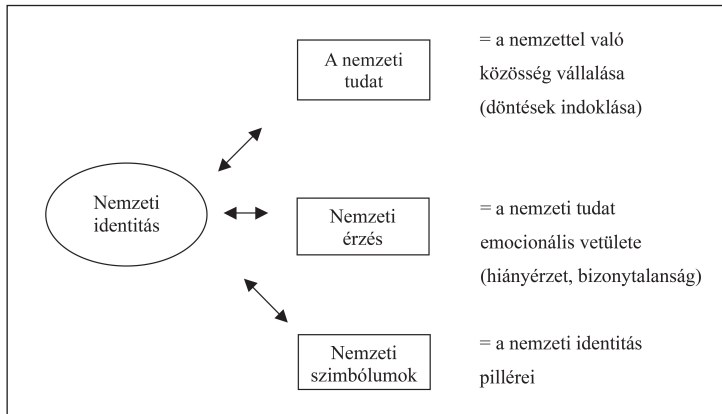
Amikor az identitásról értekezünk az utóbbi években, főként az Európai Unióba való belépés után, leginkább a nemzeti önismerettel kapcsolatos kérdéskör merül fel. Érthető és természetes is, hiszen az integrációs folyamat, az országghatárok spiritualizálódása, az euró bevezetése, a nagyobb egységbe való tömörülés

ténye szinte elfeledtetni látszik velünk a „külföld” és az „idegen” fogalmakat, vagy legalábbis ezek a fogalmak fokozatosan átértékelődnek tudatunkban és a közhasználatban. (Megjegyzendő: szerencsére ez kevésbé vonatkozik az „otthon” és a „haza” fogalmunkra...) Az átalakulások folyamatának felerősödése a közeledés és bizonyos keveredés előidézője lett, magával hozva egy új szabadságérzet megjelenését, amely egyértelműen a demokratizálódási átalakulások következménye. Azt vesszük azonban észre, hogy minél gyakoribb és sűrűbb a nemzeti különbségeket és szubjektív életkörülményeket összemósó együttműködés, továbbá a törvények közös betartásának igénye és gyakorlása, annál észrevehetőbben jelentkeznek ellenkező irányú törekvések és mozgások kontúrjai. Ez korunk társadalmi viszonyainak ún. „kétarcúsága”, mely az integráció és a dezintegráció jegyében, egymás kölcsönös ráhatásában zajlik.

Jelenünk társadalmi helyzetében nem csupán gazdasági válságról, hanem identitás-válságról is szokás beszélni. Elsődleges kiváltó okként szociológiai jellegű tényeket szokás felsorolni, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy valójában nincs társadalmi mag vagy meghatározó centrális közege, esetleg osztály, ami garanciát adhatna az identitás lényegének, tartalmának megőrzésére. Ehhez hozzájárulhatnak a globalizáció hatásai és az új identitásformák kialakulása is. Megítélésünk szerint azonban ez a kérdés jóval összetettebb és az egyén számára többféle hatásértéket tartalmaz, amit mindig értelmezni szükséges a helyzet pontosabb felderítéséhez. Példának okáért a nemzeti identitás krízisének kiváltásában azokból a nemzeti identitást érő sérelmekből kell kiindulni, amelyek a kialakult (ezért féltett és őrzött) közösségi kötelekeket, jellemvonásokat, szokásokat és értékeket mosnak össze. Az egyén számára problémát jelenthet a többnyelvűség és multikulturalitás, mely esetenként kapcsolatban állhat az egyéni anyagi érdekkeltséggel, a kialakult versenyszellemmel és az érvényesülni akarással, melynek következtében létrejöhet a saját nyelv és saját kultúra feladása.

A nemzeti identitás problémáit okozhatja az iskolában folyó nevelés és oktatás egyoldalúsága, példának okáért a történelem oktatása során. A fiatalabb nemzedékben kialakult gondolkodási modell inkább a jövőbe tekint, mint a múltba. Hosszú évtizedek elhallgatása és tiltása után azt is észrevehetjük, hogy a vallásnak (a vallás újbóli szabad gyakorlásának következtében) újra szerep jut a nemzeti érzés ápolásában, mert a nemzeti érzés új változatai is többször valószínűleg alapon bontakoznak ki. Talán nem túlzás, ha bizonyos megfigyelések eredményeként megállapítjuk, hogy talán nincs az Európai Unióban olyan országa, nemzete, amelyet a nemzeti és kulturális identitás problémaköre olyan behatóan és kitartóan foglalkoztatna, mint a magyart. Mindez azért is van, mert a határon

túli kisebbségi magyarság helyzete eddig nem rendeződött megnyugtató módon, s a magyar kisebbségek kulturális, nyelvi identitásuk ápolásának lehetőségei is különbözőek. A nemzeti identitás fogalmának belső tartalmi vonatkozásai mellett meg kell említenünk, hogy a nemzeti tudat és nemzeti érzés is szerves része a nemzeti identitás aktuális kérdéskörének, mivel ezek a fogalmak egy bizonyos szinten összekapcsolódnak és kölcsönösen kiegészítik egymást. Az összefüggés-rend sémában szemlélve így értelmezhető (1. ábra):

1. ábra: A nemzeti identitás összetevői

A továbbiakban hivatkozhatnánk még tényezőkre, amelyek erősíthetik vagy éppen gyengíthetik az egyén és a közösség önazonosságát. Ez is azt bizonyítaná, hogy témánk nemcsak időszerű, de rendkívül összetett jelenség és értelmezhető valóság is, mely része a hivatásunknak, mivel az oktatás alkalmával a nyelv és az irodalom tanulmányozása és kutatása során is az egyik központi és továbbgondolandó kérdéskört jelenti, mellyel mindennap találkozunk, szembesülünk és adekvát megoldások keresésére kényszerít bennünket.

2. Identitás és integráció

A felerősödő integrációs folyamatok következményeként egyre gyakrabban bukkan fel és különböző szempontok alapján értelmeződik és értékelődik a kulturális identitás fogalma és az identifikáció terminológiája. Nem teljesen új jelenségről van szó, de a szemlélet és esetleges vizsgálódás szempontjai és módozatai

eltérnek egymástól. Néhány évtizeddel ezelőtt a vizsgáldások elsősorban azokra a jelenségekre irányultak, amelyek a népek, népcsoportok közötti eltéréseket, jellegzetességeket és különbözőségeket tekintették meghatározónak. Erre az attitűdre a kívülről való szemlélet felerősödése volt a jellemző. Jelenünkben viszont a dimenzionált, a belülről való látás és láttatás vizsgálatának és módszerének ideje jött el, s elsősorban az a kérdés foglalkoztatja a téma iránt érdeklődőket, hogy hogyan módosul, változik az egyén, egy csoport a saját közösségével, kultúrájával és minden meghatározójával. Az is igaz azonban, hogy a mindennapi szóhasználatban legtöbbször a nemzeti öntudat kifejezéseként alkalmazzák.

Egy 1986-ban megfogalmazott nyugaton élő emigráns politológus véleményéből idézek: „A mai nemzetiségeknek három fő veszéllyel kell számolniuk: a kétnyelvűséggel, a társadalmi mobilitással és – a múlt egyik maradványával, a többségi nemzet nacionalista túlkapásaival. A nemzetiségek nehezen boldogulnak az államnyelv ismerete nélkül, ugyanúgy, ahogy a kis nemzetek se jutnak messzire egy világnyelv nélkül. De a nemzetiségieknek még a kis nemzeteknél is jobban kell vigyázniuk, hogy egyidejűleg megőrizzék saját nyelvüket és kultúrájukat, identitásuk legfőbb hordozóit is” (András 1986: 18).

Megítélésünk szerint az első két tényezőnek – a többnyelvűségnek és a fokozódó társadalmi mobilitásnak – a változó feltételek között meglehetnek a pozitív hatásai is, a harmadikként említett többségi nemzeti nacionalizmus azonban, mint mindig, jelenünkben is csak negatív hatásértékkel bír. Európában jelenünkben két ellenáramlat érvényesülése figyelhető meg, amely befolyásolja az emberek és az országok közti kapcsolat perspektívájának alakulását: egyrészt az európai integráció hatására a nemzeti választóvonalak, az országhatárok légiesülnek, melynek következtében az emberek és csoportok egymáshoz közelednek. Másrészt azonban, minél erősebb az országhatárokat és a nemzeti különbségeket összemósó együttműködés, Európában határozottabban jelentkeznek egy ellenkező irányú mozgás konkrét körvonalai is, amelyek az egyénit, a sajátosat és a nemzetit hangsúlyozzák. Ez utóbbi szinten, ha nem is minden esetben nemzetek, nemzeti kisebbségek és néptörédek, de legalábbis vidékek és régiók kezdeményezik különállásuk elismerését, fennmaradásuk biztosítása érdekében. Jellemző rájuk, hogy általában nem a meglévő állami keretektől szeretnének kitörni és nem területek elcsatolásában keresik a megoldást (bár az aktuális politikában ilyen vélemények is elhangzanak), hanem a nyelv, a kultúra, a történelem és a hagyományok ápolásának szabadságában, a nemzeti szimbólumok tiszteletében, az emberi alapjogok és igények hivatalos elismerésében és támogatásában.

Általában elfogadott, hogy a nyelv (anyanyelv), a kultúra és a származás az ún. etnikai identitás három fontos kérdésköre. Az eddigi kutatások tapasztalatai szerint ezek az összetevők – mint objektív meghatározó tényezők – az identitás megnyilvánulásának valós és konkrét elemei. A nyelv (anyanyelv) és a kultúra megnyilvánulásai értékrendbe állíthatók és az önazonosságra vonatkozó formai jellemző jegyei megállapíthatók. A származás – vagy eredettudat vizsgálata során rendkívül fontos szerephez jut a szubjektív elemek sora, s ez befolyásolhatja az etnikai identitás értelmezését. Jellegénél fogva az etnikai identitáson belül leginkább megfogalmazható és felismerhető a kulturális identitás.

E kiválasztott néhány szempont is kellően kifejezésre juttatja, hogy az identitással összefüggő kérdések és tisztázandó problémák összetettek. Ahhoz, hogy igazságosak legyünk, csak nagy vonásokban lehet általánosabb érvényű megállapításokat tenni. Szinte mindig külön-külön, saját meghatározó jellegzetességük közegeiben szükséges megvizsgálni és értelmezni az egyes etnikumokat, kisebbségi csoportokat vagy éppen a legkisebb közösségeket.

Az elmúlt évek társadalmi és politikai történései következtében a Közép-Európáról való gondolkodás nem veszítette érvényét, mivel egyre inkább bebizonyosodni látszik, hogy csak a nemzeti kultúrákban, vagy csupán a világkultúrákban való gondolkodás nem jelenthet megoldást és perspektívát. A közép-európaiság hozzátartozik a magyarság önismeretéhez és perspektivikus természetes orientációjához, mivel a másságok méltánylását és tudomásulvételét jelentheti. A még jócskán előforduló, a régió népeinek fel-felcsapó egymás iránti intoleranciája, rosszabb esetben gyűlölete egyrészt a politikai megtévesztésből, továbbá az ön- és helyzetismeret hiányából fakad. Közép-Európa szellemi jelentőségének fel nem ismerése, netán tagadása, a nemzeti önismeret hiányát, a nemzeti és a kisebbségi önmeghatározás problémáit is jelzi. Számos kérdés tisztázása azonban időszerű marad, mivel nincs meggyőzően bizonyítva, hogy például egy kisebbségi nemzet rész milyen mértékben rendelkezik nemzeti önismerettel, vagy hogy lehet-e egyáltalán kisebbségi sorban élő embereknek külön nemzettudata stb. Már néhányszor bebizonyosodott, hogy Közép-Európa –mint politikai fogalom – nem létezik, s a jövőben is inkább a kultúra, a szellemiség szótárába tartozik majd, mint „imaginárius térség”. Ennél fogva a politikától elvárni, hogy oldja meg a régió problémáit, hiú és irreális elképzelés marad a jövőben is, mivel a politika sem elfogadható kisebbségi programot, sem elfogadható jövőképet – különböző okoknál fogva – nem tud/tudott létrehozni, megvalósítani.

Felhasznált irodalom

- Az európai integráció. Tények és adatok* 2000. Europa Institut – MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- András Károly 1986. Nemzeti identitás. In: Borbándi Gyula (szerk.): *Nyugati magyar esszéírók antológiája*. EPMSZ. Bern. 9–26.
- Béládi Miklós 1982. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Duba Gyula 1987. *Európai magány*. Novellák, esszék. Madách. Bratislava.
- Đurišin, Dionýz 1985. A nemzetiségi irodalom mint irodalomtörténeti egység. In: Tózsér Árpád (szerk.): *Kontextus. Madách-műhely 1985*. Madách Könyv-és Lapkiadó. Bratislava. 109–118.
- Fábry Zoltán 1966. *Európa elrablása*. Tatran Könyvkiadó. Bratislava.
- Fábry Zoltán 1967. *Hazánk, Európa*. Válogatott tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Für Lajos 1989. *Kisebbség és tudomány*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Görömbei András 1982. *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kántor Zoltán 2002. A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: (Fedinec Csilla szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány. Budapest. 177–188.
- Olasz Sándor (szerk.) 1993. *Közép-európai változatok. Álmodások és realitások*. Disputa a Tiszatájban. JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék. Szeged.
- Pomogáts Béla 1997. *Kisebbségben és magyarságban. Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról*. Nap Kiadó. Dunaszerdahely.
- Pomogáts Béla 1999. Integráció, regionalizmus, kisebbségi kultúra. *Nyelvünk és Kultúránk* 108: 24–32.
- Pomogáts Béla 2003. Irodalmunk és az európai integráció. *Debreceni Szemle* 10/2: 224–237.
- Újvári Zoltán 2006. Gondolatok az identitás vizsgálatáról. *Debreceni Szemle* 14/1: 124–128.

Baka L. Patrik

GŐZEXPRESSZ

DÁVID ÁDÁM:

MILLENNIUM EXPRESSZ-TRILÓGIA

„Ne aggódj, mindent saját kezűleg szereltem kiselejtezett alkatrészekből.”
(Zsiga; Dávid Ádám: *Millennium expressz – A potyautas*, 5.)

A pöfögő gőzgépek és csikorgó fogaskerekek hajtotta fantasztikus masinériák, s a viktoriánus kor varázsa által jellemezhető steampunk a fiatal olvasókorosztály körében hatványozott figyelmet tudhat a magáénak, a gőzbetyár szerzők és kötteik pedig idehaza is mindegyre csak szaporodnak. Ebben a folyamatban kétségkívül oroszlánrészt vállal a Főnix Könyvműhely, olyan írók témába vágó műveit jelentetve meg, mint Vivien Holloway, Szilágyi Zoltán, A. M. Aranth és mások, de a klasszikusan szépirodalmi műhelyként számon tartott Magvető is nyitott volt az irányzatra, hiszen Lakatos István kitűnő ifjúsági regényei ennek berkein belül láttak napvilágot. A Tilos az Á Könyvek Dávid Ádám *Millennium expressz-trilógiájával* (Dávid 2013, 2015, 2017) járult hozzá a hazai ifjúsági steampunk kánon terjeszkedéséhez.

Szerzőnk, köteteinek írásakor a vernei hagyományhoz nyúlt vissza, és a megcélzott korosztály igényeit figyelembe véve kívánta meg újjáéleszteni azt, visszanyesve a kiterjedt leírásokat, helyettük pedig a párbeszédes cselekményszöveget és kalandot állítva előtérbe. Dávid Ádám hősei mindenesetre éppúgy körbeutazzák a világot, mint a nagy előd karakterei, rengeteg ismeretet gyűjtve az út során. A

kulturális, történelmi, földrajzi vonatkozások és átszövődések végig jellemzik a *Millennium expressz*-trilógiát, ám mindezt úgy, hogy a cselekmény nem napjainkban, de a 19. század alkonyán, egész pontosan 1896-ban játszódik. A Gyermekek- és ifjúsági irodalom online fórum kritikusa szerint a könyvek „legnagyobb erénye a hatalmas és pontos kultúrtörténeti tabló rajza a millenniumi ünnepség évéből, 1896-ból” (Ildikó 2014). A befogadók számára ilyenformán kerül egymás mellé a kor megannyi szereplője és története, Gárdonyi – azaz Ziegler – Gézától kezdve a világhírű illuzionista Harry Houdinin át II. Miklós orosz cárig, olyan klasszikusok tájait használva háttérül, mint *Az arany ember*, a *Winnetou*-regények vagy épp a *Drakula*.

Hőseink egy titokzatos gőzösön, a tulajdonképpeni főszereplőnek is tekinthető Millennium expresszen utazzák be előbb Európát, majd Észak-Amerikát, aztán Ázsia vadregényes tájait. Fontos azonban, hogy a mindenkori kiindulási pont a vonat lesz; a rá való feljutással veszi kezdetét a cselekmény is, s utazásai során a szereplők csak egy-egy rövid, kényszerű időszakra hagyják hátra a járművet, amiről mindenekelőtt azt érdemes tudni, hogy: „Egy kerekeken guruló árvaház, igen – felelte Zsiga. – A szabályzat első paragrafusa kimondja: »A Millennium expressz egy túlnyomórészt fiatalokú potyautasokat szállító, közhasznú vasúti szerelvény, amely ideiglenes lakhelyként szolgál, és a közétkeztetés mellett közoktatási funkciókat is ellát.«” (Dávid 2013: 13). Kicsit korábban pedig már a többi cikkelyt is megismerhettük: „A második paragrafus szerint »amennyiben az újonnan érkező potyautas személyi iratainak ellenőrzése 1. pozitív, akkor a vészhelyzet elmúlása után haladéktalanul el kell juttatni hozzátartozóihoz; 2. negatív, akkor ideiglenes millenniumi státuszba kerül.«” (Dávid 2013: 16).

A vonat lakói közt szerepelnek olyanok, akik csak egy fordulóra válnak a közösség részévé, az idézetben említett Zsiga azonban a szerelvényen született, és több mint tíz évig el sem hagyta azt. A Millennium expressznek továbbá van egy különleges tulajdonsága, nevezetesen az, hogy minden olyan fiatalon segít, aki a környezetében vészhelyzetbe kerül. Ilyenkor meghúzódnak a vészfékek, a gőzös önmaga szabja meg az irányt és a sebességet, s úgy áll meg a fenyegetett előtt, hogy az épp abba a vagonba szállhasson be, aminek a szolgáltatásaira a leginkább szüksége van. A regény kezdő szakaszán a másik főhős, Mattyasovszky Teri (aki létező személy volt, és ténylegesen fotóművész) is épp azért szállt fel az étkezőkupéra, mert már napok óta nem evett. Mivel hőseink kalandjai végig egybefonódnak a vonattal – sőt,

az első száz oldalon el sem hagyják a szerelvényt¹ –, és annak segítségével ismerik meg mind jobban a világot, a befogadó pedig a gőzös nevével felvértezett trilógia révén teheti meg ugyanezt, a *Millennium expressz* sorozatcímként alkalmazva a világlátásra utaló önreflexió lesz; kötettrilógia és szerelvény a megnevezés által montírozódik egybe. A síneken futó árvaház nevének jelentése mindezen túl a magyar államiság ezer évére is utal, pontosabban arra, hogy építői, s főként masinistája, Kazán, eredendően 1896-ig szándékozott üzemeltetni a szerelvényt.

Kazán maga igen különleges figura, hisz mindamellet, hogy ő testesíti meg a bölcs, gondoskodó, jólelkű, de tekintélyt parancsoló karakter archetípusát, egyszerre idézve meg Tolkien Gandalfját, Rowling Dumbledore-ját vagy épp Lakatos István Széklábját, jóformán egymaga lesz felelős a regényvilág zsánerjegyeinek térnyeréséért is. Itt mindenekelőtt az enyhe steampunk és fantasy vonásokra gondolunk, de az ő számlájára írhatók a road- (vö. Kiss 2015), kaland- és tanító regény műfaji sajátosságai is (vö. Ficsor 2014), hiszen nélküle a vonat, ez az utazó tanárvaház sem röhatta volna a világ sínhálózatát.

Dávid Ádám előszeretettel él beszélő nevekkal. A Kazán becenév például eleve maga mellé rendeli a hozzá társítandó, mozdonyvezetői pozíciót – amit tovább tetéz, hogy a kormos férfi annak a George Stephensonnak az unokájaként lesz ismeretes, aki 1825-ben az első személyszállító szerelvényt is üzembe helyezte –, Randássy neve az arcán viselt sebhely által teljesedik ki, Kirpicse pedig ügynöki pozíciója révén, hiszen az annak alapját adó orosz szó téglát jelent.

Most azonban vessünk egy pillantást a trilógia gőzbetyár sajátosságaira, ezek révén ugyanis sok mindent megtudhatunk Dávid Ádám univerzumának működéséről is.

Gyuris Norbert történeti stratégiákon alapuló polarizációja a *historikus* és a *fantasy* pólusok mentén osztja ketté a steampunk kánont, melyek közül az előbbi a realitás talajáról kiindulva gondolja tovább a gőztechnológiát – és teljesíti ki annak lehetőségeit –, míg az utóbbinak alapvető tartozékai a csodás elemek, a továbbgondolt gőzmasinériákat pedig ugyanúgy a világ evidens részeiként találja, mint a mágiát (vö. Gyuris 2007: 218–219). Dávid Ádám trilógiája egyik csoportba sem illik bele maradéktalanul, ám több-kevesebbet mindkettőtől

1 Egy interjúban a szerző arról vall, regényével egy olyan piaci űrt is ki kívánt tölteni, miszerint korábban egyetlen könyv sem használta meghatározó helyszíneként a vonat belső terét a magyar ifjúsági irodalomban, noha időközben felnőtt az a generáció, aki a *Thomas, a gőzmozdonyon* nevelkedett (vö. Gökhán 2014).

merít. A szerző sehol nem törekszik arra, hogy megváltoztassa az általunk is ismert 1896-os év történelmét, nem borítja fel elképesztő gépezetekkel a világpolitikai viszonyokat, pusztán Kazán által eszkábáltat olyan steampunk szerkezeteket, amelyek megkönnyítik a hősök mindennapjait: „Bal kezében egy fémkart tartott, és ahogy ujjával mozgatta a vállrészből kiálló acélbilleentyűket, a keze meghosszabbításaként használt szerkezet engedelmeskedett az akarátának” (Dávid 2013: 6). Majd egy kicsit később érkezik a magyarázat is: „Kazán egy félig kibelezett zongorából építette meg a fémkar belsejét. Ha fent megnyomsz egy billeentyűt, az energia végigfut a húron, és a kar alján megmozdul a hozzá tartozó acélujj” (Dávid 2013: 10).

A barkácsolás, a gőzbetyár szubkultúrát olyannyira jellemző DIY, azaz a „csináld magad” tevékenység hathatósan visszaköszön a regényben – az előbbin túl gondoljunk csak a jelen fejezet nyitányába emelt citátumra. A masiniszta például külön kocsit tart fenn műhelyként, ahol a fémkarhoz hasonló, korukat megelőző, fogaskerekes, gőztechnológiára működő eszközöket készít. Különös módon ezek a szerkezetek is hozzájárulnak azonban a *fantasy steampunk* klaszsis térnyeréséhez, hiszen olykor ugyancsak saját akaratak szerint viselkednek, mint az expressz maga: „A fiú feljajdult fájdalomában, és végre elengedte a fémkart, amit rejtélyes erő húzott Zsigához” (Dávid 2015: 210). Majd pedig: „Ekkor a pokróc megmozdul. A fémkar kicsúszott alóla, lassan a levegőbe emelkedett, és a fémvégződések végre rácsatlakoztak Zsiga remegő kezére” (Dávid 2015: 235).

A szöveg helyenként elhinti annak lehetőségét, hogy a gőzbetyár szerkezeteket összekötő és egymáshoz vonzó, „rejtélyes” erő pusztán magnetikus eredetű, ám az expressz azon tulajdonsága, hogy önkaratából segít a bajbajutott gyerekeken, s hogy Kazán varázslatos tükre mindig a világ 1849-es állapotát tükrözi vissza, amikor családja nagy tragédiájára került sor, s ami után a gőzös is elnyerte fantasztikus tulajdonságait, egyértelműsítik a fantasztikum jelenlétét. Utóbbi azonban, mint a steampunk elemek is, mindig a Millennium expressz környezetéhez kötődik, és nem az azt körülvevő, realiztikus világ sajátja, Farah Mendlesohn felosztása tekintetében tehát a mű *betolakodó*, azaz *intrusive fantasy*nek tételezhető (vö. Mendlesohn 2008: xi–xxv).

Cory Gross meghatározása felől nézve (Gross é. n.: 60–63) sem egyértelmű a trilogia besorolása, hiszen annak steampunk fejlesztései közt akad segítő erejű is – ilyen például a fentebb emlegetett Kazán-féle fémkar –, ami a *nosztalgikus*, a technika üdvözítő erejét valló művek csoportjába helyezné azt, a gonosz Kirpics nyomozó halálvonatának pusztításai ellenben a *melankolikus*, a túlfeljelettséggel járó, romboló hatásra figyelmeztető típust állítják előtérbe.

A regény tehát azt az általános tanulságot tudhatja a magáénak, ami szerint egy eszköz annak alapján lehet jó vagy rossz, hogy kinek a kezébe kerül, és az illető mire használja. Ezt erősíti meg az is, hogy Kirpics Kazán fémkarja alapján fejlesztette ki halálvonatát *A tudósító*ban.

A gőzbetyár irányzat maga is több alkategóriára tagolódik, amelyek *technológiai kortörés* és *világmegközelítés* szerint különíthetők el. Esetünkben a fogaskerék- és gőzalapú fejlesztések dominálnak, tehát a colckpunk és a steampunk, de a bütykölés révén a stitchpunk is megemlíthető, amit fércpunkként magyarázhatnánk.

A *Millennium expressz*-trilógia a steampunk technológiákon és az alműfaj tipikus eszközein túl – mint amilyenek a léghajók, a fogaskerekek, a gőz hajtotta gépezetek és a gőz maga, a velocipéd, a zsebóra és mások – az irányzat egyéb jellemzőit is a magáénak tudhatja. Ilyen például a sok helyütt felremlő humor, a túlhangsúlyozott rigolyák és állandó jellemjegyek, a műfaj jellegzetes karakterei is, mint a kalandor (pl. Zsiga és Teri), a feltaláló (Kazán), a detektív (Fecske felügyelő), a riporter (Szike) és mások². Bár a stimulánsok, ifjúsági regényről lévén szó, háttérbe szorulnak – legfeljebb Lujza mama előszeretettel használt altatóját, a macskagyökérteát említhetnénk „drogként” –, hőseink java a társadalom peremterületeiről származik – ami éppúgy gőzvandál jellegzetesség –, hisz a szerelvény lakói eredendően mind nincstelen, kolduló árvák voltak. A gyermekszegénység témájának feszegetése beillik a gőzbetyár irányzat azon humánus törekvései közé, melyek szerint az általa megelevenített kor, illetve napjaink társadalmi problémáinak felszámolását rendre célul tűzi ki. Amíg a trilógia főellensége, az orosz Kirpics rabszolgamunkára fogja az elrabolt fiatalokat, addig Kazán jótétemenyesükként jelenik meg: „Mit gondolsz, miért használok ennyi gyereket a piszkos munkához? Nincs megbízhatóbb munkaerő, mint egy fattyú, akit kivakarsz a mocsokból” (Dávid 2015: 126), illetve: „Jellemző, hogy amíg te a koldushálózat részleteit tervezgetted mellettem, az apám ugyanakkor határozta el, hogy vonatot épít az árváknak” (Dávid 2015: 130).

A gőzbetyár jegyek zsánerönreflexiókként a regénynyelv szerveződését is jellemzik, amennyiben mediális megszerkesztettségük technológiai alapokból merít³. Ebbe a mintázatba illik bele Kazán hangszínének jellemzése, amikor a

2 A tipikus gőzbetyár karakterekről lásd: Stoddard (2002: 30–51).

3 A popkultúra-kutató H. Nagy Péter William Gibson és Bruce Sterling koprodukciós regényében, A gépezetben tár fel hasonló szerveződést, s mivel utóbbi a nemzetközi steampunk kánon egyik kulcsopusa, Dávid Ádám rokon megoldása révén a gőzbetyár fősodorral látszik kommunikálni (vö. H. Nagy 2011: 42).

következőket állítja: „Azt tudom, hogy én ki vagyok – nevette el magát Kazán. A hangja tiszta volt, akár a vonatfütyty, csak néhány oktávval mélyebben szólt” (Dávid 2013: 35). Ezzel a nyelvi megoldással a szöveg a vonatvezető nevéen túl is összekapcsolja, egybemontírozza őt a szerelvényével, s nincs ez másként a következő szakaszoknál sem: „Kár a gőzért, fiacskám – mondta Kazán, és nagy élvezettel pőfékelt tovább” (Dávid 2013: 36). Majd később: „A masiniszta akkora füstfelhőt fújta maga köré, hogy félő volt, rögtön el is tűnik benne” (Dávid 2013: 59). A „gőzöm sincs” típusú nyelvi megoldások ugyancsak hangsúlyozottan felhívják a figyelmet a gőzvándál jellegre, igazolva, hogy a szerző nem csak cselekményi, világépítési és technikai, de poétikai fronton is jelezni kívánta műve műfaji hovatartozását.

Mint azt már fentebb is említettük, steampunk és fantasy elemei ellenére a trilógia a valós 1896-os világot kívánja az olvasók elé tárni, rengeteg, jól megalapozott ismerettel. Az első részben, *A potyautas*ban például részletezésre kerülnek a fővárosi millenniumi ünnepségek, Somossy Károly budapesti „Konstantinápolyától” kezdve – amely a korabeli Európa legnagyobb mulatóközpontja volt –, a Feszty-körképen és az ennek ihletéséből született, Ziegler Géza által megálmodott Pokol-körképen át Captif Godard gázballonjáig, melynek valós hirdeteménye a regény egyetlen illusztrációja (OSZK 2016) is egyben. Utóbbi hathatósan hozzájárul a világ valóságosságának hangsúlyozásához, ahogy *A fogolyban* egy Houdini-poszter, *A tudósítóban* pedig a világutazó Nellie Bly nevéhez fűződő társasjáték tesz ki ezt. Mivel a harmadik rész kurzívval tördelve közli Szike szibériai tudósításait, melyek a trilógia szerint a Budapesti Hírmondóban jelentek meg, megállapíthatjuk, hogy a szerző a határátlépés irodalmi alakzatával is él. Sőt, itt hivatkoznánk az időmérés, illetve a visszaszámlálás kötetben belüli fontos szerepére, amit nem csak sokszori említésük igazol, hanem az is, hogy a margókon rendre megjelenik egy zsebóra, ami alatt a befogadó a hátralévő időt is ott találja, fokozottabban élve át annak múlását. A szereplők sietsége így rá is könnyen átragadhat, az ugyanis a kritikusok egybehangzó véleménye szerint kétségtelen, hogy a regény talán túlságosan is gyors cselekménytempót diktál. Böszörményi Gyulával szólva: „A történet úgy száguld, mint egy túlfűtött, fékevesztett, masiniszta nélkül maradt vonat, úgyhogy kitekintve az ablakon ne csodálkozzunk, ha az egyik pillanatban még a Lumière testvérekkel, a következőben már Drakula gróffal szemezünk” (Böszörményi 2015). Németh Eszter – aki a rétegzett karakterépítést tartja *A potyautas* legfőbb erényének – ugyancsak problémásnak látja a túlságosan gyors tempót. „Mintha a regényből kimaradtak

volna a hosszabb leírások, melyek a sok történet között az elmélyedés, beleélés és természetesen a késleltetés funkcióját is hivatottak lennének betölteni [...]. A millenniumi ünnepség kellős közepébe berobogó vonat és üldözés mellett elért volna a tömeg leírása, a milió megteremtése, végtére is 1896-ban vagyunk. Mivel ezekből kevés van, és azok is rövidek, az olvasó dolga nehezebbé válik” (Németh 2014).

A mellékszereplők között olyan nevek rémlenek fel, mint Ady Bandi, a már ifjoncnak is igen bohém nőcsábász, talán túlságosan is karikírozott költőfejedelem, aki jellemzően megszólalni is csak saját, vagy mások műveinek soraival, képeivel, szimbólumaival hajlandó: „Ez aztán az ízig-vérig fekete zongora! – mondta Ady, és csak úgy álltában játszani kezdte egy édes-bús szonon dallamát. / – Jól elhangolódott – csóvalta a fejét Teri. – És hiányzik is néhány billentyű. Hát persze! Azokból készíthette Kazán a fémkarját. / – Bolond hangszer – suttogetta átszellemülten Ady Bandi. – Sír... / – Nyerít... / – És búg!” (Dávid 2013: 90–91).

Vele együtt száll fel a vonatra a magyar delfin, Hajós Alfréd is, akit a csapat az első újkori olimpiai játékokra is elkísér, hogy elhozhassa hazájának két első helyezését. Űtjük során érintik Töröcsvár vidékét, Isztambul, majd a második részben az amerikai Szabadság-szoborról tudunk meg számtalan adatot, Houdiniékkal – aki ugyancsak magyar származású, eredetileg pedig Weisz Eriknek hívták – turnézzuk végig az államokat, és az 1896-os crush-i, szenzációként beharangozott frontális vonatütközésnek is szemtanúi leszünk. A harmadik kötetben Oroszországba, a transzszibériai vasútvonal vidékére, Japánba, Kínába és Indiába látogathatunk el hőseinkkel. Közben megannyi ismeretet szerzünk ezekről a tájakról és történelmükről, például a kaliforniai aranylázzról, a bostoni teadélutánról, a Patyomkin-falvagról, de különböző népszokásokról (Halloween), a vonatozás rejtelméről – beleértve a nyomtáv és fesztáv különbségét –, küzdősportokról (Tai Chi), ételekről (hamburger, Coca-cola), személyekről (Liszt Ferenc, az orientalista Vámbéry Ármin, a porcelángyáros Zsolnay Vilmos, Teri nagyapja, vagy Signora Montessori és az ő pedagógiai-pszichológiai újításai, amelyek az expressz tankupéit is jellemzik), s jószerével a Morze-ábécét is elsajátítjuk a sorozat végére. A *Magyar Narancs* cikkírója szerint *A potyautas* túlságosan is sok ismeret átadására törekszik (vö. Toroczky 2014). Vele ért egyet Böszörményi Gyula is, mondván: „Dávid Ádámot egyértelműen a jó szándék és a remek alapötlet minél alaposabb kibontásának vágya vezérelte, ám olykor kissé túlfűtötte a saját kazánját. A kevesebb talán több lett volna: kevesebb történelmileg valós személy szerepeltetése – kevesebb groteszk karikírozás – kevesebb »burkolt« ismeretanyag-átadás” (Böszörményi 2015).

A trilógiának nagy erénye azonban az 1896-os kulturális hagyománnyal való folyamatos és többrétegű kommunikáció. A világtúrás során meghatározó lesz például számos irodalmi mű emlegetése, melyek a kor miatt értelemszerűen az általunk klasszikusokként számon tartott szövegcsoporthoz kerülnek ki. Hőseink a vasutazás alatt végig olvasnak, beszámolnak egymásnak olvasmányélményeikről, vagy visszaemlékeznek Kazán felolvasóestjeire. Olyan, a korban sokszor újdonságnak számító alkotások kerülnek így egymás mellé, mint *A dzsungel könyve*, a *Drakula*, a *Sherlock Holmes-történetek*, *A három testőr*, *Az arany ember*, az Arany-balladák, a *Winnetou*-regények, a *Tom Sawyer kalandjai*, a *Tamás bátya kunyhója*, az *Anna Karenina*, a bibliai tékozló fiú története, a nagy előd, Jules Verne *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* és *Sztrogof Mihály* című regényei, megfűszerezve Petőfi-, Ady- vagy Whitman-versrészletekkel.

Mivel Dávid Ádám hősei jellemzően egyenesen rajonganak az említett történetekért, trilógiájával olyan, akár didaktikusnak nevezhető funkciót is ellát, hogy megpróbálja felkelteni az érdeklődést az egyre nehezkesebben forgatott kötelező olvasmányok iránt.⁴ Azáltal viszont, hogy maga is merőben más nyelvezetet használ, mint az említett opusok bármelyike, óhatatlanul rávilágít a küldetés teljesíthetlenségére, elvégre a klasszikusok pozitív értékelése révén még nem válik könnyebbé a befogadásuk, s különösen igaz ez a tizenéves olvasókorosztályra nézvést.

Most viszont térjünk rá a szerző irodalmi elődeivel folytatott, tetszetős párbeszédeire. *A tudósító* során hőseink eljutnak Ceylon szigetére, ahol *Az Ezerégyéjszaka* meséinek kerettörténete, s egy konkrét meséje, az *Aladdin* is újraírva bontakoznak ki előttünk. Utóbbit egy lopott lámpással menekülő fiú eleveníti fel, akitől a csapat nemrég vásárolt majma ragadja el a trófeát – a jelenet a világhírű Disney-meséből is megidézi Aladdin és kedvence, Abu megismerkedésének képkockáit. A millenniumosok viszont csak akkor tudnak sikerrel továbbállni a szigetről, ha vendéglátójuk, a maharadza segít rajtuk: „Egy feltétellel bocsátja az önök rendelkezésére megújuló léghajóját – folytatta a tolmács –, ha addig minden este a történeteikkel szórakoztatják őmaharadzsaságát. Utazásai során mindig keresi a jó mesemondókat, hisz a szórakoztató történetektől gyermekkorától el tud aludni, még ha rövid időre is. Tudják, őmaharadzsasága évek óta súlyos álmatlanságban szenved. Különböző gyógymódokkal kísérletezett, de naponta néhány órácskát tud csak félálomban szunyókálni” (Dávid 2017: 161).

4 Ezt a vonatkozást egy interjúban a szerző meg is erősíti, amikor azt mondja: „Évek óta foglalkoztat tankönyvekbe száműzött, kanonizált íróink életre keltése is” (Hanna 2013).

Noha a későbbiekben Lujza nővér macskagyökértea a keleti uralkodó problémájára is gyógyírként szolgál, a jelenet számunkra azért fontos, mert *Sahriár király és Sahrazád* meséjét írja újra, ezáltal az egyik legrégebbi történetgyűjteménnyel létesítve szoros kapcsolatot.

Egy másik, igazán tetszetős megoldás, hogy Dávid Ádám trilógiájában Gárdonyi, Stoker és Ady számára a regények narratívája kínálja az inspirációt nagy műveik megalkotásához. A költőre vonatkozóan ilyen az a fentebb idézett mozzanat, mely szerint a Kazán ódon hangszerével való szembesülés ihleti *A fekete zongora* című költeményt, Stokerpedig éppúgy egy Randássyról készült, kísérteties törcsvári fénykép révén véli visszaigazoltnak rémhistóriája főkarakterét, ahogy Gárdonyi is a félszemű maffiózóra alapozza az *Egri csillagok* Jumurdzsájkját. Az eredő és az eredmény státuszának effajta felcserélése ugyancsak értelmezhető a klasszikusok újraolvasására vonatkozó felhívásként – a befogadót „többletudással” vértvezve fel –, jóllehet, a sorrendcsere által, s persze a felsorakoztatott művek listáját látva is levonható a következtetés, hogy Dávid Ádám a populáris és szépirodalom határainak létjogosultságában sem hisz.

A szövegben olyan interart anakronizmusok is felfedezhetők, melyek viszont már az olvasók felé tett kikacsintásokként lepleződnek le, hiszen az 1896-os év szereplőinek még nem lehetett fogalmuk azokról a populáris slágerekről, amelyekben a „whisky dupla jéggel” egy variánsa és a „vonat nem vár” töredékek a refrének részeként ivódnak majd bele több korosztály emlékezetébe is, gondolva itt Charlie *Jég dupla whiskyvel* és Demjén Ferenc *Szerelemvonat* című dalaira. Irodalmi fronton ugyanilyen anakronizmus *A potyautas* hatodik fejezetének címe, az *Iskola a vonaton* is, ami Ottlik Géza nagyregényét, az *Iskola a határont* vonja be, a szövegkörnyezet által felerősítve viszont még markánsabb „a nagy testvér figyel” szakasz, ami pedig George Orwell 1984-ére játszik rá.

A trilógia az irodalmi ismeretek megszilárdításán túl más médiumok említéséről sem feledkezik meg. Amerikában járva szó esik például az első képregényről, a *The Yellow Kid*ről, vagy Liszt *Funérailles* című zongoraművéről, melyet a szabadságharc bukása fölött érzett gyász ihletett, s a Lumière fivérek nevéhez fűződő rövidfilmek emlegetésével, mint amilyen *A vonat érkezése* vagy *A megöntözött öntöző*, a trilógia a mozgóképek klasszikusaihoz is elvezeti a befogadót.

Az itt felsorakoztatott, széttartó kapcsolások felől nézve egy pillanatra arra kérnénk még az olvasót, hogy lapozzon vissza újra a jelen dolgozat nyitányába emelt idézethez... ami egy tipikusan steampunk eljárást ír le: az újrarahasznosítás műveletét.

Dávid Ádám *Millennium expressz*-trilógiájának centrális szervezőelve is ezen alapul. Aprólékos kutatómunkával épít fel újra, porol le, s helyenként gondol tovább egy régen letűnt kort, majd invitál meg egy abban elmerülő kalandtúrára. A receptje: sok-sok ismeret, a nagy-nagyvilág, megbolondítva egy csipetnyi fantasyvel és gőzbetyársággal. Kétségkívül sajátos kísérlet a hazai steampunk kánonon belül. A Millennium expresszre szóló jegyek pedig kiválthatók a könyvesboltokban...

Felhasznált irodalom

- Böszörményi Gyula 2015. Ady Bandi és a tyúkok. *Librarius*. <https://librarius.hu/2015/07/03/david-adam-millennium-expressz/>
- Dávid Ádám 2013. *Millennium expressz – A potyautas*. Tilos az Á Könyvek. Budapest.
- Dávid Ádám 2015. *Millennium expressz – A fogoly*. Tilos az Á Könyvek. Budapest.
- Dávid Ádám 2017. *Millennium expressz – A tudósító*. Tilos az Á Könyvek. Budapest.
- Ficsor Benedek 2014. Tilos az Á Könyvek: tanulság izzadságszag nélkül. *Magyar Nemzet*. <https://mno.hu/grund/tilos-az-a-konyvek-tanulsag-izzadsagszag-nelkul-208149>
- Gökhan, Ayhan 2014. Megkérdeztük Dávid Ádámot. *Bárka online*. <http://www.barkaonline.hu/megkerdeztuek/3970-megkerdeztuek-david-adamot>
- Gross, Cory (é. n.). Varieties of Steampunk Experience. *Steampunk Magazine* 1: 60–63.
- Gyuris Norbert 2007. Metafikció, történelem és identitás a steampunk regényben. Alasdair Gray: Poor Things. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok. Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a sciencefictionről és a cyberpunkról*. Parazita könyvek 1. Lilium Aurum. Dunaszerdahely. 207–243.
- H. Nagy Péter 2011. A képzelet nagymesterei – Dicktól Robinsonig. In: Keserű József – H. Nagy Péter (szerk.): *Kontrafaktumok*. Selye János Egyetem. Komárom. 31–49.
- Hanna 2013. Gőzmozdony az Oktogonnál. Interjúnk Dávid Ádámmal. *Pagony*. <https://www.pagony.hu/gozmozdony-az-oktogonnal>
- Ildikó 2014. Vonatromantika. *Gyermek- és ifjúsági irodalom*. <http://www.gyermekirodalom.hu/?p=6908>

- Kiss Orsi 2015. Dávid Ádám: Egy digitális bennszülöttet is lenyűgözhet Houdini. *Könyves blog*. http://konyves.blog.hu/2015/07/03/david_adam_egy_digitalis_bennszulottet_is_lenyugozhet_houdini
- Mendlesohn, Farah 2008. *Rhetorics offantasy*. Wesleyan University Press. Middletown – Connecticut.
- Millennium expressz. *Prae online* <https://www.prae.hu/index.php?route=article/article&aid=7004>
- OSZK 2016. *Ballon Captif Godard – A kötött léghajót ábrázoló plakát*.
<http://nemzetikonyvytar.tumblr.com/post/145148042373/ballon-captif-godard-a-k%C3%B6t%C3%B6tt-l%C3%A9ghaj%C3%B3t-%C3%A1br%C3%A1zol%C3%B3>
- Stoddard, William H. 2002. *GURPS Steampunk*. Steve Jackson Games. Austin.
- Toroczkay András 2014. Dávid Ádám: Millennium expressz – A potyautas. *Magyar Narancs*. <http://magyarnarancs.hu/konyv/david-adam-millennium-expressz-a-potyautas-89167>.
- Tóth B. Zsuzsa 2016. A kamaszok is olvasnak. *VEOL*. <https://www.veol.hu/tapolca/a-kamaszok-is-olvasnak-1806516/>

Baka Vida Barbara

SZÖVEGTÉR, ESCHER-TÉR, JÁTÉKTÉR LŐRINCZY JUDIT: *ELVESZETT GONDVÁNA*

Lőrinczy Judit *Elveszett Gondvána* című regényének egyes fejezetei a regényvilágból származó szövegszemelvényekkel kezdődnek (napló, kézirat, újságcikk, falfelirat, bölcsességek stb.). Hasonló megoldással gyakorta élnek más regények is, fontos azonban, hogy az ilyen jellegű „mottók” funkcióval bírjanak. Borbíró Aletta kifejezésével élve „intellektuális kihívást” jelenthetnek a logikusan beillesztett bejegyzések. Megállapítása szerint Lőrinczy Judit „[...] olyan apró nyomokat szór el a mottószerű fejezetindítókbán, amelyek a nyomozni vágyó olvasó tekintetét a végjáték felé terelik. Ha ezek a beékelések mégis elfelejtődnek, a szöveg az adott helyen, a cselekménybe építve kifejti és kontextualizálja a továbbiakhoz szükséges információkat, nem kell visszakeresni a korábban funkciótlannak tűnő folklórteremtő gesztusokat” (Borbíró 2018). A mottók ugyanakkor nem csak a történethez kínálnak nyomokat. A regény 333. oldalán kezdődik a 10. fejezet *Utazók* címmel, melynek mottója a következő: „Réges-régen érkezett egy ember, letette zsákját, ahol a legjobb helyet találta a vadonban. Sok utazó követte őt aztán, akik nem mentek se vissza, se tovább. És épültek templomok, épültek iskolák, és jöttek a jogászok, jöttek a szabályok, jöttek a megpakolt vagonok, és mi fáradt lábbal tapostunk az öreg ösvényen, a Távíró úton. (Távíró úti felirat a Magtár egy mérföld hosszú falán, Sadness Springsben)” (Lőrinczy 2018: 333). A részlet s egyúttal a Távíró út megnevezés a Dire Straits 1982-es, *Love Over Gold* című albumának nyitószámát, a *Telegraph Road*ot idézi fel.¹

1 „A long time ago came a man on a track / walking thirty miles with a sack on his back / and he put down his load where he thought it was the best / he made a home in the wilderness / he built a cabin and a winter store / and he ploughed up the ground by the cold lake shore / and the other

A szövegközi versek egyrészt működhetnek kultúrmisszióként, azaz a kultúra reklámozóiként. Ilyenek például a Wayne Chapman *Karnevál* című regényében előforduló jelölt és jelöletlen lírai betétek vagy szövegközi versek (Hegedűs 2012: 93–94). „A szövegközi versek olyan költemények, melyek egy másik szövegbe mint keretbe illeszkednek, annak jelentését telítik. Sajátos fraktálhelyzet ez, melyben a beírt vagy adoptált textus az őt hordozótól értelmezés tekintetében nem választható el. A szövegköziség kifejezés topográfiailag (illetve tipográfiailag) és az intertextualitás (kristevai) vagy a transztextualitás (genette-i) értelmében is helytálló, amennyiben a szövegközi vers a hordozó vehikulumban is, ugyanakkor értelmi terében, kontextusában is benne, vagy – kissé szerencsésebb kifejezéssel – jelen van” (Hegedűs 2012: 94, vö. még Soltész 2011: 63–83). Ezek a versbetétek még ha jelöletlenek is a szövegben, a *Karnevál* esetében a lapalji jegyzetek vagy épp a köszönetnyilvánítás feloldják az eredeti származási helyet. Hegedűs Orsolya szerint ezek az információk kizökkentik az olvasót a szövegvilágba való behelyezkedéséből, és ezáltal megakasztják az olvasást (Hegedűs 2012: 96).

H. Nagy Péter is arra a kérdésre keresi a választ, hogy azok a szövegközi versek, amelyek származási helyét tudatosítjuk, vajon gyengítik vagy erősítik a konstrukciót, hiszen ebben az esetben ezeknek a szövegek a származási helye nem írható be az adott fiktív világba, tehát következetlenségként is kódolható, hiszen a világ nem tartalmazhatná az adott idézeteket. Dan Simmons *Hyperion*-ciklusában egy sajátos eljárás érhető tetten, melyben egy Keats nevű kibrid tudatának közvetítése teszi lehetővé a költő verseinek beemelését. Ez esetben nem a fiktív világ belső logikája diktálja a kényszert vagy szab gátat, hanem a szerzői kánon kérdése lép érvénybe (H. Nagy 2018: 77). Lőrinczy Judit esetében paratextusként jelenik meg a szövegközi dalrészlet, így felfogható szöveghatárként is, amit más médium övez. A szövegközi dalrészlet egyrészt jelöletlensége okán nem tekinthető kultúrmisszióknak, másrészt a származási hely sem írható be Lőrinczy világába. H. Nagy Péter a párhuzamot zavarba ejtőnek tartja egy olyan regényben, amely immanens világot épít fel, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy a filmszerűsége túl ennek révén a zene médiumával is érintkezik a szöveg. „Könnyen lehet, hogy nem *értelmi* kapcsolásról van szó, hanem olyan

travellers came walking down the track / and they never went further and they never went back / then came the churches then came the schools / then came the lawyers then came the rules / then came the trains and the trucks with their loads / and the dirty old track was the telegraph road”. (Idézet az 1982-es bookletből)

performatív mozzanatról, amely felfüggeszti a kultúrszemiotikát. A szerző és a dal születési dátuma egybeesik, de ez lehet véletlen is, nem kell benne jelet látnunk; egy mű keletkezése amúgy sem tárható fel teljes egészében” (H. Nagy 2019). H. Nagy hozzát teszi, hogy az intertextus azért is marad emlékezetes, „mert egyáltalán nem magától értetődő, hogy mit kezdjünk vele. Újabb szálka az agyban” (H. Nagy 2019).

A regény időszerkezetét leginkább az M. C. Escher képei nyomán elnevezett Escher-térrel rokoníthatjuk. A tartomány, vagyis az ismert világ néhány hét alatt bejárható. Az emberek saját történelmükről nem sokat tudnak, időszámításuk körülbelül ezer évig nyúlik vissza. Mint kiderül, náluk magasabb rendű hatalmak miatt már réges-rég egy időhurokban élnek, melyben a játékidő ezer évenként újraindul. A saját farkába harapó kígyó (uroborosz), vagyis a különös hurok végtelen ciklusba zárja a játékeret, ahonnan lehetetlen kijutni. M. C. Escher képei látszólagos paradoxonra építenek, a furcsa hurkok jellegzetessége ugyanis abban rejlik, hogy egy idő után önmagukba hajlanak. A „jelenség akkor fordul elő, ha egy hierarchikus rendszer szintjei között felfelé (vagy lefelé) mozogva váratlanul az eredeti szinten találjuk magunkat” (Hofstadter 2005: 10). H. Nagy Péter szavaival élve a furcsa hurok „egy vég nélküli folyamat ábrázolása véges módon” (H. Nagy 2018: 91). H. Nagy tanulmányában az általunk említett jelenség mellett megemlíti egy másikat is, mégpedig a zárt időszerű görbét, azaz olyan világvonalat, „mely helyi időből szemlélve mindig előre halad az időben, de metszi önmagát a múltban. [...] [A] furcsa hurok pontosan azt mutatja meg, ami logikailag nem mindig fogható fel (még ha a paradoxon egy következő szint bevonásával feloldhatóknak tűnik is, pl. az egymást rajzoló kezeket egy harmadik kéz – a művésze – rajzolja)” (H. Nagy 2018: 92–97). A regényben valóban találunk egy „felettes kezet”, akire csak Idegenként hivatkoznak. Az általa létrehozott időhurok/Escher-tér tulajdonképpen egyetlen lény miatt kell, hogy fennmaradjon, akit Omerigónak hívnak, s a furcsa hurok az ő börtönéül szolgál. És ez ugyan a végjátékban kiderül (legalábbis az olvasó számára), mégsem sikerül feloldani a regény egészét uraló feszültséget, amit az idegenszerűségtől való félelem okoz. A hurokrendszer az RPG-játékok, azaz a szerepjátékok esetében éppúgy jelen van. Ha egy adott játékos zsákutcába kerül, a hurokrendszer visszadobja őt a kiindulási pontra. A játék logikáját tehát meghatározza a ciklikusság, mely Lőrinczy regényében többek között a lemeztectonikához, az egyes földrészek egymáshoz való közeledéséhez és távolodásához köthető. A regény 511. oldalán pedig nyelvi szinten is összeáll a furcsa hurok.

Lőrinczy Judit regénye hangsúlyosan magán viseli a szerepjátékok tulajdonságait. „Olyan, mintha egy openworld PC-játék egyik variációjának írott változatát olvashattuk volna” (Borbíró 2018). Tudni kell, hogy a magyar fantasy szubkultúra voltaképp a szerepjátékok regényekké való átírásával keletkezett. Az első (és máig igen nagy sikernek örvendő) szerepjáték a Gary Gygax által megalkotott '70-es évekbeli *Dungeons and Dragons*, melynek továbbfejlesztett változata az AD&D (*Advanced Dungeons and Dragons*) (Szabó R. 2003: 34). Az AD&D „egy korábbi táblás harci játék (Chainmail-Láncing) elemeiből építkező asztali fantasy szerepjáték (RPG, azaz roleplaying game) módosult, később teljesen önállósdott változata. [...] Ebben a társasjátékban a játékosok egy-egy karaktert irányítva kitalált kalandokba keverednek egy fantáziavilágban, amelyben a kalandmester – egy karakter nélküli történetmesélő és egyben döntőbíró – mozgatja a játékot és a mellékszereplőket, illetve a karakterek számára motivált bonyodalmat biztosít. A karakterek csapatba verődve találkoznak a világot benépesítő többi szerzettel (és egymással is). Közösen próbálják megoldani az adódó dilemmákat, együtt harcolnak, illetve kincsekre és tudásra tesznek szert, melyek során tapasztalati pontokat szereznek, hogy egyre erősebb karakterekké váljanak” (Hegedűs 2012:26).

Magyar viszonylatban a már említett Wayne Chapman „köpönyegéből bújít elő a magyar fantasy irodalom legnépszerűbb teremtett világa, a M.A.G.U.S., avagy a Kalandorok Krónikája, amely számos további M.A.G.U.S.-regénynek és a máig is legsikeresebb, magyarországi fejlesztésű szerepjátéknak szolgált ihlető forrásul” (Hegedűs 2012:64). Az *Elveszett Gondvána* története azon alapszik, hogy régen egy varázsló létrehozott egy időhurkot, hogy megkösse az időt. Ő voltaképp a szerepjátékokból ismert történetmesélőnek feleltethető meg, hiszen az ő irányítása alatt történik minden, ő a döntőbíró. Játékidőként hivatkoznak arra az időtartamra, amelyet az időhurok felölel. A lapok megelevenednek, a karakterek útja keresztezik egymást, az Osztó osztja a lapokat és társaival újra és újra lejátszzák a játékot.

A szerepjátékok nemcsak a könyvpiacot és a játékipart határozzák meg, de több filmet is ismerünk, melynek egy-egy szerepjáték (vagy az abból fakadó probléma) képezi az alapját. A legismertebb talán ezek közül is a *Jumanji*, ahol a főszereplő évtizedekig a játékban ragad, mivel nem tud szintet ugrani, s így a játékból való kikerülés is lehetetlen. De említhetjük a *Westworld* című HBO-sorozatot is. *Westworld* egy vadnyugati hangulatú, technológiailag fejlett, kiborgokkal benépesített vidámpark, ahová az emberek hatalmas pénzüsszeg kifizetése után léphetnek be és „játszhatnak” kedvükre. Tetteiknek nincs tétje, így a

szerepjáték sokak számára csak agresszív vágyaik kielégítéséről szól, a kiborgok indokolatlan gyilkolásáról és megerőszakolásáról. Ebben a játékban is van egy „mesélő”, egy „felettes kéz”, azaz a játék megalkotója, aki az egészet irányítja. Az először programhibáknak tűnő zavarok később indoklást nyernek, s mire a játékosok rájönnek, hogy a módosított program immár nem tesz különbséget ember és gép között, már nincs kiszállási lehetőség. „Pontosan a hallhatatlan teremítő énképe az, mely ugyanúgy limitálja a vendégeket, ahogy a házigazdát a programjuk, így képtelenek felismerni, hogy a parkon belül eredetétől függetlenül mindenki egyforma szereplője egy jól megtervezett játéknak, ahol az emberek is csak viselkedési mintákat követnek, tehát igazából nincs különbség vendég és házigazda között” (Deisler 2018: 142).

Lőrinczy regényének egészét az információhiány és a bizonytalanság uralja. Adott egy másodlagos világ, amelyben a portal fantasyktől eltérően nem egyértelmű, hogy egy párhuzamos univerzumba, az univerzum egy teljesen másik pontjára léptet át bennünket, vagy ezek a játékterek a mi világunk részét képezik. A regény terét tehát a teljesen ismeretlen odaát és a kicsit jobban ismert tartomány képezi. Az egyik szereplő, Abe Kaledon elmélete (a Gondvána-elmélet) szerint a tartományt egy érzékeket csapdába ejtő sáv veszi körül, amely nem létezett mindig, és amelynek a határain túl a fizika törvényei megegyeznek a tartományon belüliekkel. A régmúltból maradt térképvasznak segítségével Abe összeállít egy félperces felvételt, melyben modellezi az egyes szeletek (kontinensek) szakadás előtti voltát, Gondvánát. A regény értelmezhetőségének fontos téje annak filmszerűsége. A térképvasznak összeállítása során mozaikokból rakódik ki az egész, a részletek egymás utáni váltakozása egy félperces mozgóképet ad ki. „Mindez nagyon furcsa volt és értelmetlen, de aztán hirtelen minden képkocka a helyére került. Megérteni vélte az álom tünékeny logikáját” (Lőrinczy 2018: 6). A képkockákból összeállított film már a regény első oldalain jelentős szerepet kap. A költő, aki a duzzasztógát mélyébe tekintve zavaros képek összességét látja, filmkockákként hivatkozik azokra, amelyek mintegy mozaikszerűen egymásba illeszkednek s értelmet nyernek, vagyis ebben az esetben egy médium határozza meg a másik médiumot, a film a tudatot. Már csak egy kérdés marad: egy olyan világban, ahol a film fogalmát még nem ismerik, mivel indokolható a filmszerű gondolkodás?

Az *Elveszett Gondvánában* egy csapatot küldenek a sáv felderítésére, ahol megmagyarázhatatlan események sora vár a társaságra. Miután hőseink átlépnek az Őrület Birodalmába, a talajba ékelt csigák és az azokra erősített huzal segítsé-

gével haladnak előre. A különböző átkelőhelyekről más-más „lapokra” érkezünk, melyek akár keresztezhetik is egymást, ennél fogva a lapok közti átjárás is lehetséges. Az egyes lapok kereszteződését az új környezet és a karakterek méretbeli különbsége jelzi. A környezet sűrű váltakozása, ennek megmagyarázhatatlansága bizonytalanságot szül, hiszen nincs biztos pont, a vizsgálendő terület egy útvesztő: „Abe egyszer csak úgy érezte, barlangban haladnak, nem szurdokban. Aztán meglátta a csillagokat a feje felett. *De hiszen reggel volt, amikor elindultunk! Igen, az ismert tartományban.* Amikor lenézett, ugyanazt látta: a csillagokkal telehintett, tiszta nyári égboltot. *Az égen járunk!* [...] Abe az órájára nézett: a mutató körbe-körbeszaladt, aztán vissza. [...] Lassan haladtak tovább, a kavicsok néha kigördültek a talpuk alól, és sűrű szőrrel borított talajt fedtek fel. [...] Végül a kavicsos-bundás dombvidéket kristályerdő váltotta fel, amely benötte a drótot” (Lőrinczy 2018: 156–157).

A regény felfedezésre váró területe burjánzó és színes, mely egyszerre csábít és taszít idegenséggel. A kísértetiesen csendes éjszakákat ismeretlen eredetű jajongások teszik még félelmetesebbé. Ismeretlen növények, gyönyörű színekben pompázó virágok, fekete víz, kristályerdő, zokogó bazaltok és megannyi más, ami kísért és szorongást okoz ismeretlenségével. A dolgok megnevezhetetlensége is az idegenséghez köthető. Lőrinczynél a Sadness Springsen túli területet sávnak hívják, és úgy tartják, kell, hogy azon túl is legyen valami. Ez azonban nem igaz, így a regényben szereplő tartományt az örök állandóság határozza meg, amelyben nincs megújulás. Sadness Springs neve is erre utal. Bár a *Szomorúság* és a *Tavaszok* az örök körforgást jelenthetnék, ebben a városban a tavasz nem hoz újat, az egész tartomány ezerévenkénti megújulása csupán a kör bezárulását jelenti, így az sosem tud előrehaladni. A Springs azonban jelenthet forrásokat is, s így újabb értelmezését kapjuk a város nevének: a Szomorúság Forrásai. A forrás ez esetben jelölheti a duzzasztógátat és a folyót, amely körülöleli a várost, ugyanakkor kettős értelmet kölcsönös a városnak, hiszen a szomorúság eredőjét is érthetjük alatta.

Keserű József *Adalékok a fantasztikus világok építésének kérdéséhez* című tanulmányában foglalkozik a fantasy-térképek kérdéskörével. Véleménye szerint a térképek közrejátszanak az olvasók ábrádozásában, hiszen egyrészt a térképoltás a regényolvasás folyamatát megszakító jelenség, másrészt azon részletek, melyek a térképen nem szerepelnek, felszólítják az olvasót, hogy a képzeletére támaszkodjon – ekkor a térkép olyan paratextusként funkcionál, amely további kiterjedést ad a szövegnek (Keserű 2014: 8–9). Lőrinczy Judit nem használ térképet, hiszen

regényének világát maga az ismeretlen alkotja, amelyet lehetetlen ábrázolni. A tartományon túl semmi biztosat nem ismerünk, a tartományban pedig tiltott a repülés, így a feltérképezhetőség még inkább korlátozva van. A térkép ezáltal hiányával van jelen, az ábrázolhatatlanság pedig fontos jelentéssel bír, a radikális idegenséget nyomatékosítja. Az *Elveszett Gondvána* több olyan kérdéskört is megnyit, melyet a regény maga nem fejt ki. Ilyenek például a kisebbségek problémái vagy a társadalmi osztályok közötti szakadék. A történet dinamikája is a különböző csoportok közötti feszültségből keletkezik, amely az idegenségből fakad, és rajta keresztül a rasszizmus problematikája rajzolódik ki (Borbíró 2018).

Jelen tanulmányt a regényben található határsávokra vonatkozó metaforikus meglátással zárnánk. Az *Elveszett Gondvána* végén úgy tűnik, valami minimálisan változott az időhurokban, és az Idegen is úgy véli, a határ egyre homályosabb, esélyt lát rá, hogy egyszer végleg eltűnjön. Próbáljuk meg a megállapítást az irodalomra vetíteni.

Felhasznált irodalom

- Borbíró Aletta 2018. *Ismeretlen terek nyomában (Lőrinczy Judit – Elveszett Gondvána)*. http://www.prozanostra.com/iras/ismeretlen-terek-nyomaban-lorinczy-judit-elveszett-gondvana#disqus_thread
- Deisler Szilvia 2018. *Puzzle-hatás*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely.
- Hegedűs Orsolya 2012. *A mágia szövedéke. Bevezetés a magyar fantasy olvasásába I.* Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- H. Nagy Péter 2018. *Médiумközi relációk*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely.
- H. Nagy Péter 2019. *Távíró út*. https://mapopkult.blog.hu/2019/03/10/taviro_ut
- Hofstadter, Douglas R. 2005. *Gödel, Escher, Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma*. Ford.: Lipovszki Gábor. Typotex Kiadó. Budapest.
- Keserű József 2014. Térképek a fantasy-irodalomban. *Prae* 3: 6–22.
- Lőrinczy Judit 2018. *Elveszett Gondvána*. GABO Könyvkiadó. Budapest.
- Soltész Márton 2011. A „miserable brat”, a „nyegodnaja gyevcsonka” és a „nyomorult kölyök”: A magyar Lolita poétikája. *Partitúra* 2: 63–83.
- Szabó R. Gábor 2003. Role Playing Game. Kommunikáció a személyes részvételű interaktív szerepjátékok kontextusaiban. *Prae* 2: 33–47.

Bozsik Gabriella

AZ EZREDFORDULÓ GYÓGYSZERTÁRNEVEINEK NÉVTANI ÉS HELYESÍRÁSI JELLEMZŐI

1. Bevezetés

Köztudomású, hogy az utóbbi jó néhány évtizedben nyelvünk tulajdonnév-állományának állandó bővülése tapasztalható. Gondoljunk az intézménynevekre és az intézménynévszerű elnevezésekre, a márkanevekre, a díjak, kitüntetések nevére stb. Újabb és újabb köznevek válnak tulajdonnévvé jelentésük, használatuk, funkciójuk és helyesírásuk miatt. Ebbe a gazdag szófaji alkategóriába sorolandók többek között a gyógyszer-tár- vagy patikanevek is amelyekkel a névtan ismert kutatói az utóbbi évtizedekben egyre többet foglalkoztak és foglalkoznak (Ördög 1980, 1996; Bölcskei 2003; Varga 2003; Vitányi 2003; Grabarits [é.n.]; Dobson–Dobson [é.n.]).

A *patika* szó a latin „*apotheca*” jövevényszóból ered. Az első nyilvános gyógyszer-tár Budán létesült 1303-ban. Később sorra alakultak patikák Pozsonyban, Kassán és Körmöcbányán. Az 1730-as években országosan 16 patika működött.

A „*gyógyszer*” elnevezés görög megfelelője a „*farmakon*”, amely egyszerre jelentett mérget és orvosságot. A „*gyógyszer*” szó a nyelvújítás korából származik, az etimológiai szótár szerint Bugát Pál említi először a *Természettudományi Szóhalmazban* (1843).

A *gyógyszertár* szó csak a nyelvújítás korától kezdett elterjedni, előtte egy 1656-ból fennmaradt erdélyi írásos emlékből a *patika* szó fordult elő. Ez a népies, régies stílushatású szó még ma is látható egyes cégnevekben, de szinonimája az inkább ma használatos köznyelvi *gyógyszertár*.

Patika, régies neve *apotéka* (angolul: *pharmacy, drugstore, drug-shop*) szűkebb értelemben a gyógyszerek értékesítését végző, tágabb értelemben minden egészségvédő termékkel foglalkozó egészségügyi intézmény. A gyógyszertárak elterjedt jelképe egy kehely, amelynek a szárára egy kígyó tekeredik (Hügieia serlege) (W1).

Mivel számokkal bizonyítható, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt a patikák száma és ezzel az elnevezéseiké is, érdemes megvizsgálnunk, milyen névadási szokások élnek manapság, és milyen típusú névcsoportok különíthetők el egymástól.

A példák megyei, városi telefonkönyvekből (nem kizárólag Heves megyeiekből), az *Aranyoldalakról*, reklámújságokból, hirdetési anyagokból és nem utolsósorban a cégtáblákról, illetőleg különféle gyógyszertárnevek gyűjteményéből származnak (vö. Benyus 2001, W2).

2. A gyógyszertárak elnevezésének típusai: példák és értelmezések

Beniczky patika

(teljes név: *Egri Isteni Gondviselés Gyógyszertár Bt. – Beniczky patika*)

A gyógyszertár-tulajdonosok elég gyakran teszik ki a cégtáblára saját családnevüket. Ilyen, a tulajdonosról vagy családtagjáról elnevezett gyógyszertárról már a XVIII. század vége óta találunk adatokat. A jelenkor nevei például: *Máté Patika, Rubra Patika, Richter Gyógyszertár, Benkő Patika Gyógyszertár, Mezei Gyógyszertár, Pető Gyógyszertár, Lestyán Patika, Csillag Patika*.

Viszonylag ritka és új keletű a *Dr. Jenei Gyuláné és Társa Bt. Gyógyszertár, Mervai és Társa Patika Bt.* típusú név, amely felépítésében már az új gazdasági berendezkedést mutatja, ezzel az intézménynevekre emlékeztet, bár ott sem túlságosan gyakori ma már ez a névszerkezet.

Diana Gyógyszertár

Pusztán csak egy viszonylag ritkábban használt női vagy férfi keresztnév található az elnevezés élén minőségjelzőként, egyedítő elemként. A névadó indítékai szubjektívek, legfőlegbb szűk szakmai vagy családi körben ismeretesek ezek, bár többször a tulajdonos keresztnéve identifikál (lásd a Veszprém megyei gyűjtéseket). Például: *György Patika, Gyógyszertár; Ida Gyógyszertár, Immanuel Gyógyszertár, Johanna*

Gyógyszertár, Julianna Gyógyszertár, Kelemen Gyógyszertár, Marcell Patika Bt., Krisztof Patika, Mária Gyógyszertár, Marina Gyógyszertár, Melissa Gyógyszertár, Valentin Gyógyszertár, Viktória-Med Gyógyszertár.

Szent Borbála Gyógyszertár

A patikák történetével foglalkozó kutatók vallási és világi eredetű neveket különböztettek és különböztetnek meg ma is. A XVII. század közepétől a különféle szerzetesrendek is bekapcsolódtak a patikák alapításába, fenntartásába, és ezzel divattá váltak a vallással kapcsolatos patikanevek. Az államosítás (1950) előtt ezért érthető módon sok efféle név volt a cégtáblákon, majd 1950. augusztus elsején egyszerre mindenféle patikanév eltűnt. Erről Ördög Ferenc munkájában így nyilatkozik: „a patikanevek intézményes eltörlésével számos nyelvi, művelődéstörténeti emlék ment feledésbe... sorszámozásuk révén mai neveik egyáltalán nem informatívak” (Ördög 1980: 239). Az 1990-es évektől aztán a gyógyszertárak jó része újra magántulajdonba került (vö. 1994. évi LIV. törvény a gyógyszertárak létesítéséről, működtetéséről), és újra megjelentek a régi, kedvelt patikanevek, többek között a vallási élethez kapcsolódóak (például az evangéliumi szentek, mártírok és patronusok nevével, hisz ezek legtöbbször patrocíniumnév volt.) Például: *Szent Ágnes Gyógyszertár, Szent Anna Patika, Szent György Gyógyszertár, Szent Damján Gyógyszertár, Szent Erzsébet Gyógyszertár, Szent Hildegárd Gyógyszertár, Szent Imre Gyógyszertár, Szent István Gyógyszertár, Szent Jakab Gyógyszertár, Szent Jób patika, Szent Krisztof Gyógyszertár, Szent László Gyógyszertár, Szent Márk Gyógyszertár, Szent Márton Patika Gyógyszertár, Szent Rókus Gyógyszertár, Szent Teréz Gyógyszertár, Gabriel Arkangyal Gyógyszertár, Isten Szeme Gyógyszertár, Szentháromság Gyógyszertár, Szentlélek Patika, Segítő Mária Gyógyszertár, Nagyboldogasszony Gyógyszertár, Szent Péter Gyógyszertár, Isteni gondviselés Gyógyszertár, Apostol Gyógyszertár, Magyarok Védasszonya Patika.*

Az olyan név viszonylag ritka, amelyben az egyedítő elem egy földrajzi névi származék, és van mellette még egy kételemű személynév is: *Budai Szent Ferenc Gyógyszertár, Celli Szent Márton Gyógyszertár (Celldömölkön), Pádúai Szent Antal Gyógyszertár, Assisi Szent Ferenc Gyógyszertár.*

Rákóczi Gyógyszertár

A történelemből, az irodalomból és az egyetemes kultúrából jól ismert személyiségek nevei gyakran egyedítenek. Például: *Bartók Gyógyszertár, Paracelsus Gyógyszertár, Herkules Gyógyszertár, Kodály Gyógyszertár, Marie Curie Gyógyszertár,*

Jókai Gyógyszertár, Báró Eötvös József Gyógyszertár, Semmelweis Gyógyszertár, Vörösmarty Gyógyszertár, Aba Király Gyógyszertár, Hány Gyógyszertár (Kecskeméten), Hunyadi János Gyógyszertár.

Érsek patika

Nagyon gyakori és szerencsés névadási szokás, hogy földrajzi névi elemek kerülnek be a patika nevébe fontos információt hordozva.

A település, városrész, hegynév, folyónév stb. neve alapformában van egyedítő funkcióban: *Ságvár Gyógyszertár, Majsza Gyógyszertár* (Kiskunmajsza rövidítve), *Alba Regia Gyógyszertár, Kápolna Patika, Terenye Bt. Boróka Gyógyszertár, Ballószög Gyógyszertár, Bélapátfalva Patika Gyógyszertár, Hűvösvölgy Gyógyszertár, Budagyöngye Gyógyszertár, Börzsöny Gyógyszertár, Budafok Gyógyszertár, Tisza Gyógyszertár, Szinvapark Gyógyszertár, Szekfű Gyula Gyógyszertár* (a Szekfű Gyula utcáról), *Dóm patika* (Szegeden a dómnál), *Dráva Gyógyszertár, Berettyó Patika Gyógyszertár, Ady Endre Gyógyszertár* (az Ady utcában), *Bethesda Gyógyszertár, Kastélykert Patika Gyógyszertár, Király Patika* (a Király utcában), *Zalár Patika* (a Zalár utcában).

A földrajzi név az elnevezés végére kerül: *Gyógyszertár Böhönye, Alma Gyógyszertár Újbuda, Gyógyszertár Hercegszántó.*

Melléknévképzős alakok: *Bodajki Gyógyforrás Patika Gyógyszertár, Tárkányi Főnix Patika Kft., Bárándi Patika Gyógyszertár, Békésszentandrás Gyógyszertár, Pálmonostori Gyógyszertár, Rákóczi Téri Patika Gyógyszertár, Egri Dobó téri Kígyó Patika, Fasori Patika, Belvárosi Gyógyszertár, Kertvárosi Gyógyszertár* (Szentesen), *Kálvin Téri Gyógyszertár, Nógrádi Elixír Gyógyszerészeti és Kereskedelmi Bt. Elixír Patika.*

Kígyó patika

A heraldikából ismert több mint húszfajta állatra utalnak a következő gyakori nevek: *Arany Sas Patika, Aranysas Gyógyszertár, Aranykígyó Gyógyszertár, Gyémánt Kígyó Gyógyszertár, Griff Gyógyszertár, Kígyó Gyógyszertár, Arany Szarvas Gyógyszertár, Aranysárkány Gyógyszertár – Homeopátia, Kősas Gyógyszertár, Oroszlán Gyógyszertár, Pingvin Patika Gyógyszertár, Sólyom Gyógyszertár, Sólyomfióka Gyógyszertár, Turul Gyógyszertár, Szarvas Gyógyszertár, Rézkígyó Gyógyszertár.*

Herba Patika Gyógyszertár

Több patikanév élén áll közkeletű idegen szó. Például: *Alfa Gyógyszertár, Agria Gyógyszertár, Albatros Gyógyszertár, Alba Pláza Gyógyszertár, Cenrtrum Gyógyszertár, Galenika Gyógyszertár, Gratus Bt. Cered – Fiókgyógyszertár, Horizont Patika, Humanitás Gyógyszertár, Fortuna Gyógyszertár, Marketing Információs Patika Bt., Medicina Patika, Minerva Gyógyszertár, Optimum Gyógyszertár, Park Center Patika, Patientia Gyógyszertár, Pax Gyógyszertár, Pax Corporis Gyógyszertár, Patika Libri Gyógyszertár, Pharma-60 Patika Bt., Unicornis Gyógyszertár, Vitalitás Gyógyszertár.*

Mozsár patika

Többféle egyszerű és összetett szó a név élén a gyógyítással kapcsolatos különféle eszközökre, a gyógyításhoz fűződő fogalmakra, érzésekre, szimbólumokra, gyógyító anyagokra, egészségügyi szervezetekre utal. Például: *Aranyhíd Gyógyszertár, Egészség Gyógyszertár, Szívárvány Gyógyszertár, Manna Gyógyszertár, Glória Gyógyszertár, Aranykehely Gyógyszertár, Ezüst Kehely Gyógyszertár, Forrás Gyógyszertár, Mozsár Gyógyszertár, Reménység Gyógyszertár, Gondviselés Gyógyszertár, Medicina Gyógyszertár, Órangyal Gyógyszertár, Irgalmas Gyógyszertár Bt., Gyógyír Gyógyszertár, Arany Mérleg Gyógyszertár, Fehér Galamb Gyógyszertár, Tégely Patika, Caritas Gyógyszertár, Ízisz Gyógyszertár, Fehér Kereszt Gyógyszertár, Szívárványút Bt. Margaréta Patika, Zöldkereszt Patika, Zöld Sziget Gyógyszertár.*

Gránátalma Patika, Akácfa Gyógyszertár

A gyógyítással is foglalkozó irgalmasrendnek 1948-ig voltak patikái. Az első 1815-ben létesült Budán, majd ezt követte még tizennégy. A rend szimbóluma a gránátalma volt, amelyet a mai napig megőriztek a névben.

Napjainkban a hitélettel kapcsolatos nevek lassú háttérbe szorulásával egyszerűre mutatható ki újdonságként számos növénynév (elsősorban gyógynövények) megjelenése a patikanevekben – többek között a gyógyulás reményéről árulkodva. Ez szemmel láthatóan új névdivat jele. Például: *Akácfa Gyógyszertár, Ambrózia Patika, Aranyeső Patika Gyógyszertár, Borostyán Gyógyszertár, Bodza Gyógyszertár, Boróka Gyógyszertár, Cédrus Gyógyszertár, Ezerjő Patika, Ezüsthárs Gyógyszertár, Írisz Gyógyszertár, Fagyöngy Gyógyszertár, Hársfa Gyógyszertár, Hérics Patika Gyógyszertár, Hunyor Gyógyszertár, Ibolya Gyógyszertár, Jázmin Patika, Kamilla Gyógyszertár, Korall Gyógyszertár, Koriander Gyógyszertár,*

Kék Encián Gyógyszertár, Levendula Gyógyszertár, Ligetszépe Gyógyszertár, Lila Akác Gyógyszertár, Liliom Gyógyszertár, Mályva Gyógyszertár, Margaréta Gyógyszertár, Menta Gyógyszertár, Narancs Gyógyszertár, Nárcisz Gyógyszertár, Nyírfa Gyógyszertár, Platán Gyógyszertár, Rozmaring Gyógyszertár, Viola Gyógyszertár, Zsálya Gyógyszertár.

A *Galagonya-Pharma Bt. Jázmin Gyógyszertára* és a *Jovi Margaritis Bt. Panacea Gyógyszertár* kissé hosszú elnevezés már az új gazdasági társulásokra, jogi viszonyokra utal.

Aranybulla Gyógyszertár

A magyar történelmi múltra emlékeztetnek a következő nevek: *Szent Jobb Gyógyszertár, Árpád Fejedelem Gyógyszertár, József Nádor Gyógyszertár, Koronázó Gyógyszertár, Országalma Gyógyszertár.*

A mindennapokban egyre gyakrabban találkozunk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos patikák patikaláncolatot hoznak létre különböző megfontolásokból. Az ismertebbek közé tartozik az *Alma*, a *BENU*, a *Sas*, a *Pingvin*. Az egyedítést, pontosítást megyénkénti és Budapesten kerületi lebontásban adják meg minden fontos adattal, valamint a megjegyzéssel: a *Turul Gyógyszertár* az *Alma Patika* hálózat tagja.

3. A gyógyszertárnevek helyesírási kérdései

Az Akadémia által 2015-ben megjelentetett 12. kiadású helyesírási szabályzat (AkH.¹²) a 186–193. pontban taglalja az intézménynevek írását. Az 1984-es, 11. kiadású helyesírási szabálygyűjtemény (AkH.¹¹) első ízben különítette el a valódi intézményneveket és az intézménynévszerű elnevezéseket egymástól, hogy az időközben megszorodott névanyag jobban kezelhető legyen, és következetesebb legyen a helyesírásuk. A 190. pontban az utóbbiakról így rendelkezett: „A pályaudvarok, megállóhelyek, repülőterek, mozik, vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők stb. megnevezésében az intézménynévi jelleg kevésbé érvényesül. Ezekben a csak intézménynévszerű megjelölésekben a tulajdonnévi, illetőleg az azzal egyenértékű tagot (tagokat) nagybetűvel írjuk, az értelmezésre szolgáló köznévi tagot (tagokat) kisbetűvel kezdve különírjuk...”

Az immár 5 éve használatban lévő 12. kiadású helyesírási szabályzat 190. pontja a következőket írja elő az intézménynévszerű elnevezések helyesíráásával kapcsolatban: „A pályaudvarok, megállóhelyek, repülőterek, mozik, szállodák,

vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők, lakóparkok és a nem önálló intézményt alkotó termek stb. megnevezésében a tulajdonnévi értékű tagot (tagokat) nagy kezdőbetűvel írjuk, az értelmezésre szolgáló köznévi tagot (tagokat) pedig kisbetűvel kezdve különírjuk...” Jól látható, hogy a két szabály megfogalmazása nem sokban tér el egymástól, csupán kibővült a második a lakóparkkal (*Sasadliget lakópark*), valamint a *Gombocz Zoltán terem* és a *Nádor terem* példák. Majd két bekezdéssel lejjebb található az a megállapítás, mely szerint a fenti intézménynévszerű elnevezések köre kibővült a panziókkal (*Platán Panzió*) és a bevásárlóközpontokkal (*Rózsakert Bevásárlóközpont*). Az újdonság pedig az, hogy a fentebb felsorolt intézménynévszerű elnevezések lehetnek intézménynevek is, és akkor szabályos – a kötőszókat kivéve – a csupa nagy kezdőbetűs írás: *Erzsébet Szálloda*, *Derkovits Terem*, *Fiumei Úti Nemzeti Sírkert* stb. Mindezek után nagy feladat elé állítja a nyelvhasználót ez a megfogalmazás a döntésben. Mivel semmiféle fogódzót nem ad a passzus arra nézve, hogy mitől lehet az egyébként intézménynévszerű elnevezés nagybetűs intézménynév, továbbra is marad a bizonytalanság, a következtetlenség az írásmódjukban. Most már végképp nem különül el egymástól a nagy kezdőbetűs valódi intézménynév és a kis kezdőbetűs műfajjelölő szavakat is tartalmazó intézménynévszerű elnevezés.

A tizenkettedik kiadású helyesírási szabályzat szótári részében a *patika* szócikkében találunk egy példát: *Kígyó patika* 190. (451), majd a *gyógyszertár* szócikkében pedig: *Szent Márk gyógyszertár* 190. (282). Ez segít az érdeklődőnek, hogy a patikák neve elsősorban intézménynévszerű elnevezés, mert az értelmezésre szolgáló tag köznévi és kisbetűs. Egyébként nem vitatható, hogy a gyógyszertárnevek leginkább az intézménynevekhez állnak a legközelebb, mert több közös tulajdonságuk van. Jó néhány évtizeddel ezelőtt egy településen, főleg a kisebbekben egy cégtábla volt a bejárat fölött: *Gyógyszertár*, *Patika*. Ha azt mondjuk, hogy ez az eredendően köznévi kiemelt helyzetben van, akkor megilleti a nagy kezdőbetű. Számtalan ilyen példa ismeretes: *Kórház*, *Rendelő*, *Könyvtár*, *Uszoda*, *Étterem*, *Szálloda* stb. Később kibővültek az ilyen elnevezések egyeditő elemmel. Egy-egy személy- vagy földrajzi név identifikált első elemként. Ez mindkét névcsoportnál lehetett személynév vagy többféle földrajzi név, illetve idegen szavak, egyéb elvont jelentésű szókapcsolatok, fantázianevek stb.

Az intézményneveknek is a gyógyszertárnevekhez hasonlóan cégbírósi bejegyzésük van, és hasonló jogi előírások vonatkoznak rájuk.

Az intézménynevek informatívabbak, ezért nem ritka manapság a négy-öt (időnként sokkal több) elemből álló magáncég vagy állami intézmény neve. A gyógyszertárak neve élén általában egy egyszerű szó (*Borostyán*), időnként jelzős

szó szerkezet (*Kék Encián*) áll, és ezt követi a *patika* vagy a *gyógyszertár* műfajjelölő szó: *Borostyán patika* vagy *Borostyán Patika*. Vajon ezekre a nevekre is vonatkozik a kétféle írásmód? Lehetnek a gyógyszertárnevek valódi intézménynevek is bizonyos kontextusban csupa nagy kezdőbetűvel? A megengedésről, sajnos, nem lehet sehol sem olvasni, de a cégtáblák, a feliratok, a reklámanyagok, a saját céges kiadványok azt bizonyítják, nagy a bizonytalanság. Ennek alapján megállapítható, hogy a nagybetűsítési divat a gyógyszertárak világát is elérte. Jó lenne, ha mindennek ellenére a szabályzatban feltüntetett írásmódot tartanánk mintának, és azt javasolnánk. A névadóknak és a cégbíróknak mindenesetre óriási a felelősségük a cégbíróági bejegyzéskor. Egy már bejegyzett nevet elég körülményes egy helyesírási vagy netán nyelvhelyességi hiba miatt megváltoztatni.

Dolgozatunkkal többek között az volt a szándékunk, hogy felvillantsuk – a teljesség igénye nélkül –, mennyire megváltoztak az utóbbi 6-7 évtizedben a névadási szokások. Jelentősen visszaszorultak arányukban a vallásos étellel kapcsolatos nevek, bár a régi, tisztelt, kedvelt formák esetében működik a hagyomány. Számtalan újfajta szerkezetű és jelentésű patikanev született meg ugyanakkor. A sokféle növény nevének beépítése nagyon szerencsés divat. Ez is a világi eredetű névanyag típusát, állományát erősíti.

Tényként kell megállapítanunk, hogy színnevek és idegen nevek hiányoznak a patikanevekből, és mondatértékű nyelvi jelek sem egyedítenek.

A kutatók üdvösnek tartanák, ha a nevek helyesírását lehetne javítani, egységesíteni, alkalmazkodván a mindenkori akadémiai szabályzat előírásaihoz.

Nem érdektelen és főlősleges tehát az új patikanevekkel foglalkozni, mert a feltárt eredményeket több tudományterületen lehet hasznosítanunk.

Felhasznált irodalom

AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1984.

AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 2015.

Benyus Anita (szerk.) 2001. *Egészségügyi és gyógyszerészeti szaknévsor*. IMMO Kft. Budapest.

Bölcskei Andrea 2003. Gyógyszertárneveink ma. *Névtani Értesítő* 25: 218–24.

- Dobson Dénes – Dobson Szabolcs (é. n.). *A magyarországi gyógyszerárak névadási szokásai 1932–2013*. <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/09/Magyar-gyogyszerarok-nevadasi-szokasai-1932-2013.pdf> (2020. 04. 19.)
- Grabarits István (é.n.). *Nomen est omen – Gyógyszerárak névadásának érdekességei*. <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/09/Gyogyszerarok-nevadasanak-erdekességei.pdf> (2020.04.19.)
- Ördög Ferenc 1980. A patikanevek keletkezésmódjai. In: Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz. Budapest. 235–9.
- Ördög Ferenc 1996. Eltűnt patikaneveink nyomában. *Pannon Tükör* 2: 55–8.
- Varga Mária 2003. Új patikanevek Heves megyében. *Névtani Értesítő* 25: 141–50.
- Vitányi Borbála 2003. Reménységtől Szimpatikáig – Gyógyszerárnevek régen és ma. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 727–731.

Internetes források

- W1 = <https://hu.wikipedia.org/wiki/Gy%C3%B3gyszer%C3%A1r> (2020. 02. 25.)
- W2 = 50plusz.hu – Patikakereső <http://www.50plusz.hu/services/patikak> (2020. 04. 19.)

Czetter Ibolya

AZ EMBER A PANOPTIKUMBAN MÁRAI SÁNDOR: *BOLHAPIAC*

„Az ember, ez a járvány...”¹

1. Márai és az újságba írás

Márai életében és életművében az újságírásnak (sic!) sorsdöntő, elemi szerepe volt. Pályaindulásától egészen a végleges emigrációba kényszerülés évéig rendszeresen publikált, tudósított a legnagyobb, nivójukról ismert és elismert magyarországi, felvidéki, ausztriai, németországi és erdélyi lapokban. Később, amikor idegenbe szakadt, minden lehetőséget megragadott, hogy az olvasókörzönsséggel való kapcsolatát fenntartsa, s az írástudó felelősségétől áthatva '56-ig Ulysses álnéven, majd ezután '67-ig Candidus (’őszinte’, ’becsületes’) fedőnéven felolvasásokat tartott, a Szabad Európa Rádió tudósítójaként „hangzó tárcákban” osztotta meg nézeteit, tájékoztatta a napi aktualitásokról az itthon maradottakat. 1954-ben tervbe vette a Szabad Európa Rádióban felolvasott jegyzeteinek kötetbe rendezését, *Szól a kakas már* címmel, de elképzelése nem valósult meg. A 2014-ben, majd 2017-ben napvilágot látott *Fedőneve: Ulysses I., II.* első sorban az írói szándék kései megvalósulása, ugyanakkor egy sorozat nyitódarabja volt, mely gyarapítja, árnyalja Márai-tudásunkat, hiszen a politikai és a közéleti író jegyzeteinek olvasásával az íróról alkotott képünk is egyre tisztábbá válhat, miközben

1 Márai 2006:195.

páratlan kulturális panorámaképet kapunk a korról, a kettészakadt Európáról. A publicisztikai termés tetemes mennyiségű, jelentős teljesítmény, ha összeolvaszuk a szépirodalmi alkotásokkal, kivált a naplókkel, a regényekkel vagy az útirajzokkal, a hitelesebb kép megalkotásához rengeteg egymásra mutató információt találunk bennük. Megjelent írásaiból Márai maga is több kötetre valót válogatott, így a *Panaszkönyvet*, amely 1921-ben jelent meg, az újságtárcákat és novellákat közreadó *Műsoron kívülről* 1931-ben, az elbeszéléseket is tartalmazó *Bolhapiacot* 1934-ben², a *Kabalát* 1936-ban, a *Vasárnapi krónikát* 1943-ban, a *Medvetáncot* 1947-ben jelentette meg. Az életműkiadás nagy adósságot törlesztett, amikor tematikus köteteket szerkesztett Márai cikkeiből, tárcáiból, novelláiból: a Helikon Kiadónál *Tájak, városok, emberek* (2002), *Írók, költők, irodalom* (2003), *Ajándék a végzettől* (2004), a szegedi Lazi Kiadó jóvoltából a *Kitépelt noteszlapok* (2005), *Március* (2006), *Aranyidők* (2006), a Madách-Posonium gondozásában a *Japán kert I–II.* (2004) látott napvilágot, majd a sorozat folytatódott a Helikon Kiadó által megjelentetett *Az írástudó* című kötettel (2008), ugyanezen évben a *Kuruzslók hajnala* (2008), majd a *Pesti siker* (2009), a *Köhögni szabad?* (2010), *A nagyság átka* (2011), a *Sok a nő?* (2012), ill. a *Beszéljünk másról?* (2013) című, az írásokat kronologikus sorrendjükbe egybefoglaló válogatásokkal. Ma már a publicisztikai kötetek megjelenése után vagyunk, az összkép megalkotása azonban így is nehéz, hiszen a megjelentetett kötetek sem tartalmazzák a teljes publicisztikát, az elhagyott művekről nincs pontos listánk. A környezetünkkel, a megjelenésük eredeti sorrendjében, egymással összeolvasva lehetne teljesebb képet alkotni róluk.

-
- 2 A kötet újrakiadására 2009-ben került sor, s műfaji alcímet – tárcanovellák – kapott. Jelentőségét mutatja, hogy a kötet írásaival több nagyívű tanulmány is foglalkozik, lásd Fried István elemzését a *Vidali módszere* és a *Naptárcsere* című novelláról (Fried 2002: 85–99.), illetve Tóth Csilla (2015) disszertációját, akinek tanulmánya külön fejezetben foglalkozik vele, s két szempontból is korszakos jelentőségűnek tartja a kötetet. Egyfelől kiemeli, hogy: „A *Bolhapiac* jelentős kötet, az új tárgyiasság törekvéseinek, a tömegkultúra és a magas kultúra közelítésének Márai pályáján legmagasabb szintű megnyilvánulása: a tömegkultúra egyes jelenségei úgy épülnek be a szövegbe, hogy formai elvű válna a modern nagyváros szociálpszichológiai jelenségeit tárják fel”. Másfelől a társadalmi és szociális reprezentációk működtetésének tematizálása miatt tartja jelentősnek: „A panoptikum szerkesztő elve a parataxis és a metonímia a modern társadalom és szociális reprezentációi irányító elve is, a kötet központi kérdése a társadalom életét, az emberi érintkezést alakító normák, kulturálisan adott identitásminták és a társadalmi tekintet működése” (Tóth 2015: 162). Korabeli kritikusi közül volt, aki a társadalomkritikai olvasat jelentőségét hangsúlyozta, s Márai politikai balrafordulását prognosztizálta (Kázmér 1934: 934).

1.1. A tárcsa műfaja

Márai pályaindulásakor vált a napilap a legnépszerűbb közlési formává, s a tárcsa mint vonal alatti műfaj élre törése, felvirágzása is egybeesett a szépirodásra készülő, ám a napi aktualitásokra is fogékonyan reagáló, a világot utazások során megismerni és tolmácsolni kész zszurnaliszta alkotói kiteljesedésével. Eleinte a művészíró és a publicista tevékenység összeegyeztethetetlennek tetsző, két különböző irányt és magatartást jelentett, hiszen a gyakori sajtómegjelenés állandó készenlétet, elsősorban aktualitásokra reagálást követelt, s az időt az elmélyülést inkább igénylő írói munkától vonta el. További veszélyeket rejtett, hogy egy történelmi, politikai szempontból egyaránt veszélyes időszakban kellett állást foglalnia kínos kérdésekben. Másrészt az újságíró elfoglaltság az írói függetlenség szabadságával ellentétben szigorú kötöttséget vont maga után. Később sikerült megtalálnia a két terület közt a kényes egyensúlyt, vallomásaiból az újságírás iránti elköteleződését, annak felértékelődését, a szakmai hivatástudatot olvashatjuk ki³, olyannyira elválaszthatatlanná vált a két terület, hogy magát „újságba írónak” nevezi, aki cikkei, tárcái élményanyagát beépíti, beledolgozza más műfajú, nagyobb volumenű munkáiba. Az „újságba írás” tehát egyúttal műhelymunka, előkészület, formakíséret és stílusgyakorlás is készülő művei számára. „Írni annyi, mint megtagadni mindenkit. Írni annyi, mint egyedül maradni, mint elárulni barátot, testvért, szülőt, szeretőt, elárulni önmagunkat, bevallani mindent, anélkül, hogy feloldozásra számíthatnál, cél nélkül, remény nélkül, kilátás nélkül. »Mindent megírni« annyi, mint mindent megérteni, és semmit nem bocsátani meg” (Márai 1927: 52). Nemcsak témákra, hanem a saját hangjára, munkamódszerére is rátalált, szemléletének alapvetéseit, elveinek, nézeteinek megfogalmazását is belefoglalhatta az írásokba. Meggyőződése volt, hogy „az újságírás nem árt az írónak; kítőnő iskola és gyakorlat” (Márai 1937: 25). Ezekben a napi aktualitással bíró művekben tűnnek fel azok a motívumok, tételek, amelyek a későbbi szépirodalmi művekben, regényekben, novellákban, esszékben vagy a vallomásokban tovább árnyalódnak, bővülnek. Értékvilágának kitisztulásához is

3 „Jegyzetek arról, hogy mit is »szeretnék«. A felelet steril nosztalgia: újságot szeretnék írni, a szónak egy bonyolultabb értelmében, újságot az emberekről, a földről, mely mindenütt egyformán érdekes és titokzatos, Miszlóknán csakúgy, mint Delhiben, újdonságot jelenteni az embereknek egymásról, szokásaikról, életük kompozíciójáról – de jó lenne a szónak ebben az értelmében riporternak lehetni! A franciák ezt a fajta újságírást úgy hívják, a tanúskodás irodalma. Tanúskodni a Föld mellett. Tanúskodni a Föld mellett. Nem ismerek nagyobb célt. Újságíró szeretnék lenni” (Márai 1931: 6).

hozzáségitették az írások, s vallomásai által gondolkodásának természetrajzára is fény derül, „...akármilyen fölé hajol is, mindig a maga lelkének a tükörképét vetíti a tárgyára” (Nagy 1934: 605), ezen túlmenően pedig a korabeli élet ezer arca verődik vissza a publicisztikában.

Az újságolvasók elsősorban kávéházi emberek voltak, az írók nagy része e helyszínt választotta élményanyaga begyűjtésére, illetve háttérnek, alkotóműhelynek, az írás helyszínének is. A tágabb értelemben vett nyilvánosság számára készültek a napi sajtóhírek, ahogy a mindennapok világához közelebb hajolva sikerült megtalálni azt a kollokvialis, csevegő hangot, amelyen a narrátor oly kedélyesen társalog fiktív olvasójával, hol részvételtjes humorral, hol ironiával, kíváncsisággal kutatva az élet rejtett vagy feltárt titkai után. Márai törekedett arra, hogy humorral fűszerezze, finom intellektuális ironiával árnyalja publicisztikai írásait, ez az eszköz elhagyhatatlan rekvizituma volt, úgy látta, „a teljes ember nem lehet humorérzék nélkül az, aki” (Márai 1946: 255). Bár a napilapok hasábjain megjelent írások többnyire könnyű és szórakoztató olvasmányok, közéleti, politikai aktualitásokhoz kötődő életjelenségek, hangulatok szellemes rögzítései, soha nem éri be az informáló vagy szórakoztató zsurnalizmus szerepével. Le-sújtó véleménnyel volt a szenzációhajhász, tartalmatlan sajtóról. Értette az idők szavát, de nem hódolt be a mindenkori divatnak. A kötetben található írások időtálló voltához nem férhet kétség, a válogatás, az egybeszerkesztés a napi aktualitás esetlegessége fölé helyezi őket, érvényük túlmutat a sajtómegjelenésen.

2. A Bolhapiac szerepe az oeuvre-ben

Márai a húszas évek végére megvonja életének és tapasztalatainak mérlegét, s az előkészületek után alkotó energiáinak teljében érzi magát, a harmincas évek elejére esik legtermékenyebb írói korszaka. Ekkor zajlott kanonizálódása, az irodalmi élet élvonalbeli, urbánus, humanista, liberális polgári íróként (Tóth 2015: 126) könyvelni el, Kosztolányi, Krúdy írásművészetével rokon tekintély, a legfoglalkoztatottabb publicisták egyike, verseskötetekkel, regényekkel a háta mögött. Kritikai fogadtatása is inkább elismerő, mint elmarasztaló volt, dicsérték önálló hangjáért, stílusbravúrijáért, poétikai változatosságáért, eredeti és ötletes tematikájáért, a műfaj lehetőségeinek maximális kihasználásáért. A gúnyos, fölényes modor, a magabiztos, már-már megfellebbezhetetlen hang váltotta ki a legtöbb ellenvéleményt, amely köztudottan a kezdetektől uralkodó modalitás volt prózájában. Előbb *Az Ujság* munkatársa (1923-tól 1925-ig), majd párizsi tudósítója volt (1925-től 1936-ig), ez a liberális-polgári szellemiségű napilap adott neki

hátteret mindaddig, amíg 1936-ban Kosztolányi halála után át nem vette a nagy előd szerepét és helyét a *Pesti Hírlap*nál. A *Nyugat*nak is publikált, s az akadémiai hivatalosság folyóiratában, a *Budapesti Szemlé*ben is napvilágot láttak kisebb-nagyobb munkái, de feltűnt *A Toll*, a *Pester Lloyd*, a *Brassói Lapok* vagy a *Prágai Magyar Hírlap* munkatársaként, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Amikor 1934 novemberében megjelenik a *Bolhapiac* című, az említett napilapokban kiadott alkalmi írásaiból összeállított kötete, Márai már befutott írónak számít, olyan művek tözsomszédságában kerül az olvasók elé e kiadás, mint például *A szegények iskolája* című 1933-as esszé, az *Egy polgár vallomásainak* első kötete (1934), illetve *A sziget* című regény (1934). Hangnemi szempontból kétségkívül a legérdekesebb *A szegények iskolájával* a kapcsolódás, de számtalan áthallást, utalást, hivatkozást is találunk a könyvben, s ami a leginkább összeköti őket, az irónia, az élesen megfogalmazott kor- és társadalomkritika jelenléte. Ennek a retorikai alakzatnak a létmódja nagyon összetett Márai szövegvilágában. Az iróniát „panaceaszerűen” (Mészáros Tibor kifejezése, Mészáros 2016: 78) alkalmazta, különleges elmeélet számtalan műfajban megcsillogtatta, hihetetlen feszültséget teremtve a jelentéssíkok között. A publicisztikai írásokra is érvényes az, ami az esszékötetről megállapítható, hogy „A humor, a nevetés, a szórakoztató jelleg csupán a felülete vagy a hatása a műnek, valójában keserű, illúziótlan és kiábrándult alkotás”, „Íróját a megismerés undora, közöny és fásultság jellemzi minden felismert »igazsággal« szemben, iróniája ontológiai mélységű melankóliával párosul. A »kizökönt idők« helyreállítani nem lehet, reménytelen minden kísérlet a világrend harmóniájának visszaállítására” (Czetter 2017: 49). „Már maga az élet sem jó dolog. A boldogság meg nem is tartozik a létezés céljai közé...” „A létezésnek semmiféle célja nincsen” – fogalmazza meg a beszélő a kiábrándító tanulságot a kötet lapjain. A tárcák közt *Az élvező* című rövidprózában ez a világtapasztalat attól válik igazán keserűvé és maliciózussá, hogy épp a „század utolsó nagy élvezőjének” szájából hallhatjuk a szentenciát. Aki a boldogságért az élvezetével fizetett, s végül mégis rátalált, ekképp nyilatkozik: „Így nem lehet élni – gondolta vértelen szájával, lehuny szemeikkel –, ki hallott már ilyet, boldogan élni!... Az ember vagy élvez vagy boldog”.

2.1. A cím értelmezése

Mielőtt rátérnék e kötet szemléletmódjának, világlátásának alaposabb magyarázatára, s annak igazolására, hogy az irónia és a humor milyen komplex módon érvényesül az egyes írásokban s a kötet egészben, a mű címét mint a kötet sze-

mantikai fókuszát képviselő fontos értelemképző elemet is érdemes szemügyre vennünk. A *Bolhapiac* sokértelmű metafora. Mindenekelőtt közvetett utalás az irodalomesztétika magasabb köreiből kritikával illetett műfajra, a társcanovellára, karcolatra, rajzra. A cím provokatív és ironikus jelentéstartalmú, s a kötet egészét átható metaforának vagy névátvitelnek is tekinthetjük. A szentesített irodalmi műfajokhoz képest a tárca az úton-útfélen talált anyagot emeli a szépirodalom magasságaiba, a cím sugallta kettősség szerint a művész, aki publicistaként maga is részt vesz a társadalmi igények kielégítésében, a reprezentációk működtetésében, hisz abban is, hogy akadhat a kacsatok közt valami jelentőségteljes, a bővli közt esetleg felbukkanhat a kincs. A publicista-szépíró szembeállításra, kettősségre való ironikus, önironikus utalásként is értelmezhető tehát a cím. A mottóként és metaforaként is felfogható nyitó írás hőse, a bűvár (itt a klasszikus modernség patetikus művészfígurájának ellenpontja) kincset kutatni merül alá a mélybe, de végül csupa értéktelen ócskaságot talál, amit felszínre hoz, „ma egy elsüllyedt propeller, holnap valamilyen prominensebb vízi hulla, kövel a derekán, a napi anyag, ami éppen akad...”. Az *Esti Kornél énekének* (1933-ban keletkezett a vers!) prózai, (ön)ironikus parafrázisaként is olvashatjuk a történetet, kivált az alábbi sorokat oldotta ironikus prózai utánpótlásáért Márai: *Mit hoz neked a bűvár, /ha fölbukik a habból? /Kezébe szomorú sár, / ezt hozza néked abból. /Semmit se lát, ha táncol /fényes vizek varázsa, /lenn nyög, botol a lánctól, /kesztyűje, mint a mázsa, /fontoskodó-komoly fagy/dagadt üvegszemébe. / Minden bűvárnak oly nagy a képe. //Jaj, mily sekély a mélység/és mily mély a sekélység /és mily tömör a hígság/ és mily komor a vígság./ Tudjuk mi rég, mily könnyű/ mit mondanak nehéznek /és mily nehéz a könnyű, /mit a medvék lenéznek./ Ó, szent bohóc-üresség, /szíven a hetyke festék, /hogy a sebet ne vessék, /mikor vérző-heges még, /ó, hős, kit a halál-arc /rémétől elföd egy víg álarc, /ó, jó zene a hörgő /kínokra egy kalandor/ csörgő, /mely zsongít, úgy csitít el, /tréfázva mímel /s a jajra csap a legszebb rímmel. Egyetértve Tóth Csilla megállapításával, „A bűvár Kosztolányi gondolatát továbbfolytatva önironikus utalás a társcanovella műfajának határhelyzetére, az újságíró-író, a művész piacnak kitett helyzetére, és a címmel összekapcsolódva értékcsökkenést, fragmentálódást, de az esetleges érték lehetőségét is felveti” (Tóth 2015: 145).*

Még mindig a cím értelmezésénél maradva, Márait az élet látszatra jelentéktelennek tűnő mozzanatai, apró jelenségei foglalkoztatják, miniesetek, kis mesék, „sekélységek”, hangulatok, apró képek, amelyek „mélysége” elsőre talán fel sem tűnik, de felszínük mögé nézve alkalmat adnak a meditációra, elvontabb eszme-futtatás alapját képezhetik. S ha anyagukban a mikropéldázat szintjére nem emelkednek is, szimbolikus jelentésképzésre mindenképpen ösztönözhetik

az olvasót. A kötet írásai a rendezettnek tűnő világban létező sokértelműsége hívják fel a figyelmet, a bizonyosságok mögött rejtőzködő bizonytalanságokra, a lélek kifürkészhetetlen titkaira, a szövevényes emberi kapcsolatokra, az embereket mozgató vágyak, félelmek természetére, okaira kérdeznek rá. Tágabban pedig a társadalom életét, emberi érintkezéseket alakító normák, kulturális identitásminták működésének módjával szembesítenek, a társadalmi reprezentációk működését, azok torzulásait mutatják meg apró történetek foglatában. Márait későbbi nagy témái foglalkoztatják e rövid írásokban: többek közt az autentikus lét, a személyiség őrzésének, megteremtésének esélyei, a formák értékvesztése, hogy miképp lehetséges a betagozódás a világ rendjébe, lehet-e, érdemes-e idomulni hozzá.

2.2. Tematikus-motivikus változatosság és a modalitásbeli kettősség

S végül a nyelvi megalkotottság, az esztétikum felől értelmezve is találó metaforának bizonyul a cím. A tárca műfaja, az újságba írás ugyanis kísérlet a szépirodalmi regiszternek a tömegkultúra számára is fogyasztható populáris nyelvhasználattal való elegyítésére. A nyelv „bolhapiacra” kerülése, kiürülése, a frázisok, a közhelynyelv szerepnyerése néhány történetben tematizálódik: *Jóslás kártyából*, *A dobos*, a *Parkett* című írásokban például. A harmincas éveket a sajtó és az olvasótábor eltömegesedése, a bulvársajtó megjelenése jellemzi. A kortársak közül sokan attól tartottak, hogy a tömegtermelés, a közönségnek és a gazdasági érdekeltségnek való kiszolgáltatottság az irodalmi igényesség ellenében hat: hogy a tömegmédiummá váló sajtó biztos megélhetést jelent az íróknak, s ez együtt jár majd a műfaj színvonalának esésével. Tóth Csilla egyedülállóan nevezi Márai pályáján e kötetben a két nyelvhasználati változat tudatos egybejárását és művészi szempontból sikeres alkalmazását (Tóth 2015: 148).

A kötetválogatás látszatra az elegyesség, a kavalkád benyomását kelti, elvégre a „bolhapiacra” is csak kutakodás közben, mintegy véletlenszerűen bukkanunk rá a sok kacat közt a kivételes csemegére. Műfaji szempontból mindenképp a határok elmosása, a kísérletezés jellemző rá, a portrétól a vallomáson át a rajzig, a karcollattól a reflexív bölcsellel dúsitott leírásig vagy az anekdotikus novelláig sokféle írást találunk benne, ezért a „műfajtalanság” megjelölés illik rá legjobban. Valójában azonban nagy tudatossággal válogatott műrecek gyűjteménye (Rónay 1990: 110), az egyes darabok között sokféle: tematikus, motivikus, poétikai és szerkesztési kapcsolódással. Egyfajta belső rend rajzolódik ki a szeszélyesnek ható társulásban.

Bizonyos novellák az egymásra vonatkoztatás által, összeolvasással, egymást kölcsönösen is értelmezik. Ilyen lehetséges társítás pl. az *Egy író portréja – Vidali módszere*, *Katona – A pedáns*, *Apparátus – A bajnok emléke*, *Tavaszi hullámok – Feri*, *Kirakat – Találmány*, *A dobos – Parkett stb.* Kisebb tömbök jönnek létre a szorosabb tematikai összetartozás által, a negyvenkét írásból a legtöbb novella az emberi természet sajátosságait, az embert mutatja fel. Ahogy az 1943–1944-es napló oldalain írja: „Soha nem érdekelt igazán egy város, sem egy táj – a valóságban mindig csak az emberek érdekeltek. Firenze értelme számomra nem az Uffici, nem is a Bobolinkert, hanem egy angol nő, vagy a via Tornabuonit környező szűk utcák egyikében egy toscanai suszter. Ha behúnyom szemem és Párizsra gondolok, elsőbbben nem az utcákat, vagy a Szajnáat látom, hanem egy emberi arcot, amely halványan elővállik a táj díszletéből... Úgy látszik, minden, amit megélünk, egyetlen és igaz értelme az ember” (Márai 1945: 27). A személyiség téma szorosan összefügg a Márai számára rendkívül fontos titok-problematikával, amely végső soron az emberi kapcsolatok kifürkészhetetlen természetét tárja elénk (*Első vizit*, *Baleset*, *Ismerős*, *Szerelmesek*, *Zsaroló*, *Corovics*). Márai mesterien freudizálja a történeteket, a narrátori reflexiók lélektani mélységekbe villantanak bele, ám az ironikus utalások meggátolják a mélyebb összefüggések láttatását, mert a freudi tanok átfordulnak paródiába (*Baleset*), s e megközelítésben a pszichoanalízis abszolutizálásának kritikájaként is olvashatók a történetek. Gyakori, hogy a novellák narratív alaphelyzete az utazás – átmenet jelképező színtereken játszódnak: vasúton, hajón, lépcsőházban, sétaúton, taxiban –, ezáltal a bizonytalanság és megfoghatatlanság, az „útközben élsz” metaforikus jelentését társítjuk a topográfiához (*Ronda nő kalapban*, *Taxiban*, *Az utazás*, *Zsaroló*, *Corovics*, *Feri*, *Angol óra*, *Víz és föld*). Külön egységet alkotnak azok a lírai, leíró történetek, amelyek leginkább a naplóhoz, a vallomásirodalomhoz állnak közel: *Angol óra*, *Víz és föld*, *Őszi uszoda*. Kosztolányi fiatalkori novellatémái között találkozunk a betegség, a betegséggel zsarolás témával (pl. *Jánoska betegsége*, *Sakk-matt*), amely Márai kötetében is felbukkan: *Zsaroló*, *Éhség*. Ugyancsak Kosztolányi írásművészetére volt jellemző, hogy szenvedélyesen érdekelte a halál, nagyon sok műve végződik halállal. Márainál is ez tematizálódik pl. a *Gigerli*, *Szemérem*, *Tél*, *Teddy*, *Éhség*, *A bajnok emléke*, *Diszkréció*, *Vidali módszere* című novellákban.

2.3. A panoptikum mint szövegszervező elv

A könyv fő szövegszervező elve a korábbiakban említett világgépi, szemléleti háttérhez szorosan kapcsolódva a panoptikum-jelleg, amelyben a novellák átlagos vagy különleges szereplői felvonulnak. A panoptikum kifejezés két írásban is

megjelenik, egyikben tematikusan, *Az ember* című novellában, a másikban, a *Vidali módszere* címűben, áttételesen, „a szöveg létrehozása szinekdochéként része a kötet panoptikumának: az elbeszélő a híres író »igazi« halotti maszkját, viaszfiguráját készíti el” (Tóth 2015: 150); de mint rendezőelv a kötet egészét áthatja⁴, az egyes írások között egyfelől mellérendelő, másfelől metonimikus érintkezéssel. A panoptikum a kötet és a világ átfogó metaforája lesz, amelyben a körforgás és az ismétlődés törvényszerűségével szemlélünk és szemlélnék bennünket. „A szöveg nemcsak felhasználja a panoptikum motívumát, de egy új panoptikumot teremt azzal, hogy a báméskodás tevékenységét áthelyezi egy eltérő kulturális és társadalmi közegbe: a könyvet, szépirodalmat olvasó középosztály világába” (Tóth 2015: 151). A nézés, látás, báméskodás vagy a megfigyelés is vezérmotívumként jellemzi a megidézés és kifejezés módozataival egyaránt felszabadultan kísérletező írásokat. A báméskodás, a megfigyelés többnyire nyílt tereken, a polgári szórakozás vagy nyilvánosság helyszínein történik: kávéházban (*Szerelmesek, Az ismerős, Teddy*), strandon (*Húsmérgezés, Őszi uszoda*), hajón (*Víz és föld*), táncos szórakozóhelyen (*Parkett, A dobos*), hotelszobában (*Az élvező*), szanatóriumban, kórházban, vasúti kocsiban (*Gigerli, Éhség, A zsarnok, Az utazás*). A rácsodálkozás vagy a szemlélés során Márai gyakran alkalmaz kettős, egymást értelmező perspektívát, a megfigyelő és a megfigyelt szerepcseréje, sőt a látószögek megsokszorozása gyakran a humor vagy még inkább az irónia forrásává válik, sugalmazva, hogy minden viszonylagos, a „világ”, az ember sokféleképpen szemlélhető, s az értékek pluralizmusának elfogadásával értékelhető (*Ronda nő kalapban, Első vizit, Angol óra*).

A kettősség a beszédmódban és a nyelvezetben, a hétköznapi és a szépirodalmi regiszter összekapcsolásában is megfigyelhető. Alapvetően a humoros modalitás járja át a műegészet, az előadás poénra hangolt, különösen azokban az írásokban, ahol az anekdotajelleg erőteljesebb, vagy a zsánerképhez a narráció egy-egy anekdotikus figurát ragad meg: gondolok itt a művész Szalkayt bemutató humoros optikára a *Kirakat* és a *Találmány* című tárcákban. Mégis egyensúly teremődik a humoros és a komoly, az értéktelítő és az értékmevönó modalitás

4 A kötetet ezzel a rovatcímmel harangozták be az *Aradi Közlönyben* 1934-ben, amikor folytatásokban közzé tették. *Külvárosi panoptikum* címmel 1922-ben versciklusa jelent meg Márainak a *Kassai Naplóban*; Fejtő Ferenc kritikája is leszögezi: „...nyugodtan viselhetné a *Panoptikum* címet is”, (a *Bolhapiac*) „panoptikus kötet” (Fejtő 1935: 92.) S még egy adalék: A nagy sikerű *Das Wachsfigurenkabinett* (1924) című Paul Leni-filmet *Panoptikum* címmel 1934-ben vetítették Magyarországon (Tóth Csilla közlése 2015: 158).

között. Lírai részvét járja át pl. az *Éhség* vagy a *Feri* című tárcát, s a naplószerű vallomáshoz legközelebb álló írásokra (*Víz és föld*, *Őszi uszoda*, *Romok a hóban*) is inkább a komolyság minősítése illik rá.

2.4. A panoptikum-jelleg és a humoros irónia a *Gigerli* és *Az ember* című történetben

A panoptikum látásmódját juttatja érvényre több írás, ezek közül is kiemelkedik a *Gigerli* című novella, illetve a továbbiakban részletesebben is elemzendő tárcá, *Az ember*, amely *Panoptikum* címmel is napvilágot látott az Aradi Közlönyben. A *Gigerli* a századfordulós dandy karikatúrája, sőt, satírája.⁵ A történetben a mindentudó narrátor egyetlen dolog közvetítésére összpontosít, a cselekmény szerepe mindössze annyi, hogy megragadja, leírja a szanatóriumban élete utolsó három napjában a betegek között megjelenő gigerlit. A mindenkori befogadó, a fiktív olvasó is ennek a virtuális panoptikumnak a nézőjévé válik, itt egy emberként vesz részt minden szereplő és beavatott a gigerli pengeéles megfigyelésében. Egyetlen iránya van a szigorúan összpontosító tekintetnek, s egyetlen feladatra korlátozódik a narrátori tevékenység, hogy precízen rögzítse a külön minden mozdulatát, s minden részletre kiterjedően leírja a divatmajom feltűnő öltözékét, külsőségeit. A narrátor, bár mindentudóként szándékozik közvetíteni a látványt, egyre inkább átcsúszik a közvetett megfigyelő, a korlátozott tudású tolmács szerepébe. A szemtanúk által látottakra, elmondottakra hagyatkozik, de tapasztalnia kell, hogy „zavarosak már a megfigyelések és bizonytalanok”, később megállapítja, hogy „délutánra mindenki rémeket látott”, majd általánosítással is alátámasztja az írói feladat képtelenségét: „Tömegben mindig ilyen megbízhatatlanul észlelnék az emberek”. Védekező kommentárjait e szavakkal, kifejezésekkel jelzi: „állítólag”, „egyek szerint”, „Egybehangzóan megállapították”, „volt, aki határozottan állította”, hogy végül a csattanóban arra a következtetésre jusson: „Nem tudnak megfigyelni az emberek”. A *Gigerli* iróniáját épp az adja, hogy a megfigyelés és az elbeszélhetőség magát a megfigyelést és az elbeszélhetőséget vonja kétségbe. A túlzott elaprózottság, a részletmegfigyelések sokasága ugyanis ellehetetleníti a bizonyosságot, eltakarja a valóság igazi arcát. Az iróniát a szintaxis, a redundáns elemek halmozása, a hiperbolikussá váló részlethalmozás

5 „Ez a novella a kötet egyik kiemelkedő darabja, itt kapcsolódik össze közvetlenül a szociális reprezentáció és az észlelés metonimikussága: maga a megfigyelés utánozza a panoptikum metonimikusságát. Nemcsak a figura, de az észlelése is panoptikumszerű” (Tóth 2015: 157).

erősíti: „Most könnyű, porszínű havelockban érkezett, ezüstös színű, selyemgumiszzerű anyagból készült felöltőben, melyet hamarosan levetett, megmutatta a kabát pepita pettyes selyembélését, s szürke kamgárn-ruhában, melyhez gombos fekete félcipőt és fekete selyemharisnyát viselt. Feltűnő volt, hogy nemcsak inget és nyakkendőt váltott – a krémszínű selyeminget szürke oxfordi inggel cserélte fel, s fehér pettyes fekete pamutkendőt kötött hozzá –, hanem monoklizsinórt is. A monoklit, mely állandóan gomblyukában fityegett, órával előbb világos drapp selyemszálon lógatta a nyersselyem ruha gomblyukában, míg aztán délelőtt fekete selyemfonálra aggatta fel. Ez alkalomra szürke glazébőr kesztyűt lógatott ki kabátzsebéből, érett vörös rózsát tartott ujjai között, s feje búbján kis, kerek vadászkalap ült, zöld posztóból, egészen kerek, kemény és keskeny posztókarimával – ilyen zsirardikalapokra emlékeztető karimájú fövegben érkezett, melyet nem is vetett le”. A piperkőc külsejének, művi pózainak minuciózus leírása a szereplő különlegességét, egyúttal panoptikumi jellegét hangsúlyozza, valódi személységéről semmit nem tudhatunk meg. A novella végéig csak a külsejét látjuk, amíg él, ez a legfontosabb, társadalmi szerepét erősítő identitásképzője. Amikor meghal, s arcát is célba veszi a tekintet, kiderül, hogy „erre az arcra később senki nem emlékezett pontosan. Volt, aki határozottan állította, hogy őszes, dús haj borult homlokára, más, hogy kopasz volt és beretvált, más, hogy macskabajusza volt”. Az írás szatirikus önreflexióval az elbeszélői mindentudást és a valóságábrázolást is célba veszi, nevetségessé teszi. A halmozás, részletezés és a hiperbola alakzata jut meghatározó szerephez a leírásban, a mű feszültségét a realitásnak ellentmondó titokzatosság, a sűrítés s a hiány kontrasztja adja. (Az író megfigyelő pozíciójának hasonlóképp groteszk lefokozását, a megfigyelésre szorítókozó magatartás önironikus lelepleződését tapasztaljuk a *Teddy* című novellában is.)

A szemlére állított, fürkésző pillantásoknak kitett ember a témája a másik írásnak, s ugyanúgy a szinekdoché alakzatának prózai kiterjesztésével próbálkozik az elbeszélő itt is. A történet feltehetően párizsi élményeinek hatására íródott, egy sátorban felállított panoptikum⁶ ironikus leírása, amelyben az ember szemlélhető meg mint kiállítási tárgy, egyik oldalon vitrinben a késztermék, a végeredmény, az ember kifejelett állapotában, például hadvezérként vagy hasfelmetszőként (mint a létezés két megvalósult, lehetséges alternatívája), a másik oldalon az ember

6 „Az újkori viaszmúzeumok, viaszfigurák gyökerei a középkori viaszszobrokhoz, templomi fogadalmi szobrokhoz vagy effigiekhez nyúlnak vissza, melyek funkciója a távol lévő vagy halott személy helyettesítése, reprezentációja volt. Panoptikum és reprezentáció tehát a kezdetektől összekapcsolódó fogalmak” (Tóth Csilla 2015: 153).

keresztmetszetben, az alkotórészek, a késztermék előállításának hozzávalói láthatóak: emberi testrészek és azok létrehozását demonstráló tárlók. A panoptikumba belépő a természetesség helyett a mesterkéeltséget érzékeli, a közvetlenség helyett a másodlagosságot látja, az eredeti helyett a silány imitációval találkozik, s a másolat mint az utánzás torz, bizarr válfaja nem csak parodisztikus, hanem szatirikus, már-már groteszk hatást kelt ebben az összefüggésrendszerben. „Láttam Joffre marsallt, botjára támaszkodva, amint kutató tekintettel bámul a távolba, s éppen megnyeri a marne-i csatát; félig nyitott ajakkal, derülten nézett maga elé, enyhe csodálkozással, mintha csak híres kérdését intézné szárnysegédjéhez...”. „Láttam a francia Jáger Marit és X. Pius pápát a halálos ágyon, oly sápadtan, mint a viasz s keble egy elmés szerkezet jóvoltából emelkedett és süllyedt”. A külsődleges és a lényegi, az álca és a valódi kettéválik, az én alakváltozatokban, többféleségben létezésének groteszk változatai ezek a panoptikumi figurák. Az önreflexió ironikus alakzataként is felfoghatók. A valóságimitáció torzítással, az életszerű pillanat imitálása mesterkéeltséggel párosul, a mozdulat merevségként, az élő élettelenként, az élettelen élőként jelenik meg, csupa látszólagos vagy egymást kizáró ellentmondás, csupa paradoxon és oximoron. (Ez az alakzat egyébként a szövegben a szókapcsolatok szintjén is jelentéshordozó stíluslemmé válik, pl. „kegyetlen örömevel”, „alkalmi halhatatlanság”). Ebben a világban semmi nem az, aminek látszik, csak hasonlít a valóságra, vagyis mindenre kiterjeszhető az imitáció komikus válfaja, a paródia, amely mindig bírálat tárgyává is teszi azt, amit épp imitál. E történet a világban bekövetkezett értékpusztulásra, benne leginkább az ember veszélyeztetettségére, rangjának csökkenésére, s a személyiség védelmére figyelmeztet. Arra, hogy a torz panoptikumban, a csillogó vitrinben mivé vált, mivé válik az oly sokra becsült individuum, a Kosztolányi megverselte „Egyedüli példány”. Az írás fő alakzati kategóriája az említetteken túl a tárgyiasítás, a deperszonalizálás. Az ember mint kiállítási tárgy, mint vásári portéka, mint banalítás a szemlélet tárgya. Nem csupán a tárgyszerűvé, élettelené tétel, hanem a kicsinyítés, a meiózis s ezzel együtt a pejoráció is közrejátszik abban, hogy a humoros, mulatságos modalitás mellett egyre erőteljesebb lesz az ironikus hatás. A tárgyiasítás egyik eszköze, hogy az élő, eleven személyt élettelen, elvont fogalmakkal társítja az elbeszélő: pl. „ez a viaszba öntött népszerűség”, „ez a ponyvára hígított hírnév”; az emberi szerveket pedig élettelen tárgyakkal azonosítja: a szív „kétütemes kis robbanómotor”, „poros modell”, s folyamatos pejoráció által válik a gúny kifejezőeszközévé: „kapni használt állapotban is, részletre sőt cse-realapon is”. Az elbeszélő részese a történetnek, reflexiói, ironikus kommentárjai rávetülnek a megfigyelt eseményekre, ő a beszélve-cselekvő ágens, kommentárjai

végigkísérik a látványt: „Micsoda nyomor!”, „Mennyi baj, költség, gond van az emberrel! A legjobb kivitelben is milyen megbízhatatlan! A legjobb, ha az ember nem is tart embert magának! Soha nem tudod, mit kapsz: szemre tökéletes, s egy napon leesik az orra, vagy kiderül, hogy becsaptak és rákja van. Hová mégy panasszal?” A panoptikumi séta legbizarrabb, mondhatni morbid jelenete, amikor a beszélő a meghibásodott emberi szervekkel folytatja szemléjét⁷: „S látható volt itt az ember modellje, embriók spirituszban, tucattjával, mintegy az elgondolása és az első kísérletek”. „Itt lehet látni az alkatrészek betegségeit, rozsdás tüdőket, lyukas gyomrokat, fonnyadt veséket és megduzzadt májakat”. „És látható volt az ember, használat után, halálos ágyán, kifelé fordult szemekkel, mikor már semmije se jó”. Mintegy a szürrealizmus határán mozgó groteszk szörnyvilágként jelenik meg előttünk az ember fejlődéstörténete, a panoptikum egyben a darwinizmus karikatúrája, s az individuum identitásválságának keserű kifejeződése lesz. „...már nem is egy bizonyos embert gyászol, hanem általánosságban az embert, egy törzset vagy az ember fogalmát” – mondja a narrátor a sátor előtt a kasszában ülő özvegyasszony tudatába helyezkedve. Komikus vagy inkább bizarr hatást kelt, hogy tárgyként jelenít meg, tárggyá degradál az elbeszélő prominens történelmi személyiségeket. A magasztos alantának, a nagyszerű kisszerűnek tételeződik ebben a beállításban: „És látható volt a sejt”, „s látható volt György angol király admirálisi egyenruhában, mintegy reklámnak, hogy mire viheti egy emberi sejt, ha megnő”, továbbá a diszkrepanciát és a kíméletlen iróniát láthatjuk abban is, hogy ott, ahol érelemnek és személyességnek kellene megnyilvánulni, pontossággal és tárgyilagossággal találkozunk: „Az ember elcsodálkozik, milyen praktikus mindez! Milyen praktikus a nő szervezete, s milyen egyszerű a férfié!” – állapítja meg a narrátor. Ebben a panoptikumban az ember torz, görcsös pózokban rögzített figurája az emberi kiszolgáltatottság mementója: „láttam a távozó Doumergue elnököt, piros szalaggal hasán és poros frakkban, melyet nem érdemes már porolni és tisztán tartani, mert halhatatlansága alkalmi, néhány hét múlva elhagyja az Elysée-t s a panoptikumban beolvasztják viaszszobrárt s kiöntik az anyagból újabb hét esztendőre utódját, az új elnököt. Doumergue szerényen állt, kissé a falnak fordulva a sarokban, mint aki tudja, hogy ideje lejárt.”

7 Az emberi testrészek=alkatrészek szinekdochéja az *Első vizit* című novellában tér vissza. Az orvos nem embereket lát a váróban, hanem gyógyítandó betegségeket. („Az ablak melletti sarokban idősebb vesegyulladás ült, ...a plüss szófán a frissen gyógyult gyomorfekély ült... szemközt velük egy kezdődő tábesz olvasta Kissingen fürdő kissé gyűrött prospektusát”. „A vesegyulladás irigyen, a tábesz rosszallóan és ellenségesen, a frissen gyógyult gyomorfekély kissé hetykén nézett az eltűnő után.”) – (A *Feri* vagy a *Ronda nő kalapban* című novellák hozhatók kapcsolatba e témával, ahol a testi rütség, illetve az örült, az értelmi fogyatékos figurája köré épül a történet.)

Hogy a szövegek (itt és a kötetegészben) a panoptikum látásmódját juttatják érvényre, az abban is kifejezésre jut, hogy a történetek nem az eseményre helyezik a hangsúlyt, Márai nem akar kerek és zárt, anekdotikus típusú történetet írni, inkább a képet és a képzetet erősíti fel, leírást alkalmaz, előtérbe kerül a kifejezőség, a diegézis minden egyéb narrációs lehetőséget elnyom. Alapvetően nem a történet érdekli, hanem az alak vagy a jelenség mögött rejlő világ, azok a mozzanatok, amelyek feltárhatatlanok. A novellaformába ezáltal beáramlik a személyesség, az elbeszélő lírai szubjektum módjára viselkedik, aki nem kívülről, hanem belülről közeledik a dolgokhoz, epikus ábrázolásmódját nem a távolságtartás, hanem a beleélés, a beleézés, az azonosulás személyes perspektíváihoz igazítja. A beszélő csaknem minden írásban minősíti, értékeli is a látottakat, közvetlensége nagyon erőteljes, magánbeszédének, monologizálásának szólamára, beszédjegyeire sokszor ráismerünk a szereplők megnyilvánulásaiban. Időnként Krúdy narratív nyelvét idézik az elkalandozások vagy a jelenségeknél hosszan elidőző, a részleteket aprólékosan elemző, kibontó elbeszélésmód. Prózapoeitikai szempontból tanulságos lenne annak a vizsgálata, hogy a modern kontextusba helyezett, élőbeszédszerű, csevegő modort imitáló narrációval milyen utakat nyitott a próza modernizációjának irányába. Márai a századfordulás modernségből a kései modernségbe áthajló próza írásmódjának maradandó érvényt szerzett, mélyen érintette annak messzire mutató nyelv- és szubjektumfelfogása. Jelzi ezt többek közt, hogy az írásokban sok hangsúly kerül a képlékeny szójelentésekre, tematizálódik a nyelv kiüresedése, frázisosává válása, szóba kerülnek a társasági élet formalitásai, szokásrendjének átalakulása, s rendre a formák értékvesztésével, a normák időhöz kötöttségével szembesülünk.

Az első olvasatban csupán furcsának tűnő világ a jelentések mélyebb szintjén keserűséggel, kiábrándulással telítődik. A *Bolhapiac* panoptikumába került történetekben Márai lét-, világ- és társadalomfelfogását foglalta egybe, bizonyos, hogy a mű egyfajta ars poeticaként is olvasható.

Felhasznált irodalom

Fejtő Ferenc 1935. Területen kívüli író (Márai Sándor). *Szocializmus* 25/2: 92–93.

Fried István 2002. „Ne az író történjen meg, hanem a műve” A politikus és az irodalmi író Márai Sándor. Argumentum Kiadó. Budapest.

Kázmér Ernő 1934. Márai Sándor: Bolhapiac. *Kalangya* 3/12: 849–944.

- Nagy Endre 1934. Bolhapiac. Márai Sándor könyve. *Nyugat* 1934. dec. 1–15. 23–24. sz.
- Mészáros Tibor 2016. „...az újságírás nem árt az írónak; kitűnő iskola és gyakorlat”. (A publicista Márai). *Forrás* 48/9: 62–112.
- Méhes László – Garay György (szerk.) 2004. *Márai beszél – interjúk, nyilatkozatok*. Bíbor Kiadó. Miskolc.
- Czetter Ibolya 2017. Az irónia jelentésstiliztikája Márai Sándor A szegények iskolája című művében. In: Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc (szerk.): „...ahogy a csillag megy az égen...” Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére. Savaria University Press. Szombathely. 41–65.
- Rónay László 1990. *Márai Sándor*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Tóth Csilla 2011. A szöveg mint tárgy. Vizualitás, narráció és társadalmi reprezentáció Márai Sándor Bolhapiac című kötetében 1934, 2009. *Forrás* 43/1: 94–106.
- Tóth Csilla 2015. *Polgár és kontextusa: identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935*. Kontextuális-kulturális narratológiai közelítés. Doktori értekezés.

Források

- Márai Sándor 1931. Pesti notesz. *Prágai Magyar Hírlap*. 3.sz.
- Márai Sándor 1937. Újságot írni. *Új Idők*. jan. 1. In: Méhes László – Garay György (szerk.) 2004. *Márai beszél – interjúk, nyilatkozatok*. Bíbor Kiadó. Miskolc.
- Márai Sándor 1927. Műsoron kívül. *Ujság* 1927. dec. 25. 293. sz.
- Márai Sándor 1945. *Napló 1943–1944*. Révai Kiadó. Budapest.
- Márai Sándor 1946. *A teljes Napló 1946*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Márai Sándor 2006. *A teljes Napló 1943–1944*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Márai Sándor 2009. *Bolhapiac*. Helikon Kiadó. Budapest.

Cs. Jónás Erzsébet

LITURGIKUS LÍRA ÉS KULTURÁLIS EMLÉKEZET A MŰFORDÍTÁSBAN

1. Bevezetés

A fordításstilisztika a szöveget mint az ismeretek megszerzésének, feldolgozásának, reprezentációjának eredményét vizsgálja egy mentális folyamat során. Ez a folyamat kognitív szempontból az interdiszkurzivitás mint a szövegfeldolgozást integráló hiperkategória. A fordítás során két nyelv és két kódrendszer áll szemben egymással. A nyelv egyaránt tartalmaz egyetemes és kultúraspecifikus összetevőket. Szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is az eredménye. Mihail Lermontov (1814–1841) a tizenkilencedik század orosz irodalmának kiemelkedő alakja, aki Puskin mellett meghatározta az orosz irodalom arculatát. *Ima* című versének magyar fordításait egymás mellé állítva érezhető a protestáns irodalmi hagyomány. Egyrészt a liturgikus műfajok imaszerkezete, retorikai és stilisztikai alakzatai, archaikus szóhasználata és képi világa, másrészt a diszkurzív viszonyban álló költők egyéni stílusa. A hermeneutikai szempontból megvizsgált három magyar fordítás közül Szabó Lőrincé a huszadik század első felében, Lator Lászlóé a század második harmadában, Galgóczy Árpádé a huszadik század végén született.

2. A műfordítás és a kognitív hermeneutika

A műfordítás a világirodalom létezmódja. A fordító első lépésben az eredeti mű befogadójaként értelmezi a szöveget. Alapvető célja, hogy hitelesen közvetítse a szerző és a célnyelvi olvasó között mind a tartalmi, mind a poétikai elemeket,

fordítása hasonló vagy megközelítőleg egyenértékű hatást váltson ki az olvasó közönségből, mint az idegen alkotás a saját anyanyelvi közegében. Tekintettel kell lennie a szerző eszmerendszeri szándékára, nyelvi és poétikai eszközrendszerére ugyanúgy, mint a saját anyanyelvének sajátosságaira, lehetőségeire és korlátaira. Ügyelnie kell a temporalitásra, vagyis az eredeti alkotás létrejötte és a fordítás között eltelt idő nyelvhasználati és stílusváltozásaira. Nem kerülheti meg ugyanakkor azt a kánont sem, amelynek lenyomata tudatosan vagy tudat alatt kulturális emlékezetünkben él, s amely felidéződik mindnyájunkban a jelentésképzés során. A fordítónak kell megteremtenie azt a „hermeneutikai ívet”, amely a célközönség számára a dinamikus jelentésképzésben elfogadhatónak, hitelesnek érzékelteti az idegen alkotás szövegét.

A stilisztikának, ha irodalmi műalkotással foglalkozik, az irodalomtudomány részévé kell válnia. A szövegelemzés a műfordítások vizsgálata során a funkcionális leírás, vagyis a kommunikatív-pragmatikai megközelítés. Figyelmet szentel a kognitív keretnek, amely a szöveg létrehozását és befogadó értelmezését helyezi a figyelem középpontjába. A szöveget – tágabb értelemben a művészi alkotást – mint az ismeretek megszerzésének, feldolgozásának, reprezentációjának eredményét vizsgálja egy mentális folyamat során. Kitűnik, hogy a szöveg mint kommunikatív entitás nem korlátozódik csupán a verbális összetevőkre (Nyikolajeva 2000: 412–413). Az interdiszkurzivitás alapja a diskurzus, amely akár írott, akár szóbeli vagy vizuális változatában a „szociális gyakorlattal”, és a „dialektikus kölcsönösséggel” jellemezhető. A diskurzus szituációt hoz létre, amelyben a megismerés tárgyi elemei és a megismerést befogadó tudati összetevők dinamikusan hatnak egymásra (Wodak 1996: 266). Ez a megközelítés kognitív szempontból az interdiszkurzivitást mint a szövegfeldolgozás integráló hiperkategóriáját értelmezi (Sevcenko 2015: 189). A terminus szövegértelmű bevezetése a francia *discours* szóból ered, amely a beszédet, a beszédcselekvést az extralingvisztikai, szociokulturális, pszichológiai stb. összetevőivel együtt látta. A szöveget olyan eseménysorozat mozzanataként fogja fel, amely a résztvevők részéről célirányos szociális cselekvésben jön létre (Arutyunova 1999: 137).

Az interdiszkurzivitás hiperkategória-jellegét a különböző diskurzusok, vagyis a szövegre vonatkozó különböző ismeretek és gyakorlati alkalmazások kereszteződéseinek eredményeként nyeri el. Ezért a diskurzusanalízis mint a szöveggel foglalkozó kommunikatív, szövegalkotási, logikai stb. nyelvészeti részdiszciplína a különböző érintett tudományterületek határtudományaként jelölhető meg. A statikus szöveggel szemben a diskurzus a szöveg dinamikus aktuális alkalmazásának leírását kínálja (Gorgyijevszkij 2006: 7).

Az értelmezés – a fordító és az eredeti mű szövegének viszonyára is érvényesen – a francia filozófus, a kognitív hermeneutika képviselője, Paul Ricoeur (1913–2005) szerint az „időszerűvé tett”, környezetre és hallgatóságra lelt szöveg, amely visszaszerzi feltartott és felfüggesztett referenciális mozgását a világ és az alanyok felé. Ricoeur hangsúlyozza, hogy az olvasás olyan aktusban tetőződik be, amely úgy aránylik a szöveghez, mint a beszéd a nyelvhez. „A szövegnek csak értelme volt, azaz belső viszonyai, struktúrája; most jelentése van, azaz megvalósulása az olvasó alany saját beszédében. Értelme révén a szövegnek csak szemiológiai dimenziója volt, s most jelentése révén szemantikai kiterjedéssel rendelkezik” (Ricoeur 1999: 27).

A fordítás befogadásesztétikai, hermeneutikai reflexió, hiszen maga a hermeneutika is egyfajta interpretáció, a rejtett jelentések, gondolatok világossá tétele. A fordításban a „hermeneutikai ívnek” kell lerövidülnie a lehetségesig minimalizálva az a távolságot, amely az eredeti mű kulturális-egzisztenciális szituációja és a célnyelvi interpretáció szituációja között fellelhető. Végül pedig a fordítás olvasói befogadása maga is az interpretáció interpretációja, azaz további másodlagos interpretációs cselekvés (vö. Szigethi 2017: 150–152).

A fordítás során két nyelv és két kódrendszer áll szemben egymással. A kód fogalmát Lotman úgy határozza meg, hogy az egy pillanatnyi megegyezés alapján bevezetett struktúra, a nyelv viszont a kód, plusz annak története. Egy „*emlékezet nélküli rendszer*” azonos kódjai biztosítanak a magas fokú azonosságot, ám az ideális megértés modellje még az ember önmagával folytatott dialógusában is használhatatlan. A normális emberi érintkezésben, a nyelv normális működésében benne foglaltatik a feladó és a befogadó eredendő különbözősége. A megértéshez a két nyelvi tér bizonyos részeinek azonossága, átfedése szükséges, míg a közléshez a különbségek maximalizálása. A fordítás során az eredeti szöveg és a fordító közötti dialógus annál értékesebb, minél több a nem közös részek közti információcsere. Minél nehezebben és minél kevésbé adekvát módon fordítható le az egyik nem közös rész a másik nyelvre, információ és társadalmi szempontból annál értékesebbé válik e paradox érintkezés ténye. Bár a lefordítandó hatások, effektusok információi végtelenek, azt mondhatjuk, hogy az értékes információt éppen a lefordíthatatlan lefordítása hordozza (vö. Lotman 2001: 11–12).

„*A fordítás a leghetetlenebb lehetőség*” – ez az oximoron jellemzi a műfordítás Lotman által is körbejárt nyelvi és befogadásesztétikai problematikáját (Szegedy-Maszák 2003: 12). Egyik oldalról jól tudjuk – a régi latin „*hajózni kötelező*” mondatst parafrazálva –, „*fordítani pedig kötelező*” („*transferre necesse est*”). A nyelvi

jelentés viszonyfogalom, lényege a nyelvi kifejezés és a világ objektumai közötti kapcsolatban rejlik (Kiefer 1999: 16). A fordítás nyelveken közvetített kulturális kommunikáció. A nyelvi kommunikáció nem egyszerűen valamely tartalomnak a közlése, hanem együttal mindig valamilyen interakció, társas tevékenység, egymáshoz való folyamatos viszonyulás, amely egy mentális térben zajlik. Az emberi kommunikáció alapvető tényezője a közös figyelemirányítás. Két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani. A fordítás során ebben a figyelemirányításban a szerző és az olvasó között a fordító mediátor szerepet tölt be. A nyelv egyaránt tartalmaz egyetemes és kultúraspecifikus összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is az eredménye. Két nyelv közötti kommunikáció esetén, amilyen a fordítás is, a nyelvi rendszereken túl a kultúrák találkozása is mozgásba hozza a nyelv variabilitását. Olyan irodalmi szövegeket kell létrehozni a műfordítónak, amelyek a célnyelvi kánonba, szabályrendszerbe illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek (vö. Lőrincz 2007: 43). A fordítás a szociokulturális háttérre támaszkodva teljesíti célnyelvi feladatát, amikor az átkódolás során a befogadó olvasó nyelvhasználatát, nyelvi és kulturális potenciálját is irányadónak tekinti (vö. Simigné Fenyő 2003: 226).

3. A magyar liturgikus líra elemeinek áthallásai egy Lermontov-fordításban

Mihail Lermontov (1814–1841) a tizenkilencedik század orosz irodalmának kiemelkedő alakja, aki Puskin mellett meghatározta az orosz irodalom arculatát (vö. Szigethi 2017: 53–61). *Ima* című versének magyar fordításait egymás mellé állítva több irányban érezhetőek párhuzamok. Egyrészt a liturgikus műfajok imaszerkezete, retorikai és stilisztikai alakzatai, archaikus szóhasználata és képi világa idéződik fel Balassitól Kölcsey Himnuszán át Ady, József Attila, Pilinszky, Nagy László, Nagy Gáspár lírájáig. Nem véletlen ez a kulturális emlékezetünkben felidézett áthallás. A lefordítandó szöveggel kapcsolatos konnotációkat ugyanis az olvasó befogadói horizontja, az előismeretek is meghatározzák. A magyar fordítók a maguk interdiszkurzivitásával, s a saját nyelvi arzenáljukat felhasználva értelmezik és interpretálják a verset. Az önvallomásos líra e válfaja a liturgikus műfajokra jellemző emelkedettséget, patetikus archaizmusokat halmozó könyörgés.

A fohász a magyar irodalmi örökségünkből felidézhető mintázatot hozza elő a jelentésképző tudatban. Idézzük az első versszakot Lermontov verséből szögletes zárójelbe tett szó szerinti fordításával, majd sorrendben a magyar fordításokat:

М. Ю. Лермонтов: МОЛИТВА

Не обвиняй меня, Всесильный,
И не карай меня, молю,
За то, что мрак земли могильный
С её страстями я люблю;
За то, что редко в душу входит
Живых речей Твоих струя;
За то, что в заблужденьи бродит
Мой ум далеко от Тебя;
За то, что лава вдохновенья
Клокочет на груди моей;
За то, что дикие волненья
Мрачат стекло моих очей;
За то, что мир земной мне тесен,
К тебе ж проникнуть я боюсь
И часто звуком грешных песен
Я, боже, не Тебе молюсь.

(...)

(1829)

M. Ju. Lermontov: IMA

[Ne vádolj engem, Mindenható,
És ne büntess engem, könyörgöm,
Azért, mert a föld síri sötéttségét
Szenvedélyeivel együtt szeretem.
Azért, mert ritkán lép be lelkembe
Éltető szavaid áramlata,
Azért, mert tévelygésben bolyong
Az eszem tőled távol;
Azért, mert az ihlet látvája
Zubog a mellemben;
Azért, mert vad indulatok
Sötétítik el szemeim üvegét;
Azért, mert a földi világ szűk nekem,
De hozzád hajolni félek
És gyakran bűnös énekek hangjával
Én, Istenem, nem téged dicsőítelek.]

Az eredeti Lermontov-szöveg egy mindössze tizenöt éves fiatalember önvallo-
másos párbeszéde Istennel. Az addigi rövid élete tévelygéseit, útkereséseit, a ser-
dületlen életszakasz szenvedély irányította lépéseket a keresztényi erkölcs nor-
masértésének tekinti. Az életélmény és a keresztényi követelmények antitézise,
ellentéte vonul végig a versen. Ezért a bocsánatkérő könyörgés: „*Ne vádolj, ne
büntess engem, Mindenható*”. A bűnök felsorolását szerkezetileg a fokozás esz-
közeként a vers kétsoronként halmozott kötőszavakkal vezeti be: „*azért, mert*”.
A hat okhatározói kötőszavas előismétléssel (anafora) képzett mondatpárhuzam
fokozza és elmélyíti az olvasóra gyakorolt érzelmi benyomást. (Ezt az összekötő
alakzatot a stilisztika szimplokének vagy komplexiónak hívja). Másik szerkeze-
ti jellegzetesség az inverzió, az orosz szokásos szórend megváltoztatása, amivel
az emelkedettséget, a pátoszt erősíti: „*De hozzád hajolni félek*”. A liturgikus ima

stílusjegyei közül az orosz grammatikai archaizmusok kapnak legnagyobb hangsúlyt, amelyek az orosz *Istenem* megszólítás régies formájában, a *büntet* ige és a *szeimeim* főnév archaikus alakjában érhetők tetten.

A három magyar fordítás közül Szabó Lőrincé a huszadik század első felében, Lator Lászlóé a század második harmadában, Galgóczy Árpádé hozzánk legközelebb, a huszadik század végén született. Azt világosan érzékeljük, hogy az ima műfaji stílusjegyei mindhárom fordítás magyar szövegváltozatában jelen vannak. Az eredeti szerkezet követése, az előisméltések halmozása Lator Lászlónál sikerült leginkább. Az igei és névszói archaizmusok Lator László és Galgóczy Árpád interpretációiban egyaránt emelkedettségükkel hatnak az olvasóra: *könyörülj, élő igéid patakja, hajlékodat odahagyva, kebelemből, illetve földi árnyvilágod, gyarló, igéid árja, lüktet keblemen, képzetem* stb. Szabó Lőrinc alakzataival, metaforáival saját kora, s a századelő érzésvilágát vetíti elének.

Szabó Lőrinc fordítása

M. Lermontov: IMA

Ne sújtsd rám, Uram, bosszúálló
Haraggal örök kezeid,
Amiért szeretem e fájó
Földet és szenvedélyeit;
Amiért tisztító szavadra
Lelkem csak nagyritkán figyel
S szellemem, fényed megtagadva,
Sötét helyeken vérzik el;
Amiért háborogva pezsget
A lávaforró indulat
S vad gyűlöletek és szerelmek
Kormozzák a látásomat;
Amiért szűk nekem a föld, és
Fél feléd fordulni utam,
S a dalomból síró könyörgés
Nem hozzád szárnyal, óh, Uram!
(...)
(1948)

Lator László fordítása

M. Lermontov: IMA

Ne sújtsdon átkod, könyörülj meg
rajtam, ne büntess, Istenem,
hogy e sötét siralomvölgyet
s szenvedélyeit szeretem.
Hogy élő igéid patakja
lelkem ritkán öntözte meg,
hogy hajlékodat odahagyva
elmém béklyótlan tévelyeg.
Hogy kebelemből sisteregve
a láva-szenvedély kicsap,
hogy homályt lobbant a szememre
az iszonyatos indulat.
Hogy tehozzád hajolni félek,
s e földi tér szűk énneknek,
s nem hozzád szárnyaló dicséret,
Teremtőm, bűnös énekem.
(...)
(1978)

Galgóczy Árpád fordítása

M. Lermontov: IMÁDSÁG

Mindenható, ne verjen átkod,
Ne vádolj, kérlek, istenem
Azért, mert földi árnyvilágod,
Ha gyarló is, kedves nekem;
mert éltető igéid árja
Nem gyakran járja lelkemet;
Mert szellemem, babérra vágyva,
Tetőled távol tévelyeg;
Azért, mert ihletem, ha éled,
Mint láva lüktet keblemen;
Azért, mert izzó szenvedélyek
Homályosítják képzetem;
Azért, mert szűk a Föld határa,
S felérni Hozzád nem tudok,
S ha bűnös dalt veszek a számra,
Uram, nem Hozzád fordulok.
(...)
(2003)

A fordításokban megjelennek a magyar irodalom tematikus és formai párhuzamai a formában, és fellelhetők az áthallások az archaikus szókinszben is. Az összekötő szemantikai sík az istenkeresés: az ember önismereti vizsgálata, ifjúsága tévelygéseinek, a harcos küzdelem utáni vágynak vagy a kudarcok fájdalmas elismerésének

megvallása, a lázadó ember Isten kegyelmére való méltatlanságának elismerése. Az önvallomások erőt kereső, hitet óhajtó odafordulásba torkollanak, melyhez az ima egyoldalú dialógusának formáját választják.

A liturgikus kulturális emlékezet fontos szerephez jut a fordításban. Balassi Bálint (1554–1594) a reformáció korának szülötte volt. Egyik ismert verse a 16. századtól napjainkig élő liturgikus népénekként olyan párhuzamot képez Lermontov versével, amely mind a fordítóra, mind a célnyelvi befogadóra hathatott. Egy 17. századi kódexből került elő ez a vers, s protestáns énekként mind a református, mind az evangélikus énekeskönyvekben megtalálható. A 16. századi fohász születése a költő Dobó Krisztinával kötött érdekházasságát megelőző időre tehető, amikor úgy érezte, az ifúságának vége, s igaz szerelmétől, Losonczy Annától örökre el kell válnia. A szemantikai párhuzam vezeti az olvasó gondolati ívét a magyar Balassi és az orosz Lermontov versszövege között. Az első két strófát idézzük:

Balassi Bálint:
BOCSÁSD MEG ÚR ISTEN...

1. Bocsásd meg, Úr Isten, ifúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
Töröld el rútságát, minden álnokságát,
könnyebbítsd lelkem terhét!

2. Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben
Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben;
Tőled elijedett, tudván, hogy vétkezett,
akar esni kétségben.

(...)

(1584)

Az irodalom iránt fogékony olvasó az egyházi éneken túl Petőfi-áthallásokat is felfedezhet a Lermontov-fordításban, főleg Lator László interpretációjában. Kulturális emlékezetében a gondolatpárhuzam miatt jogosan idéződik fel az *Egy gondolat bánt engemet*, amelynek szerkezete, szókincese összecseng Lermontov *Imájával*. Jóllehet Petőfinél fordított az érvelés, a költő számára épp az előtte álló, viharokkal teli élet óhajtása a könyörgés tárgya, mégis a szóképek és a szerkezet mellett az archaikus szóalakok (*engemet, mely, ily, énnekem*) a felkiáltások, megszólítások érzelmre ható telítettsége játszik közre a „hermeneutikai ív” kialakulásában. Idézzük ide a Lermontovval kortárs Petőfi versének első két strófáját:

Petőfi Sándor:
EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET...

Egy gondolat bánnt engemet:
Ágyban, párnák közt halni meg!
Lassan hervadni el, mint a virág,
Amelyen titkos féreg foga rág;

Elfogyni lassan, mint a gyertyaszál,
Mely elhagyott, üres szobában áll.
Ne ily halált adj, Istenem,
Ne ily halált adj énnekem!

(...)

(1846)

A huszadik század szimbolista magyar nagyságának, Ady Endrének édesanyja református lelkipásztorok leszármazottja volt. A költő gimnazistaként kurucos függetlenségi meggyőződésre és protestáns bibliás műveltségre tett szert. Istenes versei közül is visszacsenghet a fordító és az olvasó emlékezetében számos versor. Ezek közül az *Istenhez hanyatló árnyék* tudatosan választott zsoltárparafraízis:

Ady Endre:
ISTENHEZ HANYATLÓ ÁRNYÉK

Akaratomból is kihullasz,
Én akart, vágott Istenem,
Már magamat sem ismerem
S Hozzád beszélni rontás fullaszt.

Üldöztetésimben kellettél
S kerestelek bús-szilajon
S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

Szent Képzelés, örök hit-balzsam.
Ki létlenül is leglevőbb.
Mehajlok szent Színed előtt.
S akarom, hogy hited akarjam.

Megűzeték s nem nyugszom addig,
Míg hitedet meg nem nyerem,
Mert kockán van az életem,
Mint árnyék, mikor elhanyatlík.

(...)

(1911)

A bűnbánati könyörgés poétikai mintázatának Balassitól kezdve sokszor ismétlődő példája ez a vers, amely előtt Dávid 109. zsoltárának 23. strófáját idézi Ady. A Károli Biblia mai fordításában így hangzik: „*Mint megnyúlt árnyéknak, úgy kell elmennem, elsöpörnek, mint a sáskát.*” Az első versszak önismereti vallomás, a második a sikertelen Isten-keresés megvallása. A harmadik újabb fordulatot hoz: a kételkedés és a hit mérlegén reményt mutató egyensúly lép fel, amely lehetővé teszi a hit esetleges győzelmét.

Látható, hogy bár a komplex képek, a képsűrűség koronként és egyénenként Balassira, Petőfire, Adyra jellemző stílusjegyeket adnak, mégis a fordítói szövegkezelésben meghatározóak a felismerhető lenyomatok. A közös szituációt – az ember Istenhez fordulását – ugyan különböző perspektívából láttatják, de a megbocsátás reményébe vetett hit ugyanaz.

Azt gondolhatnánk, hogy a liturgikus líra, az istenes versek archaizáló nyelvi elemei, szóincse, szerkezete annyira kötött az európai kultúrákban, hogy természetes a stílusbeli áthallás, a hasonlóságok jelenléte mind Lermontov versében, mind a fordítások szövegszövetében. Ezért rövidül le az olvasó tudatában a távolság az idegen vers magyar változatai és a magyar irodalom alkotásai között. A „hermeneutikai ív”, az interdiszkurzivitás azonban, amely az eredeti és a célnyelvi szövegstílust összeköti, más műfajok fordításában is ugyanígy működik.

3. Összegzés

A világirodalom remekei leginkább magyar nyelven kerülnek az olvasó kezébe. Az olvasás jelentésképző, kognitív folyamata azonban különböző. A nemzeti irodalom anyanyelven olvasást tételez fel. Ettől merőben eltér az idegen nyelven olvasás, amely egy másik kultúra ismeretétől függően egyrészt a másság szépségét teremti meg a befogadóban a nyelv dallamosságával, zeneiségével, ugyanakkor a csökkentett értékű értelmezések sokféle fokozatát eredményezi, hiszen nem élünk abban a kulturális közegben, amely az információk, asszociációk végtelenjét biztosítja az adott kultúrába beleszületett nyelvhasználóknak. A fordításban olvasás a harmadik módja a szépirodalom befogadásának, amely, bár sohasem tökéletes, de az idegen kultúrára jellemző látásmóddal gazdagítja a világgépünket, s belesimul az általunk irodalomnak értelmezett, anyanyelvünkön hozzánk eljutó esztétikai élménybe.

„*Erős várunk, a nyelv*” – jelenthetjük ki a reformáció korából Luther Márton (1483–1546) 46. zsoltárának kezdetét idéző allúzióval. A nyelv szimbólumok rendszere, s a mögötte levő jelentésképzés a fordításokon keresztül is gazdagodik.

A tudatunkban élő „hermeneutikai ív” a poétikai emlékezetet is mozgásban tartja. A reformáció kulturális öröksége ott él a protestáns szellemiséget idéző Balassi, Petőfi, s a huszadik századi Ady soraiban.

A fordítás célnyelvi reprezentációjának elemzésében elsődlegesen a világ nyelvi képét vizsgáljuk. Ennek során az eredeti szöveget, valamint a temporális dimenzióban az eredeti szöveggel diszkurzív viszonyban levő fordítói-befogadói szintet elemezzük, s végül a fordító által feltételezett olvasói horizontot vetjük össze a fordítással, mint eredménnyel. Bizonyos stíluselemek előtérbe helyezése vagy háttérben hagyása a szubjektív szövegértelmezés, a korstílus és az olvasói elvárás következménye. Felvetődik a kérdés, elválasztható-e a fordításban a fordítói szubjektív világlátás a célnyelvi szociokulturális beágyazottságtól, a sémáktól, keretektől, forgatókönyvektől, amelyek a világ megismerésében és nyelvi leképeződésében a saját kultúránk keretei között mindannyiunk tudatában ott élnek.

E kérdések középpontjában a jelentésképzés kognitív összetevői állnak. Az észlelés, a figyelemirányítás, a kategóriákba sorolás, a perspektíva-váltás, az előtér-háttér elrendezés, a sémákon alapuló megértés tartozik ide. Ez vezeti befo-gadói magatartásunkat a világról alkotott mentális képünk kialakulásához, a fogalomalkotáshoz, a konceptualizációhoz, amely a nyelven keresztül kap reprezentációt. A valóság világa, ahogyan egy-egy ember számára létezik, csak az ér-zékelés, a tárgyakkal, dolgokkal való viszonyában értelmezhető, s ezt a kivetített valóságot, amit mi magunk töltünk meg jelentéssel, rögzíti a nyelv a fordításban is (vö. Kövecses–Benczes 2010: 13–23, Domonkosi–Simon 2018). A fordítás során nemcsak két nyelvi rendszer, hanem két egyéni, kultúrafüggő világlátás, sőt két művészi mintakészlet, láttatási mód kapcsolódik össze diszkurzív keretben. Ennek bemutatására tettünk kísérletet Lermontov *Ima* című versének fordításait elemezve.

Felhasznált irodalom

- Arutyunova 1999. Арутюнова Н. Д. Язык и мирчеловека. Москва: «Язык русской культуры».
- Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.) 2018. *Nyelv, poétika, kogníció*. Líceum Kiadó. Eger.
- Gorgyijevszkij 2006. Гордиевский А. А. 2006. Категория интердискурсивности в научно-дидактическом тексте (Автореферат диссертации) Тюмень: ТГУ <http://www.tmnlib.ru/jirbis/files/upload/abstract/10.02.20/505.pdf> (2020. 02.13)

- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájához*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentéelmélet*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lotman Jurij M. 2001. *Kultúra és robbanás*. Ford.: Szűcs Teri. Pannonica Kiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Líceum Kiadó. Eger.
- Ricoeur, Paul 1999. Mi a szöveg? Ford.: Jeney Éva. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó. Budapest. 9–33. <http://communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/belso/bevhumankomm/20041/ricoeurpmolnarcs.htm> (2020. 02. 13)
- Sevcsenko 2015. Шевченко И.С. 2015. *Этюды об интердискурсивности* <http://rgnotes.onu.edu.ua/article/viewFile/51918/47819> (2020. 02. 13)
- Simigné Fenyő Sarolta 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. ME BTK. Miskolc.
- Szegedy-Maszák Mihály 2003. *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szigethi András 2017. *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickájáig. Родинкидухи –от Лермонтова до Улицкой*. Protea Kulturális Egyesület. Budapest.

Domonkosi Ágnes

MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK AZ EGRI ÉS A KOMÁROMI PEDAGÓGUSKÉPZÉSBEN: ELTÉRÉSEK ÉS AZONOSSÁGOK¹

1. Bevezetés

A tanulmány egy olyan kutatás első részeredményeiről számol be, amely az ünnepektől pályájának két meghatározó színtere, az egri Eszterházy Károly Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, illetve a komáromi Selye János Egyetem Magyar Nyelv és IrodalomTanszéknyelvi szokásait, megszólítási gyakorlatait vizsgálja. Lőrincz Julianna nem egyszerűen tagja mindkét oktatói és kutatói közösségnek, hanem a megteremtője a két egység közötti intenzív szakmai és emberi kapcsolatoknak, szervezője számos közös kutatásnak, konferenciának.

Az összehasonlító jellegű, szociopragmatikai vizsgálat ebben a két gyakorlatközösségekben tárja fel a tegezés-nemtegezés és a megszólítás változatainak szokásrendjét. A kutatás célja, hogy a két hasonló közösség szokásainak és értelmezéseinek feltárásából kiindulva bemutassa, hogy milyen megszólítási gyakorlatok működnek a felsőoktatás diskurzusaiban, illetve milyen azonosságok és eltérések mutatkoznak egy magyarországi, illetve egy határon túli közösségekben. Az egri közösségre jellemző alapvető sajátosságokat, azon belül is az aszimmetrikus gyakorlatok szerepét tárgyaló korábbi tanulmányom elemzéseit (Domonkosi

1 A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült, továbbá a #52010875 számú Visegrad Scholarship Program támogatta.

2020) ez a dolgozat az összevethető komáromi részeredményekkel egészíti ki. A tanulmány kitér a megszólítások kutatásának lehetőségeire, kiemelve a különböző gyakorlatközösségek működését leíró elemzések szerepét (2.), bemutatja az oktatók és hallgatók közötti viszony társas jellemzőit (3.), ismerteti a kutatás módszereit (4.), majd az eddigi eredmények alapján tárgyalja a két vizsgált közösség gyakorlatainak a tegező/nemtegező formák, illetve a nemtegező változatok (*maga/ön/tetszik*) használatát és értelmezését érintő azonosságait és eltéréseit (5).

2. A kutatás háttere

2.1. A megszólítás fogalma, kutatásának lehetőségei

A megszólítás, a beszédpartnerre való utalás a nyelvi tevékenység olyan lehetősége, amely közvetlen kapcsolatban áll a társas viszonyok jellegével, alakulásával, a megvalósuló szerepviszonyokkal. A megszólításkutatás korai időszakában ezt a kapcsolatot objektivistá módon értelmezték, azt feltételezve, hogy a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, a társas valóság nyelvi leképezése. Ebben a szemléletben a kutatások a társas jelentések stabilitásának képzetére építettek, meghatározó adatgyűjtési módszerük a kérdőívezés volt. A nyelvhasználók önbevallása alapján térképezték fel a megszólítási szokásrendet. Az értelmezésben előre adott, a kutatók által meghatározott tényezőket, alapvetően a hatalom/szolidaritás és bizalmasság/távolságtartás változóit vették figyelembe, átfogó, egész nyelvközösségekre nézve érvényes normákat feltételezve a megszólítások használatában (vö. Brown–Gilman 1960, Brown–Ford 1961; ennek kritikája Braun 1988). Az újabb megközelítések ezzel szemben a nyelvi-társadalmi gyakorlatokat előtérbe helyezve, a társas viszonyokat nyelvileg, így a megszólítások révén is alakítható jelenségként magyarázzák. A megszólítások társas gyakorlatként értelmezhetők, az egyes gyakorlatközösségek kapcsolattartási szokásrendje különbözik, de érintkezéseik révén hálózatosan egymásba fonódik. Módszerként egyre fontosabbá válnak az adott közösségek elgondolásait, értelmezéseit is feltáró fókuszcsoportos beszélgetések, interjúk, másrészt pedig a rögzített szövegek, társalgások elemzései is. Az értelmezésben figyelembe vett változóknak a korábbinál változatosabb társas értékeket tulajdonítanak, az értelmezésben nem a kutatók által előre kijelölt tényezők játszanak szerepet, hanem az adott közösség magyarázatai, értelmezései, ideológiái is szerepet kapnak (vö. Clyne–Norrby–Warren 2009, Norrby–Wide 2015; Raymond 2016, Farese 2018).

A mai magyar megszólítási szokásrend átfogó leírásának eredményei (Domonkosi 2002, 2010) azt mutatják, hogy a személyközi viszonyok jelölése nagyon rétegzett, ellentmondásos attitűdöket és gyakorlatokat felmutató nyelvhasználati terület, ezért leírásához egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése vezethet el, feltárva az egyes megszólítási módok értékelésében érvényesülő nyelvi sztereotípiákat is. Ezért az átfogó jellemzők mellett célszerűnek látszik egyes kisebb közösségek gyakorlatainak, szokásrendjének és értelmezéseinek feldolgozása is. A dolgozatban bemutatott részeredmények is egy ilyen, a gyakorlatközösségek vizsgálatából kiinduló, azok kapcsolódási lehetőségeivel is számoló kutatásból származnak.

2.2. Az oktató-hallgató viszony társas sajátosságai, a gyakorlatközösségek fogalma és szerepe

A hallgatók sajátos társas helyzetben vannak a felsőoktatási intézményeken belüli hierarchiát, az oktatókhoz való viszonyukat tekintve (Halász 2001: 123). Az oktató-hallgató kapcsolat ugyanis részben szimmetrikus viszonyt jelent, a leendő szakemberek, kollégák képzése miatt, azonban a tanár-diák viszony egyenlőtlen szerepei miatt részben aszimmetrikus jellegű is. A diákok egy része ráadásul a felsőoktatás nyelvhasználati szinterein kerül először rendszeres, felnőtt nyelvi szerepekbe, tehát a kapcsolattartás nyelvi gyakorlatainak egy részét éppen a vizsgált helyzetekben sajátítja el, azaz a gyakorlatok működésében erőteljesen érvényesül az ún. posztadoleszcencia jelensége, a társadalmi érettség elérésének életkori kitelődása (vö. Vaskovics 2000). A fiatal oktatók tevékenységét tekintve pedig tovább rétegzeti ezt a helyzetet az életkori azonosság társadalmi közelséget teremtő szerepe.

A felsőoktatásban érvényesülő megszólítási szokások éppen az összetett társas helyzet miatt gyakran vizsgált területnek számítanak, és sajátos, a helyzethez igazodó megszólítási gyakorlatokat mutatnak (Formentelli 2008, Formentelli–Hajek 2015, Ballagó 2016, Ludányi 2018). Az intézmények és képzések sokfélesége miatt azonban nem mutatható ki egységes kép, a tapasztalatok és a kutatási eredmények egyaránt azt jelzik, hogy a felsőoktatásban igen eltérő szokásrendek működhetnek. Az Eszterházy Károly Egyetem hallgatóival készített fókuszcsoportos beszélgetések például azt mutatják, hogy az intézményen belül is jelentős eltérések vannak az egyes szakok kapcsolattartási sajátosságait tekintve. Ezek az eltérések arra figyelmeztetnek, hogy akár már egyetlen intézmény megszólítási szokásrendjét is célszerű alulról, a kisközösségek, gyakorlatközösségek felől feltárni.

A gyakorlatközösség fogalma tehát fontos tényezőnek tekinthető a megszólítások változatos használatának feltérképezésében. A gyakorlatközösség valamely közös tevékenységben részt vevő emberek csoportja, amelynek cselekvési módjai, beszédmódjai, hiedelmei, értékei, hatalmi viszonyai e közös tevékenység során jönnek létre. Ezek a közösségek méretüket és szervezetségüket tekintve is igen különbözőek lehetnek (vö. Eckert–McConnell–Ginet 1992), a közös tevékenység pedig a nyelvi tevékenység összehangolt mintázataihoz is hozzájárul, így közös megszólítási gyakorlatokat is eredményez.

Egy-egy felsőoktatási tanszék, intézet speciális, összetett gyakorlatközösségként fogható fel, melynek gyakorlatait egyik oldalról az oktatói munka, a hierarchikus szerepviszonyok, a tanárok megszólítási szokásai határozzák meg, a másik oldalról pedig a diákok időről időre változó közösségének stratégiái alakítják.

3. Az adatgyűjtés módszerei és a vizsgált gyakorlatközösségek jellemzői

A vizsgálat egyrészt az Eszterházy Károly Egyetem nappali tagozatos magyar szakos hallgatóinak és oktatóiknak, másrészt a komáromi Selye János Egyetem magyar szakos hallgatóinak és oktatóinak a gyakorlataira irányul. Oktatóként 20 éve vagyok tagja és formálója is az első gyakorlatközösségnek, ez pedig felveti azt a kutatómódszertani dilemmát, hogy mennyire kutatható hitelesen a saját közösség, ráadásul egy másik, kívülről megközelített közösséggel összevetve (vö. Kapitány–Kapitány 2002). A résztvevő megfigyelés mellett ezért a kívül- és belülről egyensúlyának megteremtése (vö. Geertz 1994) érdekében távolító módszereket alkalmaztam, a kutatás során egymást kontrolláló eljárásként működtek a kérdőívek, az oktató-hallgató levelezésből épülő adatbázis, az oktatókkal készített interjúk, illetve a tanulói csoportokkal folytatott fókuszcsoporthoz beszélgetések.

A jelenleg is folyamatban lévő, 2018 januárjában megkezdett gyűjtés célja egy átfogó leírás, amely az évről évre változó összetételű közösségekben igyekszik a gyűjtés idejében minden lehetséges adatközlőtől szerezni adatokat. A nappali tagozatos hallgatók külön közösségként való kezelését előzetes tapasztalatok indokolják, a levelezős hallgatók gyakorlatai érintkeznek ugyan, de több tekintetben jelentősen eltérnek, egyrészt életkori sajátosságok, másrészt a ritkább interakciók miatt is. A vizsgált gyakorlatközösségek létszáma nem állandó, a több tanévet átfogó kutatás miatt, az egri gyakorlatközösség megközelítőleg 20 oktatóból és 100 hallgatóból áll, míg a komáromi tanszék 11 oktató, 4 doktorandusz, és megközelítőleg 140 hallgatót jelent.

A megszólítási szokásrend feltárása során több, egymást kiegészítő módszert alkalmazok. A zárt és nyitott kérdéseket tartalmazó, nyelvi és metanyelvi adatokra is rákérdező, a sematikus tudást feltáró kérdőívet Egerben 78, Komáromban 69 hallgató töltötte ki a feldolgozás időpontjáig. Emellett 200 oktató-hallgató levélváltást is vizsgáltam (Eger 120, Komárom 80 levél) többek között a megszólítások dinamikájának szempontjából is (vö. Domonkosi–Ludányi 2019, 2020). A kutatás folyamatában mindeddig 11 interjút készítettem egri, és 5-öt komáromi oktatókkal a használati gyakorlattal összefüggő vélekedések, ideológiák, hétköznapi megszólítási ideológiák feltárása érdekében; illetve Egerben és Komáromban is 6 fókuszcsoportos beszélgetést különböző tanulócsoportokban a közösség tagjai együttesen előhívott elgondolásainak, jelentéstulajdonításainak megismerése érdekében. Komáromban a tanszéken dolgozó doktoranduszokkal is fókuszcsoportos interjú keretében beszélgettem. Ez a kevert módszert alkalmazó eljárás biztosítja az adatok kontrollját, miközben képes kiaknázni a megértő, kvalitatív kutatások lehetőségeit is (Dörnyei 2007).

4. Tegezés-nemtegezés, megszólítás az egri és komáromi magyar szakosok képzésében

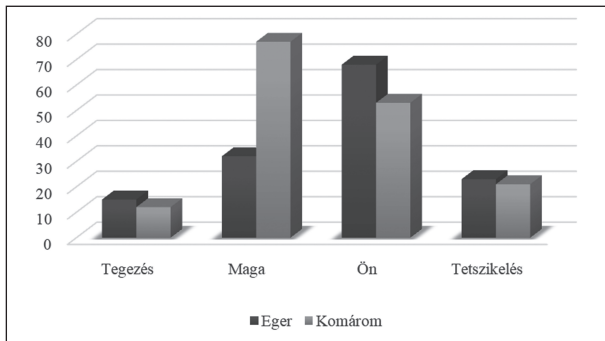
A felsőoktatás hallgató-oktató viszonyában az oktatás alacsonyabb fokain megszokott aszimmetrikus személyhasználat már kevésbé érvényesül. A szerepvizonyok hierarchikussága elsősorban nem a tegezés és nemtegezés aszimmetriájában, hanem a névmási és névszói elemek használatának eltérő stratégiáiban ragadható meg. A korábbi kutatások (Domonkosi 2002, 2010) eredményei szerint a nemtegező formák jelenléte meghatározó. Ezen belül az indirekt megszólítások is gyakorinak számítanak, a tanárookra utaló nominális elemek az udvariasnak szánt közlésekben gyakran beépülnek a mondatszerkezetbe is (*A tanárnő is eljön velünk?*), és jelen vannak a tetszikelő formák is. Főként a fiatalabbak körében a kölcsönös tegeződés is előfordul, azonban ennek a gyakorlatnak az elfogadottsága intézményenként, illetve gyakorlatközösségenként nagy eltéréseket mutat.

A diákok által kitöltött kérdőívek és a levelezési adatbázis egyaránt azt mutatják, hogy az egri és a komáromi képzésében jelenleg – összhangban a korábbi eredményekkel – egyaránt a kölcsönösen nemtegező formák érvényesülnek leginkább.

A kérdőívben minden adatközlő megjelölte a kölcsönösen nemtegező kapcsolattartás lehetőségét mindkét intézményben, a nemtegezés változatainak használatát tekintve azonban igen összetett és részben eltérő kép rajzolódik ki. A

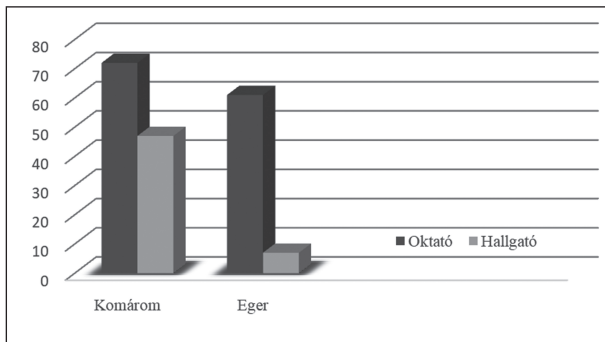
nemtegezés változatai, azaz az önözés, a magázás, a tetszikelés és a névmáskerülés (vö. Domonkosi 2002) oktatók és hallgatók általi használatának eltérő arányai a szerepviszonyokban érvényesülő hierarchiát jelzik.

A nemtegező változatok tekintetében a két gyakorlatközösségben érzékelhető eltérésekben pedig a *maga* és az *ön* használatának regionális eltérései, a magázásnak a szlovákiai magyar ajkúak körében érvényesülő nagyobb elfogadottsága mutatkozik meg. A kérdőívek adatai alapján ugyanis az egyes változatok gyakorisága hasonló a két közösségben, eltekintve a két névmás használatának sajátosságaitól (1. ábra).

1. ábra: A T/V formák változatainak használata

A *maga* használatának eltéréseit tovább árnyalja az a tényező, hogy míg Egerben elsősorban az oktatók részéről tapasztalható a használata, addig Komáromban a hallgatók részéről is meglehetősen magas arányban fordul elő (2. ábra):

2. ábra: A *maga* megszólító névmás használata

Az eltérés okai között meghatározónak tűnik az a tényező, hogy ebben a régióban sokkal kevésbé társul a *maga* névmáshoz az alá-fölé rendelt viszonyra utaló társas jelentés, kölcsönösen nemtegező viszonyban jóval semlegesebb értékű formának számít, mint a magyarországi használatban, ahogy ezt az interjúk és beszélgetések során több adatközlő ki is fejtette:

- (1) Az viszont jellemző, hogy itt a hallgatók a *magát* használják, még egyszer hangsúlyozom, hogy nem sértő szándékkal, hanem mert azt gondolják, hogy ez egy tiszteletteljes megszólítási forma, ami nálunk igaz is. (OktFKom1²).
- (2) Itt nálunk, Felvidéken azért más a hangsúlya a *magának*, mint Magyarországon (OktNKom1).

Az oktatók által használt önözés aránya jóval magasabb a korábbi eredményekhez viszonyítva (Domonkosi 2002), amit egyrészt az önözés fokozatos semlegesebbé, kevésbé formálissá válása is indokolhat; másrészt részben az egri gyakorlatközösség sajátosságai is, hiszen az intézetben oktatóknak több mint a fele 40 év alatti, és a korábbi eredmények és az itteni szokások alapján egyaránt a fiatalabb oktatók névmásválasztásában tipikusabb az *ön*. Másrészt több oktató tudatos döntésről, mintaadó szándékról számolt be az önöző változat választására vonatkozóan:

- (3) A kezdetektől az *önt* használom a hallgatókkal, én azt tanultam, hogy az az udvariasabb, nekem valahogy talán a *maga* már nem felelne meg (OktFEg2).

A beszámolókbán többször is előkerül, hogy a szlovákiai magyarban az *ön* fokozottabb tiszteletadást fejez ki, a komáromi intézményben mégis szokásos a használata a hallgatók és oktatók közötti kapcsolattartásban:

- (4) Ezen az egyetemen úgy látom, hogy talán magyarországi mintára az *ön* hagyományozódik (...). Nekem tökéletesen megfelelne a *maga* is, Pozsonyban magáztuk a hallgatókat, itt ez alakult ki, de talán néha túlságosan is távolságtartónak érzem (OktFKom2).

2 Az interjúkból és fókuszcsoportos beszélgetésekből származó szövegrészeket kódok jelzik. Okt = oktató, Hallg = hallgató, N = nő, F = férfi, Kom = Komárom, Eg = Eger, a számok az életkori csoportot (1 = 18–35; 2 = 35–60; 3 = 60+).

A 35–40 év alatti oktatókkal való kapcsolattartást tekintve az adatközlők mindkét vizsgált közösségben közel azonos arányban utaltak a kölcsönösen tegeződő kapcsolattartás lehetőségére is. Ezek a helyzetek a fiatalok tegeződés általánossá válásának egyik eseteként értelmezhetők. A fiatal tanárok, doktoranduszként oktatók egy része felajánlja a tegeződést, esetleg a felajánlás aktusa nélkül tegezi diákjait. Ezekben a helyzetekben a hierarchia és az életkor, illetve a tényezője ellentmondásba kerül egymással, és aszimmetrikus gyakorlatok működtetéséhez vezethet (részletesebben l. Domonkosi 2020).

A kérdőívek alapján ugyan nem mutatkozik jelentős eltérés a tegeződő alakok választásában a komáromi és az egri hallgatói minta között, azonban az értelmezésekben, mind a komáromi oktatói, mind a hallgatói beszélgetések során több olyan vélekedés hangzott el, amelyek szerint a magyarországi gyakorlatban elfogadottabb a tegeződés:

- (5) Én tanítottam Magyarországon is, ugye, itt a Felvidéken nem megy annyira a tegeződés, szerintem még sértődés is lehetne belőle, ha csak úgy egyszerűen tegezném... (OktFKom1).
- (6) Mi szlovákiai magyarok nem vagyunk ebben annyira nyitottak, liberálisak, mint Magyarországon, hanem jóval kötöttebbek vagyunk, és előnyben részesítjük a magázós formákat, itt kevésé elfogadott ez az általános tegeződés (OktFKom2).

A Komáromban doktoranduszként oktatók körében ráadásul többen is a tanári szereppel való azonosulás egyik mozzanataként azonosították a fókuszcsoportos beszélgetés során a kölcsönösen nemtegező formák használatát:

- (7) (...) aki jön, és órát tart nekik, azt ők magázzák (OktFKom1).
- (8) (...) mi ezt kaptuk, és ezt visszük tovább, hogy doktorandusz versus hallgató az már magázódás (OktNKom1).

Az a stratégia, hogy a fiatal oktatók a saját tanári szerepük megalkotása érdekében, a tanóra keretei között egyértelműen elutasítják a tegeződést, részben az egri közösségben is érvényesül. A beszámoló alapján azonban ott a tanár által használt tegező formát nem viszonzó aszimmetrikus helyzetek is előfordulnak:

- (9) Az teljesen természetes, hogy a tanárok tegezzenek minket, hát mégis csak tanárok (HallgFEg1).

A hallgatókkal készült egri fókuszcsoportos beszélgetések azt mutatják, hogy elfogadhatónak tartják a nem kölcsönös gyakorlatokat is, ugyanis az oktatási folyamat korábbi szakaszaiban hozzászórtak a személyhasználatot tekintve nem kölcsönös helyzetekhez.

Mindkét gyakorlatközösségre jellemző azonban, hogy a fiatalok közötti helyzetekben működnek az egyezkedést legdinamikusabban érvényesítő helyzetek. Sajátos példája ennek egy szlovákiai származású egri doktorandusz beszámolója:

- (10) Egyszer egy csoporttól az a visszajelzés jött, hogy mivel fiatal vagyok, ők jobban örültek volna a tegező viszonyoknak, így a következő kurzuson felajánlottam a tegezést, de csak a fél csoport élt a lehetőséggel, a másik fele azért nem, mert szerintük hiába vagyok fiatal, de az órán oktató szerepben nekik könnyebb, ha magáznak. Ez pedig annyira fura és kellemetlen helyzetet szült, hogy az egész kurzus során mindent kétszer kellett megfogalmaznom: egyszer magázva, egyszer tegezve. Azóta egységesen magázok mindenkit (OktNEg1).

A társas jelentések értelmezéseivel kapcsolatban fontos azt a tényezőt is hangsúlyozni, hogy az interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések önreflektív meglátásaiban a regionális sajátosságokra való hivatkozás jóval magasabb arányban fordul elő a komáromi anyagban, méghozzá tipikusan a magyarországi szokásokhoz való viszonyításként. Megközelítőleg 6-6 órányi beszélgetés anyagát összevetve, Komáromban minden beszélgetésben említés esett erről, míg Egerben pusztán egy adatközlő utalt a területiségre, a megszólítási formák regionális megoszlására. Ennek az eltérésnek egyrészt az az adatgyűjtési körülmény is lehet az oka, hogy az adatközlők tisztában voltak az interjúkészítő magyarországi hátterével, emellett azonban az önértelmezésükben is szerepet kap ez a viszonyítás, mivel a saját gyakorlataikban bekövetkező változások magyarázatában is egyértelműen hivatkoznak a magyarországi praxis hatására.

5. Összegzés és kitekintés

Az egri és a komáromi magyartanárképzés során megvalósuló megszólítási gyakorlatokat sok tekintetben hasonlóságok jellemzik, a nemtegező változatok használati arányaiban, illetve a tegeződő viszonyok megítélésében azonban erőteljes eltérések mutatkoznak. A kapcsolattartást mindkét közösségben a szimmetrikus gyakorlatok, alapvetően a kölcsönös nemtegezés szokása határozza meg. A nemtegezés

változatainak, azon belül is elsősorban a *maga* névmásnak az eltérő használati aránya megmutatja azonban az egyes megszólítási változatokkal kapcsolatos attitűdök sokféleségét.

A megszólításkutatás módszertanát tekintve a tanulmány lényeges felvetése, hogy az egyes formák társas jelentését, az adott közösségekben jellemző sajátos értékéka közösség tagjainak magyarázataiból érdemes levezetni, mert azok az adott közösségekben fellelhető értéktulajdonításokat kínálják fel az értelmezésben. A komáromi anyagban ebben a tekintetben igen lényeges a magyarországitól eltérő társas jelentésekre való reflexió erőteljes érvényesülése.

Az összevetés során meghatározó sajátosságnak látszottak a megszólítási gyakorlatok területi eltérései. Komárom határtelepülés jellege, illetve az, hogy a komáromi gyakorlatközösségekben több magyarországi oktató is tanít, és a képzésben is vesznek részt magyarországi hallgatók, sajátos kevert helyzetet teremt a dinamikus alakuló szokásrendet tekintve. A kutatás folytatása során ezért célszerűnek látszik majd a határon túli magyar felsőoktatás szokásainak szélesebb körű összevetése is.

A két gyakorlatközösségekben kimutatott hasonlóságok és különbségek érvényesülése hatókörének és okainak feltárását a továbbiakban a teljes tanári karokkal készülő interjúk, illetve az elkészült beszélgetések kvalitatív tartalomelemző szoftverrel történő feldolgozása (vö. Kuna–Hámori 2019, Ludányi 2020) egészíti majd ki.

Felhasznált irodalom

- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai 2*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 185–202.
- Braun, Friederike 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Sebeok, Thomas A. (ed.): *Style in Language*. MIT Press. Cambridge. 253–276.
- Brown, Roger – Ford, Margarite 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 62/2: 375–385.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica*. 57/1: 29–52.
- Domonkosi Ágnes 2020. Megszólítási gyakorlatok és stratégiák az oktató-hallgató viszonyban. In: *A nyelv közösségi perspektívája*. Nagyvárad. Megjelenés alatt.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2019. „További szép estét, tanárnő!” A nyelvi kapcsolattartás változásai a hallgató-oktató levelezés tükrében. In: H. Tómesz Tímea (szerk.): *Generációs kérdések a kommunikációs készségfejlesztésben*. Hungarovox Kiadó. Budapest. 73–89.
- Dörnyei, Zoltán 2007. *Research methods in applied linguistics*. Oxford University Press. New York.
- Eckert, Penelope – McConnell-Ginet, Sally 1992. Communities of practice: Where language, gender and power all live. In: Hall, Kira – Buchholtz, Mary – Moonwomon, Birch (eds.): *Locating power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley Women and Language Group, University of California. Berkeley. 89–99.
- Farese, Gian Marco 2018. *The Cultural Semantics of Address Practices. A Contrastive Study Between English and Italian*. Lexington Books. London.
- Formentelli, Maicol 2009. Address strategies in a British academic setting. *Pragmatics* 19/2: 179–96.
- Formentelli, Maicol – Hajek, John 2015. Address in Italian academic interactions: The power of distance and (non)-reciprocity. In: Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.): *Address practice as social action: European perspectives*. Palgrave Macmillan. 119–140.
- Geertz, Clifford 1994. „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Válogatta és szerkesztette Niedermüller Péter. Századvég Kiadó. Budapest. 200–216.
- Halász Gábor 2001. *Az oktatási rendszer*. Műszaki Kiadó. Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2002. Részt vevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk 2*. Osiris Kiadó. Budapest. 124–156.

- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Eötvös József Collegium. Budapest. 215–239.
- Ludányi Zsófia 2018. A hallgató-oktató írásbeli kapcsolattartás nyelvi problémái internetes fórumok metadiskurzusaiban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13/2: 76–97.
- Ludányi Zsófia 2020. Nyelvi ideológiák és kvalitatív szövegelemzés a nyelvi tanácsadói diskurzusokban: esettanulmány. In: Bölcskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben IV.: Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Megjelenés alatt.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.) 2015. *Address practice as social action: European perspectives*. PalgraveMacmillan. London.
- Raymond, Chase Wesley 2016. Linguistic reference in the negotiation of identity and action: revisiting the T/V distinction. *Language* 92/3: 636–670.
- Vaskovics László 2000. A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* 10/4: 3–20.

Eőry Vilma

A VARIOLÓGIA ÉS A TANKÖNYVEK

1. Bevezetés

Lőrincz Julianna legfőbb kutatási területei a stilsztika, a fordítástudomány, majd a tankönyvek nyelvi minősége. A területek kapcsolódnak egymáshoz, és mind-egyik besorolható a variológia körébe. A variológiát a magyar nyelvészetben egyértelműen Lőrincz Julianna nevéhez és munkásságának utóbbi évtizedeihez köthetjük.

Bár értjük a szót, nézzük meg, honnan származhat, mennyire terjedt el. A terminust nálunk nemigen olvashatjuk másnál, mint az ünnepelnél, sőt, általában Nyugat-Európában sem, gyakori azonban az orosz nyelvű szakirodalomban (találtam moldovai köztársaságbeli adatot is). A Szovjetunióban már szokásos lehetett, s területén ma is az az interneten található orosz nyelvű szakirodalom szerint. Találtam egy tanulmányt, melynek szerzője Юлия Михайловна Шемчук, aki neve szerint nem orosz etnikumú, de természetesen oroszul publikálta tanulmányát *Az ifjúsági szociolektusok variánsai variológiai keretben*¹ címmel. Ennek annotációjában a következőt mondja a szerző: „A kortárs nyelvtudományban megjelent egy nyelvészeti tudományág, amely a nyelv variációs jelenségeit vizsgálja: a variológia” (Шемчук 2013). A tanulmány egészéhez sajnos nem fértem hozzá, így az sem derült ki, mond-e többet a variológia elméletéről, s egyszerű kereséssel más ilyen munkát nem találtam. Az azonban kiderült, hogy nem egyszerűen a nyelvi variánsok összességének kutatását nevezik így, hanem lehetnek

1 *Варианты в молодежном социолекте как проблема вариологии* – a szerző fordítása.

elvei, sajátos módszerei. Erre mutat a fenti tanulmány címének megfogalmazása is: bizonyos nyelvi variánsokat vizsgál variológiai keretben (szó szerint mint variológiai problémát). Jó orosznyelv-tudás híján nem folytatom a variológia orosz nyelvterületi jelentésének, értelmezésének kutatását, hanem némileg laikusként megnézem, milyen szempontokból lehet „variológiailag” vizsgálni a tankönyveket.

Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy terminusunk tartalma, az ezzel a névvel illetett tudományág szemlélete kapcsolatban lehet a 20. századi szemlélettel, a tudományosságával is, hogy az egész nem homogén, hanem változatok egysége. Egy építész ezt a vizualításra vonatkoztatva a következőképpen fogalmazza meg: „A jelenségek topológiai feltérképezése csak szintelen vázát, leszűkített képét adja a vizuális jelenségeknek. Túl kell lépniünk a metrikus jellegek topológiai feloldásán. A topológiai és topológián túli megközelítések együttesét a latin tendo (nyúlás, nyújtózkodás, kiterjedés, feszülés) fogalomból eredeztetve tendológia megnevezéssel ruházzuk fel. A tendológia – a topológia, tenziológia és variológia együttese – az átalakulások mögötti lényegi azonosságot, egyfajta egységességét világítja meg” (Kőszeghy 2007: 17). Az építészet megközelítésmódján egy kicsit felbátorodva terjesztem ki az áttekintést a szűken vett nyelvi variánsokon túlra, hiszen a tankönyvek nyilván nem csak nyelvek, s a különböző, minőségük szerinti variánsokat nyelviségük csak tartalmuk, tartalmi struktúrájuk következtében jellemezheti. De hát tulajdonképpen ezt teszi a tankönyvet kutató csoport is, amelyet az ünnepezt hozott létre Variológiai Kutatócsoport néven 2010 tavaszán a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének nyelvész tanárai számára (vö. Lőrincz 2010). A csoportnak külső tagjai is vannak, és általában évente találkoznak személyesen is Komáromban az egyetemen megrendezett konferenciájukon, ezeknek anyaga rendszeresen meg is jelenik kötetben.

A kutatócsoport választott és kialakult területe a tankönyvkutatás. Mivel a tagok jó része szlovákiai magyar, egyértelmű, hogy a vizsgálatok kiterjednek a szlovákiai tankönyvek elemzésére, a magyarországi tagok pedig inkább az anyországi tankönyvekkel foglalkoznak.

2. A tankönyvkutatás területei

A tankönyvkutatás területeit tekintem át a továbbiakban, ha nem is a variológia elvei és szabályai alapján, de azt vizsgálva, hogy a lehetséges tankönyvi variációk mennyire járulnak hozzá a tankönyv és funkciója egészének leírásához.

Azt még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a variológia Lőrincz Juliannának e témabeli munkái szerint is a nyelvi variánsok tudománya, eszerint a tankönyvkutatásból elsősorban a tankönyvek nyelvi szövegének vizsgálatát sorolhatjuk e területhez. A tankönyv elsősorban nyelvi képződmény ugyan, de nem vizsgálható csak nyelve által, hanem funkciójában kell néznünk, mint az oktatás egyik, ma még nem nélkülözhető eszközét.

A tankönyv mint taneszköz funkciója a tanulásra való alkalmasság. Még ha nem tekinthetjük is olyan taneszköznek, amelyet minden tanuló mindig használ, olyan fontos „segédeszköz”, amely tartalmazza a tudásanyag lényegét, lehetővé teszi az otthoni (önálló) tanulást, munkakönyv esetén az órai és az otthoni feladatmegoldást, gyakorlást.

Ha a tankönyvek meghatározó tulajdonságait a lehetséges mértékig figyelembe vesszük, egy többdimenziós koordináta-rendszert kell elképzelnünk, melynek az origójában a jó, a tanítható-tanulható, a legtöbbször csak eszményiként létező tankönyv áll. Most három ilyen fontos dimenziót veszünk figyelembe.

- a) A tananyag
 - szakmai szempontból
 - didaktikai minőség és a mennyiség szempontjából
- b) A tankönyv szövege
 - a teljes szöveg (vizuális és verbális)
 - a nyelvi szöveg
- c) A tankönyvek választéka
 - egy (kötelező) tankönyv
 - néhány, a központi tantervnek megfelelő tankönyv
 - a tankönyvek „szabad piaca”, alternatív tankönyvek

2.1. A tananyag

Nem emlékszem, hogy találkoztam volna kitűnő, azaz minden szempontból nagyon jó nyelvtankönyvvel. Talán kisiskolás koromban találtam jónak utoljára a nyelvtankönyveket. Hogy azért-e, mert megértettem őket, és többet még nem kívántam, nem tudom. De akkoriban még szilárdan állt a hagyományos nyelvtani felfogás, nyilván letisztult rendszerével. Lehet, hogy most már ezek sem tetszenének annyira, de a 60-as-70-es évek reformjai, változtatásai óta nemigen ismerek tartalmilag elég jó nyelvtan-, illetve anyanyelvi tankönyvet. Ahogy Kerber Zoltán írja, a 70-es évek óta bővül az ismeretanyaguk, de ez csak mennyiségi mutató, „sajnálatos módon igen kevésbé jelenti csak a nyelvtudomány modernbb tartalmainak és szemléletének megjelenését a tananyagban” (Kerber 2008: 94). Szakmai újítás azért volt, elsősorban a kommunikációs szemlélet tananyagba építésével. De ez csak részben helyeselhető „modernizálás”, ha azt tekintjük, hogy ezeket a tartalmakat a tankönyvek (és a tantervek) nem tudják integrálni a „hagyományos” nyelvfelfogásba, hiszen nehéz is lenne, szervesen biztosan nem. A különböző jellegű tudásanyag foltokban, összefüggések és jelenségek valódi természetének felismerése nélkül van a könyvekben, és a tanórák nagy részén is, ha van egyáltalán nyelvtanóra. A tartalom szakmaisága azonban az oktatáspolitikától függ, és nemcsak ma, hanem azóta, mióta léteznek oktatási törvények vagy például a Nemzeti alaptanterv. Ha olyan szakembereket kérnek meg az oktatási anyag összeállítására, akik szakmailag (tudományos és pedagógiai szempontból) nem eléggé látják át az anyanyelvoktatás szükségleteit, a tankönyvek is természetesen az ilyen törvényi szintű szabályozások szerint készülnek.

Kivételt képeznek az ún. alternatív tankönyvek. Ezeknek tananyaga általában korszerű vagy korszerűbb és inkább gyerekközpontú, mint az éppen „hivatalos” felfogást képezők. Tartalmi minőségükben jobbak, egységesebbek is. Ezekkel csupán az a gond, hogy nem teszik átjárhatóvá a hivatalos és alternatív oktatást, velük együtt a tankönyveket, s nehezen lehet elképzelni az ilyen sokféleség egy nevezőre hozását, pl. az egységes érettségi rendszerben vagy a továbbtanulásban.

Határon túl, Szlovákiában is, ennél még bonyolultabb és súlyosabb a helyzet. Ha a tananyag tartalmi minőségét nézzük, először is azokra a tantárgyakra kell gondolnunk, amelyeknek tankönyvei megegyeznek az államnyelvű oktatás tankönyveivel. Elsősorban a közösségek életével, történetével foglalkozó tárgyak (történelem) esetében számít hátrányosnak, sőt abszurdnak, ha a diáknak olyan könyvből kell tanulnia, amely nem az ő közösségének, hanem a többségi közösségnek a történelemszemléletét tükrözi. Ebből a leghenyhbbben fogalmazva is

zavar támad, hiszen a magyar identitású tanár nyilván nem követi teljesen a tankönyv szemléletét, hiszen nem is lehet képes rá, s a zavar csak nő a szülők magyar vagy már asszimilálódó szemléletének hatásával.

Fontos szempontja a tankönyvek minőségének a didaktikai minőség és a tananyag mennyisége. Egyrészt az a fajta „korszerűsítés”, amely a hagyományosnál újabb ismereteket is belevisz a tananyagba, másrészt a hagyományok őrzésének az a félreértelmezése, hogy ragaszkodjunk mindenhez, amit korábban már tanítottak, sokszor befogadhatatlan mennyiségű ismeretet gyűjt egybe (pl. magyar irodalomból, de még magyar nyelvtanból is), a tankönyvekben is. A hatalmas mennyiségű ismeret ráadásul szervesen, hiszen az egyes tudáselemek nincsenek, sokszor nem is lehetnek áttekinthetően rendszerezve. Olyan módszer sincs, amellyel ennyi és ilyen tudásanyagot fel lehetne dolgoztatni a tanulókkal. A megismerésalapú oktatási elv és módszer alkalmazásának pedig egyenesen gátat vet a túl nagy „kötelező” ismeretanyag a megszabott időkereten belül. A magyar nyelvi (anyanyelvi) tankönyvek mind ezt szemléltetik a Honthy–Jobbágyiné-féle magyarnyelv-tankönyvek óta. Pedig ez nem is volt rossz tankönyv, csakhogy nyelvészeti felfogásuk tévedéseit és módszereiket, egy kis módosítással, máig tovább viszik az anyanyelvi tankönyvek. A tananyag mennyisége a törvényi előírásokon alapul, tankönyvi megjelenésének szakmai minősége azonban a tankönyvírókon, bár tudjuk, hogy tankönyvírónak lenni régóta „hivatalos pozíció”, nem várhatunk tőlük nagy eltérést a „kötelező” anyagtól.

Az alternatív tankönyvek módszertanilag jobban megfelelnek az általuk alapul vett nyelvi szemléletnek: általában megismerésközpontúak, ezért a valóban hatékony tanulást segítik.

2.2. A tankönyv szövege

Az utóbbi évtizedek tankönyvei általában egyre színesebbek, egyes értelmezések szerint ezáltal jobban motiválnak, jobban kielégítik a mai diákok igényeit. Az egyes korosztályok közti különbségek figyelembe vétele alapvető az oktatásban, de jó lenne, ha nemcsak a felszínen érvényesülne. Vizsgáltam ugyanis a tankönyvek külső megjelenésével, a képek, ábrák színességével, érdekességével kapcsolatos tanulói véleményeket (Eőry 2014). A felmérések igazolták azt a feltevésemet, hogy a színesség, változatosság, érdekesség valóban tetszik a diákoknak, de legfeljebb csak arra motiválja őket, hogy kézbe vegyék a tankönyvet, és esetleg belelapozzanak, elsősorban a vizuális élményért. A tudásanyag megértésében, elsajátításában nemigen látják ezek szerepét. És valóban: gyakori az illusztrációszerű, a témához

legfőljebb hangulatilag illő „díszítő” elem, s kevesebb a kíváncsiságot felkeltő, a megértést, a rendszerezést, a bevésést szolgáló. Mintha a tankönyvszerkesztők, akiknek feladatuk lenne a nyelvi és a vizuális elemek komplex szöveggé szerkesztése, nem tartanák alkalmasnak a tanulókat arra, hogy koncentráltan figyeljenek, gondolkodjanak, szándékukban álljon meglátni a lényegét. Igazuk van abban, hogy a tanulók általában ilyenek, erre szoktatja őket a sok vizuális inger. De nem mondana ellent a mai fiatalokhoz mért oktatás követelményének egy olyan szemlélet, amelynek célja, hogy az oktatás-nevelés szoktassa a fiatalokat arra, hogy a körülöttünk levő világot lehet mélyebben, gondolkodóbban is szemlélni, s az oktatás éppen arra való, hogy ezt segítsen elsajátítani (természetesen nem mechanikusan, nem unalmasan, hanem valódi motiválással).

A tankönyvek nyelvi szövegei nem rosszak, ha azt nézzük, hogy „hibásak”-e. Alapvető szempontokból azonban egyáltalán nem kielégítők. A szöveg egésze sokszor a tanulókhöz szól ugyan, de inkább csak formálisan, pl. megszólításokban, és nem tükrözi a tanuló (befogadó) lehetséges perspektíváját. Ettől lesznek alapvetően ismeretközlők a tankönyvek, általában indoklások, magyarázatok nélkül. A szövegek mögött ott áll a mindent tudó tanár (tankönyvíró), aki a szövegben továbbítja nekik a megjegyezni való tényeket. Egy, a tanulót is bevonó, magyarázó, indokló szöveg, a megértetés szándékának attitűdje sokat segítene abban, hogy a tankönyvekben leírtak nagy része ne csak „írott malaszt” maradjon.

A fentiek érvényesek az anyanyelvi tankönyvekre is. A tananyag rendszerezése ezeknek a tankönyveknek nem erős oldaluk. Néha úgy tűnik, mintha a változatosság lenne inkább a cél, és nem a gondolkodás irányítása, a lényeges összefüggések kiemelése. Pedig tudásanyagot megérteni, megjegyezni ez utóbbi módon lehetséges, ráadásul az ilyen tanulás lehetőséget ad a további ismeretanyagok és a már ismertek összekapcsolására. Ennek és az előző bekezdésben leírt tankönyvírói szemléletnek a következménye a tankönyvi szöveg összes további hibája: a szövegtagolás gyakori esetlegessége, funkció nélkülsége, a mondatok konnexitásának hiánya, a mondatok kifejtetlensége, túlbonyolított szerkezete, a szakszavak következetlen használata stb. A nyelvtani hibák valóban ritkák: ez jó, de önmagában semmit nem javít a szöveg tanulhatóságán. A tankönyv nyelvi minősége tehát elsősorban a tananyag feldolgozásának áttekinthető rendszerességén, valamint a tankönyvíró attitűdjén múlik a leginkább.

Határon túl a tankönyvszöveg nyelvi minősége a magyarországiakéhoz hasonló. Az államnyelvből fordított könyvek esetében azonban ezek mellett a hibák mellett jelentkeznek a fordítás minőségéből adódó problémák is. A fordítás

mint nemcsak nyelvi, hanem kulturális átültetés is, nagyon sok variációját adja a rossz, azaz elsajátíthatatlan szövegeknek. Nem tudom pl., lehetséges lenne-e jól lefordítani egy szlovákiai, tehát szlovák szemléletű és nyelvű történelemtankönyvet magyarra (vö. Eöry 2015). Itt a variánsoknak csaknem mindegyike a koordináta negatív oldalára kerülne, legfeljebb fokozati különbségek lennének köztük.

2.3. A tankönyvek választéka és választhatósága

A tankönyvválaszték tulajdonképpen tankönyvvariánsok meglétén múlik. A legnagyobb akkor a választék, ha az oktatáspolitikai több tankönyvet is „hivatalossá tesz”, tehát tankönyvvé nyilvánít. Ebben az esetben egy adott évfolyam egyetlen tárgyához több tankönyvből választhat az iskola vagy a pedagógus. Előnye, hogy az iskola jellegének vagy a tanár szemléletének legjobban megfelelő tankönyvet választhatják, s valószínű, hogy az oktatás az adott iskolában vagy tanár óráján hatékonyabb lesz, mint e lehetőség híján lenne. Elgondolkodtató azonban, hogy az összes iskolával számolva átlagosan milyen lenne a választás tudatossága, célszerűsége. S ha már közoktatásról van szó, nem kellene-e megszervezni vagy legalább követni a tankönyvválasztást is? És ha van központi oktatási terv, mint pl. a NAT, hogyan felelhetne meg neki mindegyik tankönyv?

A másik véglet az egytankönyvűség, ma Magyarországon ez az általános, ha lehetnek is engedelmények. Praktikusan előnyös ez a megoldás, hiszen egy jól működő rendszerben az érvényes alaptantervhez igazodik a tankönyv. Így az oktatás a természetes különbségek ellenére viszonylag egységes marad, az iskolák átjárhatók, a tudásépítkezés egységességét és folyamatosságát a gyakorlatban többek között a tankönyv is biztosítja. Ha azonban a tankönyv csak részben és leginkább csak látszólag felel meg mind az alaptantervnek, mind az egyéb tankönyvminőségi követelményeknek, egyértelműen korlátozó szerepe van. Különösen, ha még az érvényes alaptanterv sem felel meg az oktatásszakmai követelményeknek.

Ilyenkor némi könnyebbé tehető a néhány használható tankönyv lehetősége, legalább a legalkalmasabbat (vagy legkevésbé alkalmatlant) lehet választani közülük. S bár ez nem pótolhatja a szakmailag jó alaptantervet, sem az erre épülő jó tankönyv hiányát, segít abban, hogy nehéz helyzetben is lehessen kielégítő segédanyagot (tankönyvet) használni.

3. Összegzés

Ha a tankönyvek helyzetének, minőségének áttekintése nem nyújtott is szívderítő képet, semmiképpen sem mutatja feleslegesnek a tankönyvi jellemzők minél részletesebb leírásának szükségességét. Az egyéb körülmények mellett ezek is szükségesek az „egészszerű” tankönyv fogalom pontosításához. Ehhez a munkához kívánok további sok erőt és egészséget az ünnepeltnek!

Felhasznált irodalom

- Eőry Vilma 2014. A tankönyvszöveg motivációs ereje. Egy felmérés tanulságai. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.): *Az anyanyelv-oktatás dokumentumainak szakmai vizsgálata*. Univerzita J. Selyeho, Komárno / Selye János Egyetem. Komárom. 12–27.
- Eőry Vilma 2015. A szövegérthetőségről szlovákiai magyar nyelvű történelemkönyvek kapcsán. In: Zimányi Árpád (szerk.): *A tudománytól a művészetekig*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 104–109.
- Kerber Zoltán 2008. Nyelvtan tankönyvek négy évtizede. In: Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi Nevelési Tanulmányok 33*. Iskolakultúra. Budapest. 83–96.
- Kőszeghy Attila 2007. Túl a topológián: a tendológia. *Debreceni Műszaki Közlemények* 1: 17–27. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/94310/file_up_KoszeghyA-TulaTopologian.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2020. 01. 29.)
- Lőrincz Julianna 2010. Nyelvészeti kutatások a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=299> (2020. 03. 12.)
- Шемчук, Юлия Михайловна 2013. Варианты в молодежном социолекте как проблема вариологии. Аннотация. Иностранные языки в высшей школе 25/1. Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина. Рязань. 36–39. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20258924> (2020. 02. 19.)

Gaál Némety Alexandra

PETŐFI SÁNDOR SZEPTEMBER VÉGÉN CÍMŰ VERSE ÉS MŰFORDÍTÁSAINAK KONTRASZTÍV VIZSGÁLATA

Petőfi Sándor ábrándos ifjúként közeledett múzsáihoz, eszményi fénnel vette őket körül. Álmainak, s ezáltal költészetének tárgya a fiatal leány, benne látta élete jutalmát, lehetséges hitvesét. Az első nagyobb nyomot Csapó Etelke iránt érzett vonzódása hagyta költészetén, majd Mednyánszky Berta iránti szerelmének változatos hangjait hallatta. Ábrándozott, álmokat szótt, színes képek egész sorozatával festette reményeit. A Berta részéről történt elutasítást követően kis időre felhagyott a szerelmi költéssel, azonban hónapok múlva Szendrey Júliát sodorja útjába az élet, kiben megtalálta az örök hitvestársat. Fejlődésének csúcspontját e költeményekben éri el, szenvedélye s kifejezőereje csodás nyelvezetet alkotva patakzik. Rendkívüli alakzatok s trópusok, metaforák, metonímiák, antitézisek formálásával teszi lángoló komplexszé műveit (W1): „... sorról-sorra, vers-szakról vers-szakra halmozza a legragyogóbb képes gondolatokat, hogy az utolsóval, mely ragyogóbb mindeniknél, s mely az egész költemény alapgondolatja, betetőzze. [...] Ő minden költeményben egy egész koszorút ad” (Arany 1889: 96, idézi Pethő 2017: 128).

E időtlen költemények végtelen sora tesz bizonyosságot Petőfi és Júlia felemelő, ám mégis borús szerelméről. Valójában egyet kell értenünk Pintér Jenő (1933) szavaival, aki ekképp fogalmaz: „Nincs magyar költő, aki a szerelmi líra pompájában, az érzelmek és indulatok áradó hevében, a szenvedély igazságában versenyre kelhetne vele. A forma és hangulat harmóniája, a képek és hasonlatok színekben dúslakodó változatossága, a gondolatok és érzelmek arányos fejlesztése,

a kidolgozás drámaisága, a fantázia magas röpte, a nyelv hajlékonysága, a stílus kifejező ereje, a merengés, remény, vágy, keserűség, életöröm, túláradó boldogság és lázas szenvedély hangjának eltalálása felülmúlhatatlanná teszik ezt a szerelmi lírát. Költészetünkben Petőfi a szerelem legművészebb énekese” (W1).

A romantikus Petőfi tollából 1847-ben született *Szeptember végén* című szerelmes vers kétségkívül a magyar lírai költészet egyik legszebb és Petőfi költészetének legtragikusabb verse. A költemény fő gondolata is erről tanúskodik. Hitve szerelmének mulandóságától való félelmében írta, kétkedést váltott ki benne. A műben három fő motívum kapcsolódik egymásba: a szerelem, a természet és a halál.

Az alábbiakban a szóban forgó forrásnyelvi szöveg és annak Ján Smrek: *Koncom septembra*, valamint Pavol Országh Hviezdoslav: *Na konci septembra* című szlovák szövegvariánsának kontrasztív stilisztikai módszerrel történő vizsgálatát végezzük el. Az elemzéseket a mellékelt nyersfordítások is segítik, melyek jobbára tükörfordítások.

A cím mind az eredeti, mind pedig a fordított szövegváltozatokban megegyezik. Szerkezetét tekintve három nyolcsoros versszakból áll. Sorainak uralkodó verslábai anapestusok. Rímképletét tekintve keresztírmes. A szlovák szövegvariánsok prozódiai sajátosságait tekintve nem térnek el a forrásműtől. Smrek és Hviezdoslav is hűen tükrözte az eredeti szövegvariáns 12 és 11 szótagos, azaz négyes anapestusi és ötödfeles verssorokat, valamint a rímképletet is.

(1) Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,
De látod amottan a téli világot?
Már hó takarja el a bérci tetőt.

Még ifju szivemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyül már,
A tél dere már megüté fejemet.

A Smrek-féle szövegváltozat:

Skvitá ešte údol kvetmi záhradními,
zelenie sa ešte topoľ pred oknom;
ale pozri, vidíš tamto rišu zimy?
Snehy pokryli už končiar nad horstvom.

Nyersfordítás:

Virágzik még a völgy kerti virágokkal,
zöldell még a nyárfa az ablak előtt;
de nézd, látod amott a tél birodalmát?
A havak már befedték a hegygerincet.

Ešte v srdci mojom mladom leto spieva
a ešte v ňom hýri jari všetok jas;
no hľa, v kaderách sa mi už zjesenieva,
popflil už hlavu moju zimný mráz.

A Hviezdoslav-féle szövegváltozat:

Na údolí v rozkvitku záhradník vieťa.
i pred okny ešte sa zelená brest;
lež vidíš-li posla hen zimného sveta?
Hôr na štíty sneh sa už sponáhl al sniest
Dnu v srdci mi mladistvom žiar leta žhavie,
aj skvitá v ňom jar ešte veškerých krás;
však, ajhľa, už sivejú vlny mi tmavé,
mi hlavu už ožihol zlej zimy mráz.

Még fiatal szívemben a nyár énekel
s még benne mulat a tavasz minden fénye;
de íme, fűrtjeim már öszülnek,
megsebezte már fejemet a téli fagy.

Nyersfordítás:

A völgyön virágzásban a kerti virágok,
és az ablakok előtt még zöldell a szilfa;
ám látod a téli világ küldöncét?
A hegycsúcsokat a hó már behavazta.
Fiatal szívemben izzik a nyár fénye,
s virágzik benne csodálatos szépség tavasza is,
de íme, ejha, már öszül sötét hajam,
fejem már megégette a rossz tél fagya.

A Koltón született sejtelmes elégia címe a költemény megírásának idejét, ugyanakkor Petőfi bajsejtelmét és a nyárból az őszbe való átmenetet is tükrözi számunkra. A lírai én a tájat szemlélve elmélkedik az emberi lét temporalitásáról, a boldogság és a szerelem mulandóságáról, gondolatait, képzeletét tehát a környező táj látványa indítja meg. A vers legfőbb szövegszervező ereje a párhuzam és az antitézis. A nyár és tél kettőességét, a természeti képeket párhuzamba állítja az emberi élet képeivel, melyek tovább bővítve a nyár és a tél metaforáivá válnak: a kikelet, a virágzás, a nyár az ifjúság, az ősz, a tél az elmúlás, az öregség, a halál gondolatát ébreszti a költőben. A fenyegető elmúlás látványa személyes élménnyé mélyül, s ennek hatása alakítja az elégia további érzelmi-gondolati lírai anyagát. A költő úgy fonja a képek sorát, hogy abból egy koszorú jöjjön létre (vö. Pethő 2017: 129).

Az első versszak kezdő soraiban kemény és határozott kijelentéseket hallunk a *virágzó völgyről* és a *hókoszorús bércekről*. Az 1. és 2., a 3. és 4. sor párhuzamosan fest egy ellentétet. Ezt az ellentétet élezi az első és a harmadik sor kissé megszokott-megkopott ríme is (*virágok és téli világot*). A tudatosan elhelyezett rímekből ösztönösen kiérezhetjük, hogy a virág az élet, a téli világ a halál képét festi, azonban nemcsak a külső természetet jelenti, hanem voltaképpen rólunk – élőkéről – s a költőről szól, akivel vágat a sors egy ismeretlen cél felé. A szöveget szervező *virágok és a nyárfa* nem a szó szoros értelmében vett otthoni öntözött virágok vagy az ablakunk alatt virító fa, hanem szimbólumok. Olyan jelképek, amelyek kíváncsiságunkat és várakozásunkat csigázva merednek föl az eszményien tiszta és csillogó térbe, s mégis elnehezdedve egy érzés zavaros fellegetől (vö. Kosztolányi 1973: 206).

A forrásnyelvi sorkezdő még kötőszó anaforikus ismétlés, erős stíluskohéziós erővel bír, ám a fordított variánsokban csak a sorokon belül kapnak kevésbé nyomatékösítő szerepet. A bevezető sorok *nyílnak* és *zöldel* igéi a fordításokban a *skvitá*, *v rozkvitku*, *zelenie sa*, *sa zelená* 'virágzik', 'virágzásban van', 'zöldel' igékkel szemantikailag (is) azonosak. Az ablak előtt virító fa szimbóluma a szlovák szövegekben is megtalálható, ám Hviezdoslav a *brest* 'szilfa' főnévre módosítja. Ugyanő a harmadik sorban a *posla zimného sveta* 'a téli világ küldöncét' szerkezetet szemantikailag megőrzi, ám Smrek a *pozri*, *vidíš* 'nézd, látod' igealmozáson túl a *rišu zimy* 'a tél birodalmát' szerkezetre cseréli. A negyedik sor mind lexikálisan, mind szemantikailag azonos mindhárom szövegváltozatban.

Az első versszak második felében választ kapunk az addig sejtettekre, minden utalás és áthidalás nélkül, szintén olyan keményen és kijelentésszerűen, mint az első sorokban. A paralel és ellentét itt is folytatódik. Az eszmei párhuzam képét erősíti a lent és a fent motívumok közötti kontraszt. Az első két sorra az 5. és 6. sor válaszol, míg a 3. és 4. sorra a 7. és 8. sor. Ahogyan lent a völgyben nyílnak a virágok, úgy a szívben is ég még a nyár, s ahogyan a hegyeken már megjelent a tél, úgy a fején is ott ezüstlik az elmúlás hava. A lehető legpontosabb képet kapjuk. Helyrajzilag is hibátlan. A virágzó völgy éppúgy lentebb van egy jeles bérchez képest, akár egy még lángoló szív a dörütötte fejhez. E két, komplex képet nyújtó szimbólum azonban nem hasonlatos, s épp e laza, nem egymás mellé rendeltségüknek köszönhetően kapják meg, teremtik meg mély, jelképes tartalmukat (vö. Kosztolányi 1973). A célnyelvi változatok harmadik sorpárjai (5–6.) teljesen adekvátak az eredetivel, mindössze egy igemódosulás figyelhető meg: Petőfinél hiányoznak a *dalol*, *énekel*, *izzik* igék, melyek a szlovák szövegben – adjekciót hozva létre – megtalálhatóak (*leto spieva*, *žiar leta žhavie*). Továbbá az eredeti *virít* igét Smrek túlozva a *hýri* 'mulat, dorbézol', Hviezdoslav pedig a *skvitá* 'virágzik' igével cseréli föl. Ugyanezen sorok enjambement-t tartalmaznak. Az utolsó sorpár eredeti *sötét hajam* csak a Smrek-féle szövegváltozatban szűkül a *v kaderách* 'fürtjeim' főnévre. A strófazáró sor forrásnyelvi *megüté* igéjét illetően a célnyelvi variánsokban fokozás figyelhető meg, ugyanis a fordítók a *popľil* 'megsebezte', *ožíhol* 'megégette' igéket alkalmazzák (immutáció). Az 5. és 7. sorban elhangzó *ifju sziv* és *őszülő haj* az előzőekhez hasonlóan is antitézis. A már említett párhuzam és ellentét képeiben felvillan mind a négy évszak, illetve azok motívumai, megsejítve a rohanó, feltartóztathatatlan időt. A vers hangulatát az évszakok toposza és az ellentétek (nyár, ősz/tél; élet/halál; szerelem/elmúlás; hűség/hűtlenség), illetve a nyomatékösítő határozószók, kötőszók (*még, már, de,*

akkor) határozzák meg, melyek közül a *még* és a *már* alkotnak erős kontrasztot. Tulajdonképpen e vers első strófája mintapéldája annak, mekkora szövegszervező erővel bír a paralelizmus (vö. Szathmári 2008: 450). Összességében mindkét nyelvi változatnál az egész strófában metaforák gazdag tárházára lelhetünk.

(2) Elhull a virág, eliramlik az élet...

Úlj, hitvesem, úlj az ölembé ide!

Ki most fejedet kebelemre tevéd le,

Holnap nem omolsz-e sírom fölibe?

Oh mondd: ha előbb halok el, tetemimre

Könnyezve borítasz-e szemfődelet?

S rábírhat-e majdan egy ifju szerelme,

Hogy elhagyod érte az én nevemet?

A Smrek-féle szövegváltozat:

Opadne kvet, život odpádi a nietho...

Sem pod', žienka moj a, sem mne v lono, hľa!

Či ty, čo sa mi dnes k hrudi vinieš s nehou,

neklesneš mi zajtra na hrob, zúfalá?

Óh, povedz, akumriem skôr, či so slzami
smrtnou plachtou prikryješ ma, mŕtveho?

A či ťa raz láskou šuhaj dáky zmámi
tak, že mena môjho vzdáš sa pre neho?

Nyersfordítás:

Lehull a virág, az élet eltűnik és nincs...

Ide gyere, feleségem, ide nekem ölembé, ímé!

Vagy te, ki nekem ma mellemhez simulsz gyen-
géséggel,

nem borulsz holnap síromra, kétségbeesetten?

Ó, mondd, ha hamarabb halok meg, könnyekkel
haláli lepellel letakarasz majd engem, halottat?

És ha téged egyszer egy ifjú szerelemmel ostromol
úgy, hogy nevemet feladod érte?

Hviezdoslav-féle szövegváltozat:

Kvet oprčhne, uniká život ni tōňa...

Pod', ženuška, na klin mōj hopkaj si, hop!

Čo hlávku včul schýlilas' do mōjho lona,

či zajtra, ach, nesklesneš na mōj už hrob?

Och, reč: jestli umriem prv, s nárkom či telo

mi pokrovom zastrieš? a zdolá-li zmiast'

raz láska ťa iného mládenca, smelo

že opustiš preň mōjho priezviska vlast?

Nyersfordítás:

A virág lehullik, elszökik az élet és árnyéka...

Gyere, asszonykám, térdemre csüccsenj le, hopp!

Ki fejedet most ölembé hajtottad,

vagy holnap, ó, nem hajolsz már síromra?

Ó, mondd: ha előbb halok meg, könnyekkel vagy
testem

takaróval elfeded? és ha etlalál

egyszer más ifjú szerelme, bátran

elhagyod érte családnevemet?

A második strófa kezdősora, a maga egyszerűségében szentenciaszerűen foglalja össze a költemény tulajdonképpeni fő gondolatát: „*Elhull a virág, eliramlik az élet...*” Kosztolányi szerint (1973) a 2 tőmondatból álló befejezetlen sor csodálatos,

szökell, illan, röpül... a legszebb magyar verssor. „Két egyszerű mondat, bővít-mények, jelzők és határozók nélkül, egy-egy ige elöl, hasonló igekötővel, az állítmány, nyomában pedig mázsás erővel egy-egy főnév, az alany – *virág* és *élet* – a sor két pillérszava” (Uő. 207). „Díztelenül, kijelentő formában négy szóban foglalja össze az első versszak képekben tobzódó mondanivalóját. Halk sóhaj, csendes beletörődés árad belőle, melyet a lány mássalhangzók tesznek rendkívül finommá” (W2). A célnyelvi szövegváltozatok a kezdő sort némi lexikális módosítással adekvátan tolmácsolják (‘Lehull a virág, az élet eltűnik és nincs...’; ‘A virág lehullik, elszőkik az élet és árnyéka...’). Az eredeti mozzanatos *elhull* és *eliramlik* igéket a *lehull* és *eltűnik*, *lehullik* és *elszőkik* szinonimák helyettesítik. A megszűnést mindkét fordító egy-egy szófaj adjekciójával nyomatékosítja. A párhuzamot kifejező metaforikus sorban Smrek a *nietho* ‘nincs’ létige, míg Hviezdoslav a *ni tōňa* ‘árnyéka’ szubsztantívum betoldásával fokozza az elmúlás érzését. E sor variánsainak összehasonlításakor meg kell említenünk azt is, hogy külső idomából áradó könnyedsége súlyos belső értelmet takar, s ezt a fordított szövegek is tükrözik. A befejezetlenül hagyott gondolatot követően a költő mintegy álomból felocsúdva fordul hitveséhez: ‘Úlj, hitvesem, úlj az ölemben ide!, majd feleségével az ölemben folytatja elmélkedését a jövőről, a halál utáni létükről. Az eredeti szövegben szereplő anaforikus ismétlést Smrek határozószós szerkezetben (*Sem pod’ ..., sem mne v lono ...* ‘Ide gyere ..., ide ölemben’) fordítja, Hviezdoslavnál pedig a *hopkaj si* ‘csüccsenj le’ játékos ige jelenik meg. Az ezt követő sorokban a folderengő ősz szomorúságában a magánember szerelmi kétségeit szólaltatja meg: ‘*Oh mondd: ha előbb halok el, tetemimre / Könnyezve borítasz-e szemfődelet? / S rábírhatsz-e majdan egy ifju szerelme, / Hogy elhagyod érte az én nevemet?*’ Kétkedései megfogalmazásával az általános és egyedi harmóniát bontja meg, s ez a megbomlott összhang a vers képi világát is kikezdi, vadromantikus, már-már horrorisztikus elemek jellemzik a költeményt. A sorok külsődleges hitelét az életraaj visszaigazolja, ám a művészi erő nem. ‘A gondolati metaforikus inhomogenitást ellensúlyozza a kivételesen erős és átgondolt, az ellentmondásokat is föloldó verszene’ (W4). Az eredeti szöveg költői kérdések enumerációjának (*borítasz-e szemfődelet?, rábírhatsz-e? elhagyod érte nevemet?*) célja a hangulat fokozása és a feszültségkeltés, melyek a szlovák változatokban is realizálódnak (*prikryješ ma* ‘letakarsz?’, *zmámi* ‘ostromol’, *mena mōjho vzdáš sa* ‘nevemet feladod?’, *zastrieš?* ‘elfeded?’, *zdló-li* ‘eltalál’, *opustíš preň mōjho priezviska?* ‘elhagyod érte nevemet?’). Igaz, a fordításokban használt *letakarsz*, *elfeded* igék lexikálisan eltérnek az eredetitől, ám szemantikailag ekvivalensek a *borítasz-e* igével.

A forrásnyelvi enjambement a célnyelvi változatokban megőrződött, illetve a Smrek által elhelyezett alliterációval (*so slzami smrtnou* 'könnnyekkel / haláli lepel-lel') és a sorvégi *mrtveho* 'halottat' parentézissel alakzattársulást alkotnak.

(3) Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt,
 Fejfámra sötét lobogóul akaszd,
 Én feljövök érte a síri világból
 Az éj közepén, s oda leviszem azt,
 Letörölnivélekönnyűimet érted,
 Ki könnyeden elfeledédhivedet,
 S e szív sebeit bekötözni, ki téged
 Még akkor is, ott is, örökre szeret!

A Smrek-féle szövegváltozat:

Závoj vdovský ak raz zahodíš, mne na rov
 potom zaves ho jak prápor smútočný:
 zo záhrobia si poň vyjdem nocou tmavou
 a si odnesiem ho ta do hrobu tmy,
 stierať si ním prúdy slz pre teba, ktorej
 na mňa zabudnúť tak ľahulinko je,
 a obviazať srdce poranené, choré,
 čo ťa jednak, aj tam, večne miluje!

Nyersfordítás:

Özvegyi fátylat ha egyszer eldobod, hantomra
 akaszd rá mint gyászlobogót:
 a sírből érte feljövök a sötét éjjelen
 és elviszem őt a sír sötétjébe,
 letörölni vele könnyeket érted, ki
 rólam megfeledkezett oly könnyen,
 és bekötözni a megsebzett, beteg szívet,
 mely téged úgyis, ott is, örökre szeret!'

A Hviezdoslav-féle szövegváltozat:

Ak vdovský raz odhodíš závoj, jak prápor
 by čierny ho poves mi v náhrobný kríž:
 ja vyjdem poň, mohyly odomknúc zápor
 tak v polnoc, a so sebou vezmem ho v skryš,
 ním utriem si slzy, tak bez zvláštnej biedy
 žes' zabudla druha, i bolestný šram
 si obviazať srdca, čo ešte i vtedy
 ťa miluje, miluje večne i tam!

Nyersfordítás:

Ha az özvegyi fátylat egyszer eldobod,
 mint lobogót
 feketét akaszd nekem sírkeresztremre:
 kijövök érte, a hantot kinyitva
 úgy éjféltájt, s magammal viszem őt a sírba,
 vele letörölni a könnyeket, különösebb
 szegénység nélkül
 hogy elfelejtetted a másikat, és a szív fájdalmas
 hegét
 is bekötöni, mi téged még akkor is
 szeret, szeret örökre ott is!

A harmadik versszakban még inkább személyessé válik a vers, a halál motívumát még inkább személyére vonatkoztatja: fellebben az özvegyen maradt Júlia képe (özvegyi fátyol, fejfám) és az újraraházasodás lehetőségének gondolata. Szentimentális, a népies költészet kelléktárából kölcsönzött színpadias jelene-

tezéssel láttatja jövőbeli vízióját: az özvegyi fátylat eldobó asszonyt és a sírból kilépő halott önmagát. A hitvesi hűtlenséget a síron túl tartó szerelemmel hozza párhuzamba, mely szerint örökre szeretni fogja. Tulajdonképpen itt tapasztalhatjuk meg a vers igazi romantikus stílusát (titokzatos, misztikus, sejtelmes dolgok kedvelése). „Ennek a vonzódásnak tökéletesen megfelel a kép, amit Petőfi Júliának lefest: sötét éj, temető, éjjél, feltámadó, sírból kikelő halott, félelmetes szél. Ott látjuk e sorokban a romantika erős túlzásait, felívelő érzelmeit, a mondanivalót kiemelő ellentéteket. A legjellemzőbbek ezek közül az élet és halál, a hűség és hűtlenség, a földi és a túlvilág, s az érzelmi túlzásokra jellemző klaszszikus példa, az igaz szerelem egyetlen ismérve, a síron túl is tartó rendíthetetlen, örök szerelem. Ezeket az érzelmi hullámzásokat betetőzi a vers egyenletesen lüktető ritmusa, a szabályos anapesztusok, melyek a költő szívdobogását idézik fel” (W2). A stórfakezdő sorok módosulás nélkül jelennek meg, ám a harmadik és negyedik sor célnyelvi variánsaiban grammatikai módosulás megy végbe. Smrek detrakciós eljárással az eredeti *síri világból* minőségjelzős szerkezetet a *zo záhrobia* 'sírból' szubsztantívumra szűkíti, míg Hviezdoslav a *mohyla* 'hant, sírdomb' szinonimát alkalmazza. Smrek e sorpárt módosítja is, ugyanis a *sír főnév* és a *sötét* melléknév/főnév variációs ismétlései köré szervezi (*zo záhrobia vyjdem* 'sírből feljövök', *nocou tmavou* 'sötét éjjelen', *do hrobu tmy* 'a sír sötétjébe'). Az enjambement-t azonban mindkét fordító hűen megőrzi. A szlovák nyelvű változatok közül a Hviezdoslav-féle változat ötödik sorában figyelhetünk meg újabb adjekciós alakzatot, a *tak bez zvláštnej biedy* 'minden különösebb szegénység nélkül' szerkezet betoldásával az eredeti szövegben szereplő *könnyeden* határozószót helyettesítve parentézist alkot. Véleményem szerint ez teljesen redundáns, ám léte nem gyengíti, inkább erősíti a versen végigvonuló párhuzamot, ill. nyomatékosítja a költőben megszületett félelemérzetet. A stórfazáró sorok *szív sebeit bekötözni* szerkezete a műfordításokban adekvát. Smreknél némi grammatikai módosulás figyelhető meg, *az obviazať srdce poranené, choré* 'bekötözni a megsebzett, beteg szívet' gradációval fordítja, míg Hviezdoslav az inverzióval túl a *bolestný* 'fájdalmas' melléknév betoldásával interpozíciót hoz létre, valamint az eredeti *szív sebeit* tárgyas szerkezetet a *šrám srdca* 'szív hegét' szinonimikus szerkezettel helyettesíti. Az utolsó sort szervező *még akkor is, ott is, örökre szeret* variációs ismétlést a fordítók megőrizték a fordításokban. J. Smrek szinte tükörfordítás alkalmazott (*čo ťa jednak, aj tam, večne miluje!* 'mely téged úgyis, ott is, örökre szeret!'). P. O. Hviezdoslav inverziósan, de szemantikailag adekvát módon őrzi meg az eredeti szöveg formáját (*čoeste i vtedyamiluje, milujevečne i tam!* 'mi téged még akkor is szeret, szeret örökre ott is!'), amely során a gemináció az enjambement-nal alak-

zattársulást hoznak létre, így válnak (nyomatékosító) egésszé. A két szlovák szerző szövegeiről összegezve elmondható, hogy Smrek leginkább a parentézisalakzatával, míg Hviezdoslav nagyon gyakran az inverzióval él, illetve az ő szövegeiben fordul elő legtöbbször elízió.

A forrásnyelvi és célnyelvi szövegvariánsok kontrasztív vizsgálata során említett szövegszervező alakzatok a fordításba adekvát módon kerülnek át, némi grammatikai és lexikális módosulással. Azonban lehetőség szerint a fordítás következtében nem sérül az eredeti szöveg szemantikai és pragmatikai jelentéshálója, a szöveg kommunikatív ekvivalenciája (vö. Lőrincz 2006a).

Ahogy a legtöbb Petőfi-vers, e költeményének üzenete is csak ürügy, mögötte valami teljesen más, valami sokkalta fontosabb és lényegesebb kérdés húzódik meg. Petőfi az a költő, aki legigazibb vonásokban él bennünk, akit nem feledünk és nem kell értékeit revízió alá venni. Eleven volta a legszebb bizonyítéka annak, hogy a magyarság képes – még ha sokszor tagadjuk is – megbecsülni irodalmi nagyjait (W3).

Felhasznált irodalom

- Kosztolányi Dezső 1973. „Szeptember végén”. In: Czúth Béláné – Ésik Zoltáné (szerk.): *Petőfitől – Petőfőről*. Tankönyvkiadó. Budapest. 204–209.
- Lőrincz Julianna 2003. Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 101–105.
- Lőrincz Julianna 2006a. *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata. Az alakzatok világa 19*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2006b. Az alakzatok fordítási kérdései. In: Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 185–189.
- Margócsy István 2011. *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Kalligram. Pozsony.
- Pethő József 2017. A képiség jelentésszilisztikája a Toldi estéjében. *Magyar Nyelvőr*. 141/2. 127–142.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Szathmári István (szerk.) 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Szépirodalmi források

Czippán György (felelős kiadó) 1923. *Petőfi összes költeményei*. Változatlan utánnyomatás. Lauder Kiadó. Budapest. 437–438.

Hviezdoslav, Pavol Országh 1931. *Na konci septembra*. https://www.magyarulbabelben.net/works/hu/Pet%C5%91fi_S%C3%A1ndor-1823/Szeptember_v%C3%A9g%C3%A9n/sk/59990-Na_konci_septembra (2020. 03. 25.)

Smrek, Ján 1973. *Sándor Petőfi: Básne*. Tlačiarne SNP.

Internetes források

W1 = Pintér Jenő 1933. *Petőfi Sándor lírája*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/6-a-magyar-irodalom-a-xix-szad-masodik-harmadaban-1C05/petofi-sandor-1E30/petofi-sandor-liraja-1E75/> (2020. 03. 25.)

W2 = Dvihally Henrietta (é.n.). *Petőfi Sándor: Szeptember végén*. <http://users.atw.hu/henineni/index.php?oldal=veszeptember> (2020. 03. 25.)

W3 = Szerb Antal. 1934. *Petőfi Sándor*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/szerbps.htm> (2020. 03. 30.)

W4 = <https://blog.poet.hu/mystynekatika/muzsak-es-szerelmek-5-szabo-lorinc> (2020. 03. 30.)

H. Nagy Péter

EGY PÁRHUZAMOS MINTÁZAT (NŐK ÉS TUDOMÁNY)

Lőrincz Julianna kolléganő(m)nek tisztelettel és szeretettel

Nem nyelvészeti és nem irodalmi kérdésekről fogok elmélkedni, a kultúratudomány terepére vezetnek a szálak. Egyszer Nathan Myhrvold azt nyilatkozta a mesteréről, hogy ő több könyvet adott el a fizikáról, mint Madonna a szexről. Az összehasonlítás megállja a helyét, hiszen Stephen Hawking (természetesen ő a mester) *Az idő rövid története* című alapműve nemcsak megváltoztatta a bestsellerről (és az univerzumról) kialakult képünket (ami utakat talált a popkultúrában is), de azt is bebizonyította, hogy a tudomány eladható, ha megfelelő módon tálalják. Vagyis még a legnehezebben befogadható természettudományos kérdésekről is írható olyan könyv, amely elegánsan, érthetően fogalmazza meg az adott problémákat, miközben nem számolja fel azok összetettségét. Hawking valóban mestere (volt) a tudománynépszerűsítő irodalomnak, amit *Az idő rövid történetének* újabb kiadásai is maximálisan alátámasztanak.

A cambridge-i tudós persze bizonyos szempontból nincs egyedül, s itt egy hosszú felsorolás következhetne azokról a művekről, melyek az utóbbi évtizedekben tovább gazdagították az említett műfaj hagyományát. (Emlékezzünk csak, a Brian Cox és Jeff Forshaw szerzőpáros így kezdi $E=mc^2$ című mértékadó kötetét: „Könyvünk megírásával az volt a célunk, hogy kifejtsük Einsteinnek a térről és az időről szóló gondolatait, szándékaink szerint a lehető legegyszerűbben, de úgy, hogy az Olvasó is meglássa ennek az elméletnek a különös szépségét. Eljutunk

a híres egyenlethez, amely kimondja, hogy $E=mc^2$, miközben nem használunk Pitagorasz tételénél bonyolultabb matematikát” [Cox–Forshaw 2012: 7]). Ez az a maxima, az így felfogott közérthetőség kritériuma, amely ezt a műfajt anno életre hívta, és amely – szerencsénkre – egyre elterjedtebb a tudósközösségben.) Egy huszárvagással azonban nem ezekre utalnék a továbbiakban, hanem egy olyan filmre, amely történelmi távlatba helyezi azt a magatartásformát és gondolkodásmódot, melyre akár éppen Stephen Hawking lehet az egyik legjobb példa a közelmúltból. Ez a film az *Agora*; nézzük tehát röviden, miről is van szó.

Alejandro Amenábar (rendező) alkotásának cselekményét a következőképpen foglalja össze a produkció DVD-kiadásának hátlapja: „A Római Birodalom utolsó napjaiban mindent elsőpró lázadás készül kitörni, amellyel veszélybe kerül az örök tudás fellegvára, az alexandriai Könyvtár. [...] A birodalmi központot egy éles eszű asztronómus, Hypatia (Rachel Weisz) és tanítványai hivatottak megvédeni. A feszültséggel teli cselekményt bonyolítja, hogy Hypatia két férfi, Orestes (Oscar Isaac) és hű rabszolgája, Davius (Max Minghella) szerelme között őrlődik. Az elszánt és merész nő vezette ellenállás dacára a civilizáció elérkezik a végzetéhez, és az emberiség története visszafordíthatatlanul megváltozik.” (Gyorsan tegyük hozzá: „Hüpatia az első történelmi forrásokból ismert matematikusnő. [...] A lány 400-ra már az alexandriai platonista iskola feje volt, matematikát és filozófiát oktatott. [...] Politikai mozgolódás célpontjává vált, és a csőcselék darabokra szaggatta” [Stewart 2008: 37]).

Nagyon leegyszerűsítve tehát, és eltekintve a szerelmi konfliktustól: Hypatia – aki „a görög tudomány és racionalizmus megtestesülése volt” (Mlodinow 2003: 56) – az elvetemült (fanatizált) vallási ideológiák közepette megpróbálja megmenteni az alexandriai Könyvtár örökségét. Ami itt nem más, mint a tudományos gondolkodás. Hypatia ugyanis nem hajt fejet az igazolhatatlan tanok előtt, nem hódol be a fikcióra épülő hatalomnak, tántoríthatatlanul kitart a gondolkodás szabadsága mellett. „Mindössze” arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért nem stimmel az univerzum Ptolemaiosz-féle modellje. (A források szerint Hypatia kommentárokat írt Ptolemaiosz Almagesztjéhez.) Valami baj van a körpályákkal? Hypatia a történet végén rájön a megoldásra: igen, baj van, a bolygók ugyanis nem tökéletes kör-, hanem ellipszispályán mozognak.

Az *Agora* tehát azzal a lehetőséggel játszik el, hogy a negyedik és ötödik század fordulóján egy alexandriai tudós nő már rájött arra, amit majd 1609-ben Kepler számít ki és tesz közzé. A történet szépsége azonban nem pusztán ez, hanem az, ami mögötte van. Hypatiának ugyanis ehhez a felfedezéshez el kellett vetnie a

körről mint a legtökéletesebb síkbeli alakzatról szóló mítoszt. Ahogyan tehát a cselekmény szintjén elutasítja a vallási fanatizmust, úgy veti el a kör vallásos dogmáját is (hiszen a kör tökéletességét isteni eredetűnek tartották). Megjegyzendő, hogy a bolygópályák rejtélyének megoldása elképesztő szellemi teljesítmény eredménye, mert bár egyszerűnek tűnik (innen a 21. századból nézve legalábbis), még Kepler korában sem támogatta a kultúra, annyira erősen élt a kör tökéletességének elve. (Ráadásul a szabad szemmel megfigyelhető bolygók pályája alig tér el a kör alaktól (vö. Singh 2006: 70–77). Hypatia (illetőleg Kepler) ide vonatkozó következtetései tehát a tudományos megközelítés igazi diadalaként értékelhetők.

A film másfelől egy állandó kételyek közt őrlődő figurát mutat be, aki természetesen nem tévedhetetlen. Ám pontosan az különbözteti meg a környezetétől, hogy tanul a hibáiból, képes a tévedéseit korrigálni. Erről a magatartásról Stephen Hawking így ír *Az idő rövid történetében*: „Mit tegyen az ember, ha rádöbben, hogy [...] hibát követett el? Egyesek sose ismerik el tévedésüket, mindent megtesznek, hogy újabb, és esetleg egymásnak is ellentmondó érvekkel támasszák alá eredeti állításukat. [...] Mások kijelentik, hogy már eredetileg sem támogatták komolyan a helytelen nézetet, s ha mégis megtették, az csak azért történhetett, hogy rámutassanak ellentmondásos voltára. Számomra sokkal tisztábbnak és jobbnak tűnik, ha az ember nyomtatásban is elismeri, hogy tévedett” (Hawking 2004: 201). Nos, Hypatiától sajnos semmilyen írás nem maradt ránk (munkáit meggyilkolása után egytől egyig elpusztították), de Amenábar történelmi drámáját nézve biztosak lehetünk benne, hogy megfelelt volna a Hawking által mondottaknak. Rokonlelkek...

De nem csak ebben... 1981-ben egy kozmológiai konferencia után a résztvevőket audiencián fogadta a pápa, aki azt javasolta a szakértőknek, hogy ne fezzegessék az Ősrobbanás kérdését, mert az a Teremtés pillanata volt, azaz Isten műve. Hawking így emlékszik vissza az esetre: „Örültem, hogy a pápa nem tudta, miről tartottam előadást éppen ezen a konferencián – arról a lehetőségről, hogy a téridő véges ugyan, de határtalan, akkor pedig nincs kezdete, tehát a Teremtés pillanata se létezhetett” (Hawking 2004: 153). A fizikus az eset kapcsán egy igen fontos gondolatot fogalmazott meg, amelynek lényege, hogy az egyház egyszer már súlyos hibát követett el, amikor Galilei idejében törvénybe próbált iktatni egy tudományos kérdést, és kijelentette, hogy a Nap kering a Föld körül. Az ilyen jellegű tévedéseket a tudomány képes leleplezni; akkor is, ha – mint Hypatia esetében – a vallás igaz tanokként forgalmazza azokat, és megpróbálja kisajátítani a róla való beszédet.

Tudomány és vallás kapcsolata számos érdekes dilemmát vet fel, melyekre most nem térnék ki; folytassuk inkább az *Agorában* megformált alak egy következő adottságával. Ez első közelítésben szintén egyszerű ügynek tűnik, de nem biztos, hogy az: Hypatia nő volt... A film óhatatlanul emléket állít azoknak a tudós hölgyeknek is, akiknek élete összefonódott a tudománnyal, de tragikus körülmények között veszítették életüket, ezért nem részesülhettek méltó elismerésben. Két ilyen esetre utalnék röviden, a sok közül.

A kontextushoz érdemes felelevenítenünk Emmy Noether matematikus esetét, aki 1918-ban felfedezte a fizika egyik alapvető elvét (amikor egy rendszernek van valamilyen szimmetriája, akkor ennek következményeképpen fennáll egy megmaradási törvény). „Sajnos Emmy Noethernek [...] foggal-körömmel kellett harcolnia az elismertségért. A vezető intézetek sorra visszautasították őt, amikor kinevezéssel járó állást keresett, csak azért, mert nő volt. Noether témavezetője, a nagy matematikus David Hilbert roppant csalódott volt, amiért nem tudta tanári kinevezéshez juttatni Noethert, ezért így fakadt ki: »Mi vagyunk mi, egyetem vagy aquapark?«” (Kaku 2010: 328–330).

Egy másik példa későbbből: „A tudományos világ sokáig szinte kizárólag a férfiak – az úriemberek – világa volt. Ez a helyzet az utóbbi időben megváltozott, de a változások lassan mennek. Az 1950-es és 1960-as években, amikor Berson és Yalow tudományos konferenciákon vettek részt, csak ritkán jelentek meg nők a tudományos kutatók között. Ha voltak is jelen nők, többségében feleségek voltak. Még Bersonnak is nehezebbre esett eldönteni, hogy mit kezdjen ilyen alkalmakkor kolléganőjével, és előfordult, hogy azt tanácsolta neki, üljön inkább a feleségek közé. Képzeltük, mennyire kényelmetlenül – megalázóan – érezhette magát Yalow ezekben a helyzetekben, de amíg közös kutatásaikat Berson megfelelően képviselte, nem törődött az ilyesmivel. Berson halálával mindez megváltozott” (Hargittai 2012: 160). Nézzük a két tragikus példát.

Az 1920-as években Hilde Mangold bekapcsolódott az akkori időszak legjelentékenyebb embriológiai kutatásába. Különösen érzékeny ujjával képes volt elvégezni egy hihetetlen precizitást igénylő kísérletet: egy másfél milliméter átmérőjű szalamandraembrióból kicsippentett egy tűhegynyi darabot, és átültette azt egy másik faj embriójába. Meglepő módon az embriók továbbfejlődtek, az átültetett darabkából pedig egy új test jött létre, amelynek megvolt mindene. Vagyis Mangold felfedezte azt a szövettarabot, amely képes más sejteket rávenni arra, hogy egész testszerkezetet építsenek föl. Ezt az összes információt tartalmazó, rendkívül fontos régiót azóta is organizátornak nevezi az embriológia. Mangold

meg is írta disszertációját a jelenségről, de sajnos a Nobel-díjat nem ő kapta az eredményekért. Az értekezés publikálása előtt ugyanis Hilde Mangold elhunyt: kigyulladt a konyhai olajtűzhelye. Ezért a Nobel-díjat főnöke, a laboratórium vezetője vehette át „az organizátor s annak az embrionális fejlődésben játszott szerepe fölfedezéséért” (Shubin 2010: 113–115). Hm...

Az 1950-es évek elején Rosalind Franklin a King's College-ben kezdett el dolgozni, s részt vett a korszak egyik legjelentékenyebb felfedezésében. Olyan röntgenfelvételeket sikerült készítenie a DNS molekulaszervezetéről, amelyeken világosan látszott, hogy a DNS spirálalakú, hélix. Ő készítette azt a képet is, amelynek megtekintése után Watson és Crick elhatározták, hogy kidolgoznak egy olyan DNS-modellt, amely összeegyeztethető a röntgen szerkezetelemzés eredményeivel. A modell 1953-ban megszületett, s ezzel megválaszolhatóvá vált a biológia egyik központi kérdése: „Nem került-e el a figyelmünket, hogy az általunk feltételezett párosítási szabály utal a genetikai anyag másolási mechanizmusára” – írták a szerzők a *Nature* folyóiratban publikált cikkükben. Megoldódott tehát az örökítőanyag rejtélye, a gének másolódási mechanizmusának mikéntje. Kilenc évvel később Watson és Crick átvehették a Nobel-díjat, s mivel időközben Rosalind Franklin rákban meghalt, a harmadik díjat egyik kollégájának ítélték, Maurice Wilkinsnek (akinek módszerét a tudós nő használta) (Eberhard-Metzger 2005: 34–39). Gribbinék szerint „Franklin valószínűleg egyedül is rájött volna a DNS szerkezetére”, viszont „Crick és Watson nem tudta volna megoldani a rejtélyt az ő felvételei nélkül” (Gribbin 2002: 106). Watson azóta is emlegeti, hogy ha Rosalind élt volna, a Nobel-bizottságnak bizony nem lett volna könnyű dolga...

Nos, Mangold és Franklin tehát Hypatia utódainak tekinthetők, de bizonyos szempontból annak tekinthetők azok a tudósok is, akik – mint Hawking – elfogulatlanul kutatják az univerzum titkait. *Az idő rövid története* egy kis kozmológiatörténettel indul, melyben természetesen szóba kerül az ellipszispályák leírásának háttere is (Kepler hipotézise). Hawking egy ponton hangsúlyozza, hogy miben ragadható meg a tudományos gondolkodás lényege: „Az elmélet mindaddig érvényben marad, belévetett bizalmunk mindaddig nő, amíg az új kísérletek eredményei megfelelnek az előrejelzéseknek; egyetlen, ellenkező értelmű megfigyelés után azonban kénytelenek vagyunk elvetni vagy módosítani teóriánkat” (Hawking 2004: 25). Erre valóban nem mindenki képes, ám éppen ez viszi előre a tudományt. Ugyanakkor mindez nem jelenti azt, hogy ne volnának olyan elméletek, amelyek biztos tudásról adnak számot. Az ellipszispályák hipotézise például kiállta az idő próbáját, jól illeszkedik a megfigyelésekhez.

Ha továbbolvassuk *Az idő rövid történetét*, szembetűnővé válik egy további lényeges mozzanat. Sokan gondolják azt a tudományról, hogy mivel emberek „csinálják”, ezért ugyanúgy működik, mint bármi más a kultúrában. Holott ebből inkább az következik, hogy a tudomány eredményei nincsenek kótáblába vésve, kismillió ellenőrzésen mennek keresztül, illetve az, hogy ha valamit az egyik tudós nem fedez fel, megteszi azt egy másik. Minderre Hawking könyve nem csak tematikus példák sokaságát hozza, hanem összefügg magának a műnek a kiadás-történetével is. Nevezetesen azzal, hogy *Az idő rövid története* folyamatosan kész megújulni: az utóbbi években felújított és átdolgozott változata készült el (hiszen a fekete lyukak fizikája vagy a húrelmélet stb. dinamizáló terület), majd megjelent illusztrált kiadása is, mely ragyogó képanyaggal, digitális rajzokkal szemlélteti a szövegben foglaltakat, s remekül követi a kultúra számos területét érintő vizualitás térnyerését is. (Ami persze tovább növeli az esélyét annak, hogy Hawking kiváló teljesítménye még több helyre juthasson el, és többszörösen leköörözhesse Madonnát.)

Valószínűleg az eddigiekből kiderült, hogy senkit nem beszélnek le arról, hogy megtekintse az *Agora* című filmet, és hogy olvassa el újra *Az idő rövid történetét*. Nem állítom, hogy az egyik nélkül a másik érthetetlen, de érdemes eljátszanunk azzal a lehetőséggel, hogy ha Hawkinggal együttgondolkozhatunk ma, azt többek között a Hypatia-szerű elméknek köszönhetjük. Az a minimum tehát, hogy ezt észben tartjuk, amikor azzal szembesülünk nap mint nap, hogy a tudomány megint diadalt aratott. A tudományos megközelítés és a kritikai gondolkodás nem köthető nemekhez, bárki szabadon hozzáférhet. *Ez az alexandriai Könyvtár tényleges öröksége.*

Felhasznált irodalom

- Cox, Brian – Forshaw, Jeff 2012. *E = mc² (De miért olyan nagy ügy ez?)*. Ford.: Pataki János. Európa Kiadó. Budapest.
- Eberhard-Metzger, Claudia 2005. *Az élet molekulája. Bevezetés a genetikába*. Ford.: Draskóczy Piroska. Tudományok kiskönyvtára 1. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Gribbin, John – Gribbin, Mary 2002. *A természettudományokról mindenkinek*. Ford. Münz Márton – Simon Tamás. Akkord Kiadó. Budapest.
- Hargittai István 2012. *Ambíció és kíváncsiság, avagy mi hajtja a tudományos felfedezéseket?* Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Hawking, Stephen 2004. *Az idő rövid története*. Ford.: Molnár István – Egri Győző. Akkord Kiadó. Budapest.
- Kaku, Michio 2010. *A lehetetlen fizikája*. Ford.: Both Előd. Akkord Kiadó. Budapest.
- Mlodinow, Leonard 2003. *Eukleidész ablaka. A Geometria története a párhuzamosoktól a hipertérig*. Ford.: Abonyi Iván. Akkord Kiadó. Budapest.
- Shubin, Neil 2010. *A belső hal. Utazás az emberi test 3,5 milliárd éves múltjába*. Ford.: Kállai Tibor. Vince Kiadó. Budapest.
- Singh, Simon 2006. *A Nagy Bumm. Minden idők legfontosabb tudományos felfedezésének története*. Ford.: Szécsényi-Nagy Gábor. Park Könyvkiadó. Budapest.
- Stewart, Ian 2008. *A végtelen megszelídítése. A matematika története*. Ford.: Körmeny Ágnes. Helikon Kiadó. Budapest.

Horváth Kornélia

JÓZSEF ATTILA EGY KORAI SZERELMES VERSÉRŐL

Távol, zongora mellett

A hangok ömlenek a zongorából,
Mint illatos teából száll a gőz.
Lassan simítja arcomat a mámor
És bennem most száz élet kergetőz.

Mártának hangja jut eszembe mostan,
Oly bársonyos volt s ez nem az övé.
Szegény, talizmánt tőle nem is hoztam.
Szemem mered a zongora fölé.

A csókos ajka itt remeg lőttem,
Ó, jaj, hogy tőle messze elvetődtem,
Ó, jaj, emléke mért olyan erős?

Hová kell mennem? Nem enyhít a Távol.
És hangok ömlenek a zongorából,
Mint illatos teából száll a gőz.

A *Távol, zongora mellett* a Stoll Béla-féle kritikai kiadásban az 1922 júliusáig írt versek között a 43. darabként szerepel, mely költeményeket a szakirodalom inkább csak „ujjgyakorlatnak” tekinti. E korai költeménycsoportról mindazonáltal elmondható, hogy több darabja, vélhetőleg a középiskolai oktatás miatt, a mai olvasók számára is meglehetősen ismert: ilyen például a *Kedves Jockó!* című („De szeretnék gazdag lenni,

/ Egyszer libasültet enni”), a *Szeretném, ha vadalmafa lennék!*, a *Munkáshalál* („A gép elkapta. Messze fröccsent vére / Fehéren hullott földre a feje.”) vagy a *Fiatal életek indulója*. Mindazonáltal e versek kapcsán még legalább két megállapítás tehető. Az egyik, hogy ezek a korai versszövegek rendkívül erőteljes Ady-hatást mutatnak. Így például a szóösszetételek, a motívumok terén, s nem függetlenül az Ady által olyannyira kedvelt nagybetűs, szimboliztikus írásmódtól. Jó példa erre a Stoll által 2. versként felvett *A szolnoki hídon* című darab, amelynek csak első versszakát idézem: „Az érc-oroslán üstökét csóválva / riadtan reng a halál-színpadon. / A Halál lesi, tárt karokkal várja, / hogy Úr legyen a sápadt arcokon.” De ugyanígy állhat itt a *Keresek Valakit* („Tele vágyakkal zokog a lelkem, / Szerető szívre sohase leltem, / Zokog a lelkem.”), a *Vágymagam a Hold alatt* („Be jó az éjben bátoran menni, / Be jó az éjben egyedül lenni; bús tavaszi éjjel / S borúsán járni szerte-széjjel.”) vagy éppen az *Összetört szívem* kezdetű szöveg is: „Összetört szívem bús kesergője / Csókot kért tőled néma halott!” A *csók* mint kifejezetten Adyra jellemző motívum és téma távolról sem idegen e korai költeményektől: elegendő a *Csókolj, csókolj...* kezdetű szöveg első versszakára hivatkozni („Csókolj, csókolj utoljára, / Fehér karoddal ölelj át, / sz elmegyek nemsokára / S szerelmed életem ára, / Csókolj, csókolj és ölelj hát.”), a „Csóktalanul meggyötörve” (*Útrakészség*), a „Kit csókkal vár a Nap leánya” (*Lovas a temetőben*) fordulatokra, vagy a *Csókkérés tavasszal* című költeményre hivatkoznunk.

A másik észrevételünk, hogy e versekben már tökéletesen tetten érhető az a formaérzék, az a proporcionált – általában 3-4 versszakra korlátozódó – viszonylag rövid versszerkezet, amely majd éppen József Attila kései versalkotásmódjának lesz az egyik megkülönböztető jellemzője (mely vonást Tverdota György és Cseke Péter a francia *poésie pure* mintájára a „tisza költészet” minősítéssel illetett) (Cseke–Tverdota 2009). E költemények ritmikailag igen alaposan kidolgozottak: talán nem véletlen, hogy számos szonett található közöttük (a *Jelen*, *Mult*, *Jövő*, az *Aratásban*, a *Munkáshalál*, az *Ajándék*, a *Lélekszirteken*, a *Nem tudunk élni*, a *Csend*, a *Napszonett*, a *Szerelmes keserű hazafiság*, az *Istentelen fohászkodás*, a *Fohászkodó ének*, az [Arany kalászról...], a *Nyári délután a szobában* mellett az elemzésre választott *Távol, zongora mellett* is ezt a klasszikus, részben az ún. szicíliai költői iskolától (Giacopo da Lentinitől), részben a provanszál-francia lírától, majd Petrarától eredeztethető műfajformában „szólal meg”). S a verstan-ritmikai tudatosság és képzettség másik példáját jelentheti a *Várakozás* című vers, amiről a Szepes–Szerdahelyi-féle *Verstan* kijelentette: a magyar költészetben ez az egyetlen vers, amelyet kizárólag chorijambusban (lejtéssemleges antik görög eredetű kólonban) írtak. (Szepes–Szerdahelyi 1989: 291).

Noha kevésbé tartom relevánsnak a versszöveg értelmezhetőségének szempontjából az életrajzi megközelítést, jelen esetben azonban talán nem hiábavaló jelezni, hogy e korai versek, és az elemzésre választott költemény ihletője még nem Vágó Márta. E költemények József Attila makói gimnáziumi éveitől íródtak, s a szerelmi tematikájukat a makói internátus igazgatójának lánya, Gebe Márta iránti vonzalom ihlette. Mint ismert, a *Távol, zongora mellett* kéziratként a *Vers Mártuskának* ajánlást viseli, amely a költemény címe előtt szerepel. E verset a szerző Gebe Márta 17. születésnapjára írta (míg például a későbbi *Névnapi dicséret* Márta-nap alkalmából, július 29-én született).

Ez az életrajzi adalék abból a (poétikai) szempontból lehet érdekes, hogy a szerző, fiatal (mondhatni: kamasz-) kora ellenére már igen magas szinten járta a versformai-ritmikai eljárásokban. A *Távol, zongora mellett* a tökéletes petrarcai szonettformát valósítja meg, a hatodfeles és ötös jambusi sorok szisztematikus váltakoztatásával, időmértékes jambusi lejtésében egyetlen anaklázis vagy ritmikai „döccenő” nélkül. (Még a lejtésemleges chorijambus kólonnal sem él, amely pedig remekül „megfér” a jambussal, s amelyhez József Attila más verseiben gyakran folyamodik.) A szöveg rímszerkezete is petrarcainak mondható – nem az öllekező, hanem a keresztrímes változatot követi a két négysoros versszakban, azaz a quartinákban, de tudjuk, maga Petrarca is gyakorta élt a keresztrímes metrikai konstrukcióval –, amennyiben „elsőre” realizálja az *ababcdceefggf* rímképletet. József Attila azonban kétféle módon is megbonyolítja ezt a struktúrát. Egyfelől a két kezdősor versvégi megismétlésével keretessé teszi magát a rímszerkezetet is (a rím sorozat *ab* rímekkel kezdődik, s ugyancsak *ab*-vel zárul). Továbbá, ezzel szükségszerű összefüggésben a tercina sorvégeinek egybehangzása végett az első tercina harmadik és a negyedik tercina első sorának rímét is megváltoztatja *ba*-ra. Ezzel pedig a vers végi négy sorban egy öllekező rímes struktúrát hoz létre, mintegy látens visszautalva ezzel a petrarcai szonettnek ha nem is kizárólagos, de a verstani szakirodalomban rendszerint az első helyen említett szonettkezdő meghatározó rímszerkezetére, a két quartina *abba abba* öllekező rímére.

A versről tudomásom szerint önálló elemzés nem készült, hatásáról, s egyben hangzóságáról mégis sok mindent elárul, hogy internetes portálokon több zenés videofeldolgozása látható/hallható. Ezek között található olyat, amelyben egy zenei dallam mellett mondja valaki a versszöveget; előfordul olyan, ahol a zené a főszerep, de a szöveg is helyet kap felirat formájában, s végül akad olyan is, amely a vers költői képeit (hangok a zongorából, illatos tea stb.) modern képe-

ken, a mai Budapesten, József Attila pesti szobrán keresztül „imagizálja”, ehhez halk háttérzene szól, miközben egy hang a versszöveget recitálja. Vagyis a vers „képi-hangzásbeli” hatástörténete éppen a vers hangzóságára, a hang szerepére és e hangzóság képteremtő erejére hívja fel a figyelmet. Kis túlzással azt is állíthatjuk, a versnek igenis léteznek kiforrott interpretációi, csak nem annyira irodalomtudományi írások révén, mint inkább más művészi, mediális természetű (a zenét, a hangot, a képet és a szöveget) összekapcsoló alkotásokban.

S valóban, a hangzást a versszöveg nagyon is előtérbe állítja. Hogy még mindig a vers „formai” jellemzőinél maradjunk – amelyek nyilvánvalóan sosem függetlenek a versszemantikától, épp ellenkezőleg – figyelmesek lehetünk a szöveg igencsak sűrű hangzásbeli szervezettségére. Kiemelném itt a kettős mássalhangzók gyakoriságát: 1. vszk. 4 (*illatos, száll, lassan, bennem*), 2. vszk. 1 (*szemem mered*), 3. vszk. 2 (*előttem, messze*), 4. vszk. 4 (*kell, mennem, illatos, száll*): a tizenegy mássalhangzó-kettőzés egy mindössze 14 soros versben meglehetősen intenzíven hat. E hatást másik három szignifikáns mássalhangzó-ismétlődés még inkább felerősíti: az összesen 21 alkalommal szereplő *l*-ét (ebből 8 duplázva fordul elő, l. a fentiekben); a magyar nyelvben nem túlságosan gyakori *z* hangzót, amely nyolc alkalommal szerepel, s jelentőségét felerősíti, hogy ebből hatszor rím��óban (zongorából, gőz, kergetőz, hoztam, zongorából, gőz). S végül talán a legjelentősebb az *m-n-ny* hangzók visszatérésének sűrűsége (nazális, tehát igen közeli rokonságban álló hangzókról lévén szó, indokolt ezek együttes vizsgálata): összesen 46 (!) előfordulásuk tapasztalható a versszövegben.

Úgy vélem, e mássalhangzók gyakoriságának fonetikai jellemzőiknél fogva (is) funkciójuk van a versszövegben, de erre most helyhiány miatt nem térek ki.

Talán nem túlzás ezek után arra a vélekedésre jutni, hogy e korai vers számos zenei(-képi) feldolgozása éppen e vers szokatlanul erős és „zengetes” (vö. József Attila kései, ’37-es *Rejtelmek* című versének első sorával: „Rejtelmek, ha zengenek”) hangzóságán alapulhat, mely hangzóságot a vers tökéletes jambikus ritmusa, a petrarcai szonettét követő, ám azt meg is újító rímszerkezete és -technikája, valamint a sorokon, illetve általában a szövegtesten belül megvalósuló intenzív mássalhangzó-visszatérések juttatnak érvényre. Már csak azért sem, mert a vers egyik, de mindenképpen indító témája a *hang* maga: „A *hangok* ömlenek a zongorából, / mint illatos teából száll a gőz.” [kiem. H. K.] (S e témát közvetve persze maga a cím *zongora* szava is megelőlegezi.) A hang mint explicit téma természetesen ugyanígy visszatér a szöveg két utolsó sorában, amely reddíciószerűen megismétli a két kezdősört. S láthattuk azt is, hogy e keretes

szerkesztésmód (a szonett versforma kompozíciója) milyen jelentős mértékben járul hozzá a szöveg hangzásbeli szervezettségéhez (l. az ennek köszönhetően megsokszorozódó ismétlődő rímshavakat, hangokat, valamint a keresztrímes szonett rímshavai számának lecsökkentését: a József Attila-vers öt rímhangsorról operál a lehetséges hattal vagy héttel szemben).

S ezen a ponton az értelmezőnek fel kell tennie a kérdést: vajon mi lehet a funkciója ennek az intenzív hangzásbeli és versformai szervezettségnek? Ez pusztán egy igen fiatal költő formatechnikai felkészültségét lenne hivatott demonstrálni? Erre választ keresve érdemes röviden megvizsgálnunk a versbeli beszédszituációt, valamint az egyes szakaszoknak e beszédszituációhoz való viszonyát.

A lírai beszédhelyzet az emlékezés helyzete: a lírai beszélő a régi, távolba szakadt (l. „nem enyhít a Távol.”) szerelmére emlékszik (l. „A csókos ajka itt remeg előttem”). (Itt azonban teljességgel mellékes, hogy a lírai beszélő a szerelmét ugyanúgy Mártának nevezi, mint ahogyan az életben hívták: Márta itt már lírai szereplő lesz, s neve tökéletesen belesimul a szöveg jambikus rendjébe, mi több, a hang témájával kapcsolódik össze.) Ezt az emlékezést azonban éppen a hang hívja elő: a zongora hangja (l. vszk.). E hang a második versszakban egy emberi hangot, méghozzá a szerelmesét (akit a költemény Mártának nevez) juttatja eszébe a lírai ének, aki ezen elmereng („Szemem mered a zongora fölé.”). S végül e két hang megeleveníti, jelenbe hozza a szerelmes képét, mi több, arcát: „A csókos ajka itt remeg előttem”, tehát az emlékezés itt, e ponton válik tudatossá. Mindezt alátámasztja a 4. versszak, amely immár a tudatossá tett élménynek a lírai én önmagára irányuló reflexióját szólaltatja meg („Hová kell mennem? Nem enyhít a Távol.”), és amely ezt az emlékező-önreflexív folyamatot mintegy lezárhatatlanná, örökösen folytatódóvá és folytatandóvá teszi a vers kezdő sorainak megismétlésével („És hangok ömlenek a zongorából, / mint illatos teából száll a gőz.”).

Itt feltárulkozhat előttünk a reddíció, vagyis a keretes szerkezet potenciális értelme is: a keret (szerkezeti-retorikai) meglétét, s poétikai-szemantikai értelemben mint az emlékmunka elindítóját az emlékezés folytonosságaként, örökös visszatéréseként értelmezhetjük (ezért is biztosít oly nagy teret a hangok ismétlődésének). Ez a magyar irodalomból is ismert, elsőre esetleg „pusztán” kompozicionálisnak tűnő eljárás, amely a vers kezdő sorait („keretét”) csekély mértékű változtatással, de szinte mindig módosított formában hozza vissza a szöveg végén (a legegyszerűbb példákra utalnék: Kölcsey: *Himnusz*, Vörösmarty: *Szózat*), a versbeli megnyilatkozásban mondottak erőteljes szemantikai meg-

változására utal. A vizsgált József Attila-vers esetében e változás nyelvi-lexikai jele egyetlen kötőszó, az „És”. Az *és* a határozott *a* névelőt váltja föl a versvégi ismétlésben, s ezáltal a kiinduló és egyszerűnek tűnő (zongorahangok szólnak és illatozik a tea) lírai szituációból („a”) egy folytonos kapcsolódásokon alapuló („és”), potenciálisan lezárhatatlan folyamatot állít elő. Vagyis a versszöveg magát az emlékezés dinamikáját követi és reprezentálja. S ehhez jól „használja fel” a szonett lehetőségeit: amint fentebb írtuk, minden versszak az emlékezés folyamatának egy fázisát reprezentálja, a „fordulat”, azaz az emlék tudatosítása pedig a második versszak után következik, míg az önreflexió az utolsóban. Az emlék tudatosítása és értelmezése, vagy más szóval az öntudatlan emlékezéstől („hangok”, „illatos” /l. Proust/, simogatás, majd bársonyos /női/ hang) az akaratlagos, gondolati-reflektív, „szemantikus” emlékezésig vezető utat járja be a vers, s ezen viszi végig olvasóját is.

Felhasznált irodalom

Cseke Ákos – Tverdota György 2009. *A tisztaság könyve*. Universitas Kiadó. Budapest.

Szepes Erika – Szerdahelyi István 1989. *Verstan*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Forrás

József Attila Összes Versei, 1916–1927. Kritikai kiadás. 2005. Közzéteszi Stoll Béla. Balassi Kiadó. Budapest.

H. Tomesz Tímea

HUMOROS ALAKZATOK A 2019-ES SUPER BOWLON BEMUTATOTT REKLÁMOKBAN

1. Bevezetés

Hallgatóként, retorika kurzuson találkoztam először az ünnepelttel. Köszöntéséhez a témát nem kellett sokáig keresnem, hiszen kutatásaink időnként érintik egymást. Mindkettőnket érdekel a kommunikációs készségfejlesztés, és mindkettőnket foglalkoztat a szövegek megformáltsága, stílusa. Ez utóbbival köszöntöm, hiszen ez határozta meg első találkozásunkat, ehhez kaptam először iránymutatást tőle. Figyelmes segítőkészségéért, csendes támogatásáért tanítványaként és kollégájaként is hálás vagyok.

A reklámok humorának vizsgálata ugyan régóta népszerű, az esemény azonban, amihez jelen kutatás kapcsolódik, mégis érdekessé teszi. A sport mára az egyik legjövődolgozó iparág, a legfőbb reklámozási területté vált: emberek milliói kíváncsiak ugyanis a különböző sporteseményekre, azok közvetítésére. Mindez hatalmas fogyasztói kiadást jelent, ezért a nevesebb nagyvállalatok óriási összegeket költenek arra, hogy egy-egy sportrendezvényen megjelenhessen a nevük, termékük.

Írásomban a 2019-es Super Bowl döntőjén bemutatott reklámok humoros nyelvi és képi megoldásait vizsgálom. Céлом annak feltárása, hogy a verbális és vizuális alakzatok miként járulnak hozzá a humoros hatás eléréséhez. Az eseményt népszerűsítő reklámok vizsgálata ugyanezen szempontok szerint külön kutatás tárgyát képezi (H. Tomesz 2020).

Vizsgálatom elméleti keretét egyrészt a kommunikációtudomány, a reklám-kommunikációra vonatkozó korábbi vizsgálatok, másrészt pedig az alakzatok retorikai, pragmatikai vizsgálatai adják. Az elemzés a sport és reklám kapcsolatának bemutatásával indul (1), majd az alakzatok fogalmának tisztázása után kitér azok reklámokban betöltött szerepének bemutatására (2). Ismerteti a kutatás anyagát és módszerét (3), az eredmények értelmezése során azt mutatja be, hogy az alakzatok miként szolgálják a humoros hatást, ezáltal pedig a befogadó figyelmének irányítását (4). A munka összeggzéssel, kitekintéssel zárul (5).

2. Reklámok a sporteseményeken

Egészségmegőrző funkcióján túl a sport ma már a szórakozás és szórakoztatás egyik legfőbb forrása lett, ezáltal hatalmas gazdasági jelentőséggel bír. Szabadidejünkben az emberek szívesen vesznek részt sporteseményeken, vagy nézik annak közvetítését, az arról szóló összefoglalókat, magazinműsorokat. Ily módon a néző fogyasztóvá, a sport intézményrendszerében meghatározó elemmé lépett elő, és nem véletlen, hogy a sport, a különböző sportesemények, illetve azok községe a reklámozásban is fontos szerephez jut. Jelentős üzleti értékkel azok a sportágak bírnak leginkább, amelyek médiaképesek, látványosak, nemcsak a helyszínre vonzanak nézőket, hanem a képernyők, kivetítők elé is.

A látványsportok közvetítése a legnézettebb televízió-műsorok közé sorolható, a nézettség pedig az egyes televízió-társaságok sikerének legfontosabb kulcsa. A közvetítések – a hozzájuk kapcsolódó reklámokkal – a médiatársaságoknak is jelentős bevételt hoznak, ezen túl pedig a sportesemények bemutatása alkalmas imázsteremtésre is (András 2003: 43). A sport mára tehát (a hirdetéseken, reklámozáson, szponzoráláson keresztül) kiemelkedő marketingkommunikációs eszközzé vált.

2.1. A reklám műfaji jellemzői

A reklámok vizsgálatakor a műfaji jellegzetesség fontos kiindulópont lehet. Az információt többnyire több kód együttesen hordozza (verbális, vizuális, audiovizuális), a nyelvileg megformált üzenet jelentését mindig kiegészíti annak vizuális megjelenése (elrendezés, betűnagyság, betűszín), illetve valamilyen kép (plakátok esetében), mozgókép, zene (reklámfilmek esetében). A befogadás mechanizmusát tekintve az utóbbiaknak kiemeltebb a szerepe, a figyelem megragadását ugyanis általában a kép szolgálja elsődlegesen. Gyorsabb megértést eredményeznek,

felidézésük egyszerűbb, mélyebb benyomást keltenek, és hosszabb ideig maradnak meg az emlékezetünkben (Schirm 2015: 232). Aczél Petra a meggyőzés, az elérni kívánt hatás szempontjából vizsgálja a verbális és vizuális tartalom viszonyát. Kiemeli, hogy a verbális és vizuális meggyőzésre eltérően reagálunk, ami a közvetlenség-közvetettség eltérő folyamatában érhető tetten: számos képi megjelenítés is lehet racionális (grafikonok), és a verbális közlések is indukálhatnak érzelmi viszonyokat. Az olvasók a szövegek befogadása során ún. mentális képet készítenek, ez pedig éppen úgy kiválthat érzelmi viszonyokat, ahogyan a „külső” képek (2012: 45–47).

Az üzenet megformálása, az alkalmazott kódok aránya igazodik a befogadási körülményekhez is. Az értelmezésre, a látottak-hallottak feldolgozására ugyanis mindenféle reklámüzenet esetében nagyon kevés idő áll rendelkezésre. A plakát statikus, jobbra menet közben találkozunk tartalmával, nincs időnk újraolvasásra, sok információ feldolgozására, és nagyon rövid ideig hat. A reklámfilm befogadására ugyan szintén nagyon rövid idő áll rendelkezésünkre (átlagosan 30 másodpercesek), valamint a televíziós reklámok esetében az is jellemző, hogy ún. háttérzajként működnek (más tevékenységet folytatunk közben, miután valamilyen műsort szakítanak meg, eleve ellenállásba ütközik a befogadás), vizuális és akusztikus megformálásuk mégis jobban le tudja kötni a befogadót. Az elérni kívánt hatáshoz (a figyelem felkeltése, cselekvés kiváltása), valamint a befogadási körülményekhez igazodva megformálásukra a tömörség, a nyelvi és képi sűrítés jellemző.

2.2. Verbális és vizuális alakzatok

Az alakzat a klasszikus retorika alapfogalma, vizsgálata azonban mára interdiszciplinárisnak tekinthető (Bencze 1996, Czetter 2003, Lőrincz 2011, Nemesi 2009, Szathmári 1999, Szikszainé 2008). Megközelíthető a grammatika, a szemantika, a stilisztika, a pragmatika vagy éppen a normativitás felől, meghatározása ezért rendkívül nehézkes.

Az *Alakzatlexikon* (2008) definíciója szerint az alakzatok a gondolatok (nyelvi és vizuális) megformálásának olyan lehetséges módozatai, olyan sémák, amelyek a közlő bizonyos kommunikatív hatásszándékának megfelelően eltérnek a normatívnak tekintett kifejezésmódtól. A normától való eltérés az információ lényegének hangsúlyozását vagy az érzelmek felkeltését, ezáltal a közlés hatékonyságát szolgálja.

A klasszikus retorikában az alakzatok tárgyalása a nyelvi megformáláshoz, díszítéshez kapcsolódóan, az elokúción belül történik. Ide vezethető vissza, hogy az alakzatokat a beszéd díszeként, ékszereiként tartották számon (Nemesi 2009: 16). A négy alpművelet (adjekció, detrakció, transzmutáció, immutáció) a szokásostól való eltéréssel hoz létre alakzatokat, melyek funkciója, hogy valamit láttassanak, nyomatékosítsanak, meggyőzővé tegyenek. Az alakzatok rendszerezését egyrészt ezek a műveletek, másrészt pedig a nyelvi szintek határozzák meg (Lőrincz 2011: 69–70). Az osztályozást nehezíti a műveletek közötti variabilitás, valamint a nyelvi szintek modelljének következtelensége, az alakzatcsoportosítások többségében keverednek ezért a strukturális, jelentéstani, pszichológiai és ismeretelméleti szempontok (Tolcsvai Nagy 2008: 173).

Az alakzatok vizsgálata a stilisztikának is tárgya. Nem véletlen, hiszen – bár a stilisztika a 19. század második felében önálló tudománnyá vált – a két diszciplína kezdetektől szoros kapcsolatban van, s a stilisztikát sok esetben leginkább a retorika részének tekintik (vö. Kabán 2008: 50, Nemesi 2009: 23). „Az alakzatoknak mint stílusesszüközöknek stílusértékük van, ami konnotációjukból fakad, illetőleg stílushatásuk, összefüggésben expresszív voltukkal” (Nemesi 2009: 24). A stílus, illetve kifejezetten az alakzatok vizsgálatakor elengedhetetlen bizonyos nyelven kívüli tényezők figyelembe vétele, így például a kommunikációs helyzet bizonyos összetevői, a közlő és befogadó viszonya, az alkalmazott kódok, a kommunikátorok háttérismerete. Szükségszerű lehet tehát a pragmatika bevonása.

Az alakzatok vizsgálatánál a pragmatika szempontjai egyértelműen építenek a kognitív aktivitásra a befogadók részéről, nem járulékos elemek, nem a tartalomra ráarakódó díszítmények, hanem a gondolkodási műveletek-folyamatok sajátos nyelvi leképeződései (Domonkosi 2008: 38). A pragmatikai szempontok az alakzatok értelmezésében arra épülnek, hogy a kontextuális tényezők többnyire nem elválaszthatók az alakzatok jelentésképzésétől. Szörényi és Szabó a pragmatikai alakzatok elsődleges funkcióit a befogadó és a kommunikátor közötti kapcsolat erősítésében és a felhívásban látják (Szörényi–Szabó 1997: 147).

Nemesi az alakzatok pragmatikai vizsgálati kérdéseként jelöli meg a jelentésrétegek elhatárolását, azaz a szó szerinti és figuratív jelentés vizsgálatát, ezzel összefüggésben az alakzatok feldolgozását, megértését, valamint az alakzatok kognitív és társas funkcióinak vizsgálatát (2008: 11–13).

Máig nincs egységes álláspont az alakzatok és trópusok viszonyának leírásában sem. Bencze Lóránt álláspontja szerint az alakzatok a szöveg formális (szintaktikai) rendeződésének szintjén, míg a szóképek (trópusok) a szöveg szemantikai

rendeződésének szintjén jelennek meg (1996: 157–158). Nemesi ettől eltérően az alakzatot tágabb kategóriaként értelmezi, aminek a trópusok jól körülhatárolható részhalmozát képezik. Összességében az alakzatok hét fajtáját nevezi meg (2009: 7): a metaforát, a metonímiát, az iróniát, a hiperbolát, a litotészt, az oximoront és a tautológiát. Kutatásomban én magam is ezt a felosztást követem.

A retorikai alakzatok nem csupán a verbális megnyilatkozások sajátjai, vizuális értelemben éppúgy beszélhetünk róluk. Ez esetben a képi elemeket rendelik egymáshoz oly módon, hogy azok a szokásostól eltérő egységet alkotnak. Kifejezetten a reklámok vizuális elemeinek elrendeződését vizsgálva készítette el tipológiáját Phillips és McQuarrie (2004: 116). A szerzőpáros úgy véli, hogy minden képi elem rendelkezik egyfajta belső struktúrával, amelyben a képek különböző elrendeződést mutathatnak, más-más hatást gyakorolva ezzel. A kép szerkezetét érintő valamennyi műveletet a metaforából vezetik le. Tipológiájuk két fő dimenzió, a képi struktúra és a jelentésbeli művelet mentén szerveződik. A vizuális struktúrában a képi elemek háromféle módon kapcsolódhatnak egymáshoz (2004: 116): állhatnak egymás mellett (adjekció), keveredhetnek, felcserélődhetnek egymással (transzmutáció), de helyettesítheti is egyik a másikat, amikor az valamilyen szokványos helyett áll (immutáció). Aczél Petra mindezt egy negyedik kapcsolódási móddal egészíti ki, az elhagyással (detrakció), amikor egy kép egy részlete hiányzik, és ez a hiány lesz jelentéstartó (2012: 53). A másik dimenzió – abból kiindulva, hogy a vizuális alakzat egyfajta következtetési módot, a megértés mintáját is kínálja – azokat a gondolkodási folyamatokat jelöli, amelyek a kép megértéséhez szükségesek, tehát a feltételezett következtetési sémákat mutatja. Ennek a dimenzióknak az alkategóriája lesz az összekapcsolás és az összevetés.

2.3. Humoros alakzatok

Napjaink reklámversenyében a figyelemfelkeltés, bevésődés érdekében a szórakoztatás, a humor is egyre nagyobb szerephez jut. Nasinszky a humoros szituáció főbb jellemzőit a következőkben látja (2012: 121):

- eltérés a normától
- valamilyen szokatlan elem szerepeltetése
- meghökkentés, elgondolkodtatásra késztetés
- a hagyományos gondolkodás kereteit széttörő, szétfeszítő kreatív gondolkodási módszerek alkalmazása.

A humor megértése „komplex következtetések sorozatának aktív mentális folyamata” (Nasinszky 2012: 122), melyben többféle kognitív művelet szerepet játszik. Ezek közül fontosak például a képi sémák, amelyek az emberi tapasztalatok alapstruktúráját alkotják. Kiemelhető továbbá a metaforikus konceptualizáció, a jelentésképzés ugyanis metaforikusan működik, tudásunkat fogalmi metaforák strukturálják, valamint ehhez kapcsolódóan a fogalmi integráció (blending). Nasinszky a blending működését matematikai képlettel is szemlélteti: $1+1=3$, utalva arra, hogy két jelentés összeadódásából egy új indukálódik, jelentéstöbblet, jelentésgazdagodás implikálódik (2012: 122).

3. A kutatás anyaga, módszere

Vizsgálatom korpuszát a 2019-es Super Bowl döntőjének szüneteiben bemutatott (összesen 58) reklámok adták. A Super Bowl hagyományosan az év legnézettebb műsora az Egyesült Államokban. A televízió élő adásban közvetíti, és mivel a félidő nagyjából 30 perc, mára hagyománnyá vált, hogy a legnépszerűbb márkák ekkor mutatják be legújabb reklámjaikat, sőt kifejezetten különleges szpotokkal készülnek erre az alkalomra. Az elemzések az Oscar-díj-átadásához hasonlítják az eseményt, mondván, az egyes cégek ilyenkor nem sajnálják a költségeket, a kisfilmek bővelkednek látványos megoldásokban, népszerű szereplőkben. A vizsgálathoz a tartalomelemzés módszerét alkalmaztam.

A tanulmány terjedelmi korlátai a reklámfilmek teljes körű elemző leírását nem teszik lehetővé, ezért bemutatásom a tendenciaszerűen megjelenőkre – elsősorban a hiperbolára, illetve a vele összekapcsolódókra – fókuszál, egy-egy példával szemléltetve azokat.

4. Eredmények

A vizsgált reklámok többsége valamilyen történetet mesél el, vagyis a termék jellemzői, a márkanév, a szlogen történetbe ágyazottan jelenik meg. Egyáltalán nem ritka megoldás ez a reklámparban, hiszen a történetek azáltal, hogy szórakoztatnak, a megjegyezhetőséget, felidézhetőséget, bevésődést segítik.

A történetekben a termék tulajdonságai nagyon gyakran felnagyítva jelennek meg, akár összehasonlítva más termékekkel is. Erre láthatunk példát a Pepsi kisfilmjében, amelyben épp a hiperbola nagyító funkciójával idéznek előhumort. A film egy gyorsétteremben játszódó történetet mutat be, ahol az egyik vendég

kólát rendel. A pincér kissé unottan megkérdezi, hogy a Pepsi jó lesz-e (*Is Pepsi OK?*). Ekkor bontakozik ki a történet bonyodalma, közbeszól ugyanis a szomszéd asztalnál ülő vendég (Steve Carell humorista), és fejtegetni kezdi, hogy a Pepsi sokkal több, mint oké. A történetbe bekapcsolódik még – fokozva a hatást – két rapper, dalszerző (Lil Jon, majd Cardi B). A hiperbola funkciója ebben az esetben az érdeklődés felkeltése, a figyelem fenntartása. A reklám a gondolati műveletek közül az összevetést alkalmazza, kimondatlanul is összehasonlítja más termékkel (kólával) a reklámozottat. Megformálásában tehát az elhagyás is fontos szerepet játszik, a hiányzó elemek (más termék) indukálhatnak ugyanis jelentéstételezést. A befogadó mozgósíthatja tudáskeretét, amelynek elemei nincsenek nyelvileg kifejtve, s a beszédhelyzet ismeretéből sem következnek: ez esetben azt az információt, hogy ezt a sporteseményt évek óta a világ egyik legnagyobb üdítőgyártó cége – a Pepsi – támogatja, 2019-ben azonban a döntőt a szponzoráló legnagyobb riválisának tartott üdítőgyártó – a Coca-Cola – székhelyén, Atlantában rendezik. Összefonódik továbbá a hiperbola ellentéttel és metaforával is (ez esetben már vizuális alakzatról van szó), amikor a teljesen hétköznapi környezetbe, a visszafogott öltözéket viselő vendégek közé berobban a rapper, feltűnő, színpadi öltözékben, amelynek színei szintén a Pepsit idézik (kék, fehér, piros).

A túlzás mellett szintén az elhagyás játszik fontos szerepet az M&M's reklámjában. Ismerős történetet lát a néző: az anyuka autót vezet és folyamatosan – egyre feszültebben – próbálja kontrollálni a hátsó ülésen rosszkodókat. Aztán hirtelen megáll, és azt mondja nekik, hogy ha nem fejezik be azonnal, elevenen megeszi őket. Ekkor derül ki, hogy nem gyerekek ülnek a hátsó ülésen, hanem M&M's golyók. A történet forgatókönyve tehát másképp alakul, mint ahogyan azt a befogadó várná, a megértésben tehát a következtetés dominál (Tolcsvai Nagy 1996: 241). A hiány, az elhagyás tehát csak a befogadó elvárásaihoz való viszonyban értelmezhető, hiszen az elhagyott képi elem, az elvárt, megszokott sorrend (az elbeszélés rendje) csak a befogadó elvárásaként értelmezhető (Domonkosi 2008: 36).

Az elhagyás szerepe a feszültség, várakozás fokozása. A képi elemek inkongruenciája (gyerek – csokigolyó) a meghökkentést, ezáltal a nagyobb retorikai hatás kiváltását szolgálja. A várakozás megsértése bevonja a befogadót, és arra motiválja, hogy megfejtse az inkongruenciát.

Hiperbola a központi alakzata a Stella reklámjának is: a kisfilm szereplői azzal keltenek (óriási, túlzóan nagy) felzúdulást a sörözőben, hogy a védjegyüknek számító koktélok (Carrienek Cosmopolitan, Tökinek White Russian) helyett valami egészen

mást isznak. A túlzás, valamint az ellentét szerepe ebben az esetben a humor alapjául szolgáló váratlanság, kiszámíthatatlanság fokozása. Ez esetben is feltétlenül szükséges a tematikus kontextus ismerete, az, hogy a befogadók tudják, felismerjék, miről szól ez a megnyilatkozás (miért vált ki ekkora döbbenetet a szórakozóhelyen a két vendég rendelése), ezek a háttérismeretek segítik abban, hogy megértsék az üzenetet, s az humoros hatást váltson ki (Tátrai 2004: 481).

A BudLight reklámjában a *Trónok harca* című filmre emlékeztető jelenetet láthatunk: a sorozatból ismert ikonikus karakter, Ser Gregor Clegane küzd meg egy Bud lovaggal. A háttérismeretek mozgósítására ez esetben is szükség van az értelmezéshez, a humor működéséhez: a Hegy éppúgy bánt el a sörlovaggal, mint a sorozatban Oberyn Martellel, majd a kisfilm végén megjelenik a sorozatból szintén ismert sárkány, és porrá égeti a stadiont. A hiperbola ez esetben tehát a metaforával összekapcsolódva jelenik meg. A reklám nem csupán a sört népszerűsíti ugyanis, hanem a filmsorozat következő évadát is. A képi ábrázolásmódok közül a fúzió (két elem vegyítése) jelenik meg (Aczél 2012: 52).

A nuts kétféle jelentésére játszik rá a Planters reklámja, amelyben a *nuts* jelenti egyrészt a mogyorót, másrészt a szlengben az örültet, bolondot is. Charlie Sheen egy padon ül, amikor elszáguld előtte egy mogyoró formájú autó, ami óriási felfordulást okoz az utcán. Az autó a gyorsaság mellett egyéb szuper (felnagyított) képességekkel is bír, hatalmasat tud például ugratni. Ezt lassítással hangsúlyozza, az egyébként is felnagyított tulajdonságát tovább fokozza a kisfilm. Sheen megjegyzése az előtte elhaladó autóval kapcsolatban: és még rám mondják, hogy örült. Az autó egy házhoz siet, egy szórakozó társaságnak szállítja a dobozos mogyorókat, mert nasiidőre ez a legtökéletesebb választás (a hiperbola tehát vizuálisan és verbálisan is megjelenő alakzat). A kisfilm a szomszéd megjegyzésével zárul: ne légy örült, mondja az elszáguldó mogyoróautónak. A szójátékok alkalmazása szintén kedvelt eszköze a reklámoknak, figyelemfelkeltők és szórakoztatók, s azáltal, hogy ismétlés nélkül képesek egyszerre több jelentést is előhívni, rendkívül gazdaságosak (Schirm 2015: 236).

Szintén szójáték, a hangzás hasonlósága idézi elő a humort a Pepsi Bubly nevű üdítőjének reklámjában, melynek főszereplője Michael Bublé énekes. Az énekes egy üzlet alkalmazottjával és vásárlójával beszélget az üdítő nevének ejtéséről, majd ezután a padlón ülve a bolt készletén lévő üdítő dobozokon egy filctollal egyesével írja át a márkanévet.

A Colgate reklámjában a hiperbola iróniával összefonódva jelenik meg. A kisfilm főszereplője, Luke Wilson színész, a beszélgetőpartnerek intim zónáját átlépve (túlzottan közel hajolva) társalog, hogy bizonyítsa a fogkrém előnyeit.

A termék előnyei természetesen felnagyítva jelennek meg. A humort fokozza a liftben utazó férfi ironikus megjegyzése, miszerint nem csupán a fogkrém hatá-
sos, Wilson önbizalma is. Nemesi Attila (2009: 68) az ironia legfőbb erősségét
abban látja, hogy széles skálán mozog, melynek egyik – a pozitív – végpontja
az ugratás, a másik – negatív – a szarkazmus. Olyan csoportképző beszédaktus,
amely növeli a szolidaritást, a csoport tagjainak összetartozását erősíti, a bizal-
mas viszony jelölője. Az üzenet megfogalmazója a bizalmas viszony kijelölésével
bevonja a befogadót, cinkosságra szólítja.

5. Összegzés

Munkámban arra vállalkoztam, hogy a 2019-es Super Bowl döntőjén bemutatott
reklámok nyelvi és képi alakzatait a humoros hatás kiváltása felől vizsgálom. A
reklámokat elsősorban a szituáció, a reklámozott esemény körülményei tették
érdekessé. A vizsgált reklámfilmekben az alakzatok közül a túlzás dominált, leg-
többször más alakzatokkal összekapcsolódva.

Mind a verbális, mind a vizuális alakzatok alkalmazása a befogadó bevonó-
dását fokozza, a nyelvi és képi elemek inkongruenciája ugyanis először meghök-
kenti, majd megfújtásra, feloldásra ösztönzi.

Vizsgálatom rámutatott egyrészt arra, hogy az elemzett reklámokban a hu-
moros alakzatok elsősorban a figyelem megragadását, irányítását szolgálják,
másrészt arra, hogy a humoros alakzatok megértésében lényeges szerepet játszik
a metaforikus konceptualizáció.

Felhasznált irodalom

- Aczél Petra 2012. *Médiaretorika*. Magyar Mercurius. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*.
Holnap Kiadó. Budapest.
- András Krisztina 2003. *A sport és üzlet kapcsolata – elméleti alapok*. Műhely-
tanulmány. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egye-
tem. Budapest. <http://edok.lib.uni-corvinus.hu/61/1/Andr%C3%A1s34.pdf>
(2019. 03. 20.)
- Barthes, Roland 1964/1990. A kép retorikája. Ford.: Angyalosi Gergely. *Filmkul-
túra* 26/5: 64–72.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan [!] Stílus és értelmezés a nyelvi
kommunikációban 1–2*. Corvinus Kiadó. Budapest.

- Czetter Ibolya 2003. A retorikai alakzatok világa. Vázlatos fogalom-, illetve tudománytörténeti áttekintés. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 39–49.
- Domonkosi Ágnes 2008. Alakzat és pragmatika. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatok. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 34–40.
- Domonkosi Ágnes 2009. A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tanulmányok a magyar nyelvről.* Líceum Kiadó. Eger. 102–113.
- H. Tomesz Tímea 2020. Verbális és vizuális alakzatok a 2019-es Super Bowl reklámjaiban. Megjelenés alatt.
- Kabán Annamária 2008. Alakzat és stilisztika. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatok. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 50–54.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics.* Longman. London.
- Lőrincz Julianna 2011. *Kommunikáció – stílus – variativitás és anyanyelvoktatás.* Líceum Kiadó. Eger.
- Nagyné Paksi Margit 2013. *A humor működésmechanizmusai korunk magyar reklámszemiotikájában.* Doktori (PhD.) értekezés. Pécs.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15453/nagyne-paksi-margit-phd-2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2019. 09. 20.)
- Nasinszky Dezső 2012. A humor kognitív nyelvészeti megközelítése. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet.* Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány. Budapest. 119–123.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában.* Loisir Kiadó. Budapest.
- Phillips, Barbara J. – McQuarrie, Edward F. 2004. Beyond Visual Metaphor: A New Typology of Visual Rhetoric in Advertising. *Marketing Theory* 4/1–2: 113–136.
- Schirm Anita 2015. Képi és nyelvi alakzatok az óriásplakátokon. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelv és kép.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 232–240.

- Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról egy pályázat ürügyén. *Magyar Nyelvőr* 123/3: 303–310.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2008. *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128/4: 479–494.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 172–179.

Forrás

<https://www.nfl.com/super-bowl/commercials>

Istók Béla – Istók Ilona

UNALMAS MAGYARÓRA – EGYHANGÚ IKT? NYELVTANI GYAKORLATOK POWERPOINTTAL

1. Bevezetés

Az elmúlt években, évtizedekben egyre több olyan szoftver, illetve alkalmazás jelent meg, amely kiváló felületet biztosít „dinamikus”, azaz különböző elemeket összekapcsolható, mozgatható, hangosítható stb. prezentációk, gyakorlatok létrehozására. Pedagógusként azt tapasztaljuk, hogy kollégáink és diákjaink folyamatosan fordulnak el a korábban jól bevált, de mára már sokunk által „statikusnak” vélt, főként a frontális oktatásra (a tananyag kivetítésére) használt PowerPointtől. Tanulmányunkban egyrészt a prezentációkészítők népszerűségét, használati módját vizsgáljuk (magyartanárokkal végzett kérdőíves felmérés), másrészt olyan, a PowerPointtal elkészíthető feladatjavaslatokat mutatunk be, amelyek interaktívvá, élményközpontúvá tehetik a magyarórát (l. még Fegyverneki 2016: 83–88, valamint az *Anyanyelv-pedagógia* című folyóirat hasonló témájú tanulmányai: Scheuring 2013, Filó–Vígh-Szabó 2019).

2. A digitális környezet a sikerhez vezető út?

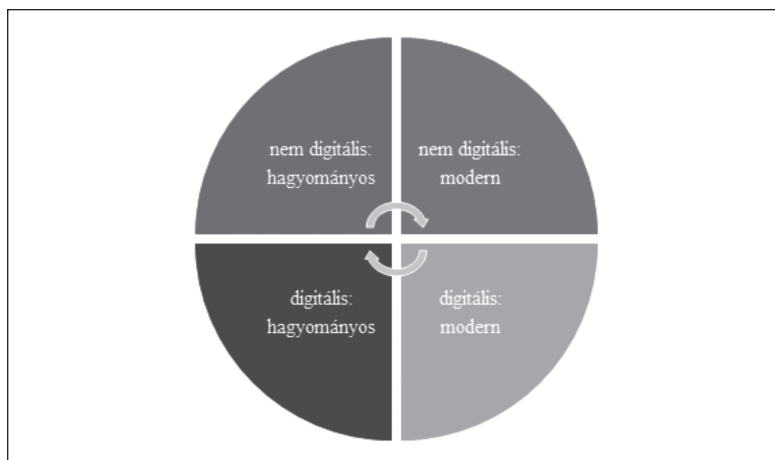
A digitális környezet önmagában és önmagáért való alkalmazása sikertelen kísérlet az oktatás élményközpontúsítására. Találón fogalmaz *A 21. századi iskola* című hiánypótló könyv szerzőpárosa, amikor a kötet egyik fejezetéről azt írja, hogy „a hangsúly a módszertanon, és nem a digitálison lesz” (Prievera–Nádori 2018).

Számos tanár tesz kísérletet a hagyományos értelemben vett feladatok digitális „beIKTatására”¹, a várva várt siker mégis elmarad. Ennek oka, hogy egy hagyományos, a mai gyermekek számára nagy eséllyel unalmas feladat éppolyan egyhangú tud lenni digitális környezetben, mint amilyen digitális környezet nélkül. Egyet kell tehát értenünk Prievara Tiborral és Nádori Gergellyel, amikor amellet érvelnek, hogy az IKT-ra nem célként, hanem eszközként van csak értelme tekintenünk: „Ezek az alkalmazások valóban csupán eszközök (a szó pedagógiai értelmében is), és hasznuk (vagy éppen káros hatásuk) attól függ, hogy mikor, mire és milyen elvek mentén alkalmazzuk őket. [...] Gyakran gondoljuk azt, hogy az IKT önmagában garancia a »modernségre«, és egy-egy app-pal, vagy online alkalmazással segített óra megfelel a 21. század kihívásainak. [...] Ha a feladatok, kérdések érdekesek, nem is biztos, hogy kell IKT, mert a feldolgozás szakmai érdekessége is elviszi az órát. Azaz: ne unalmas órákat tervezzünk, és dobjunk fel IKT-eszközökkel, hanem érdekes órákat, feladatokat tervezzünk, és valósítsuk meg IKT-eszközökkel” (Prievara–Nádori 2018).

Hasonlóan vélekedik a problémáról Nagy Tibor is, aki szerint „a digitális világ jelenléte az oktatásban még nem eredményez módszertanilag is modern eljárásokat” (2018: 16). Mindez azt jelenti, hogy nem tehetünk automatikusan egyenlőségjelet az IKT és a modern szemlélet, illetve az élményközpontúság közé.

A pedagógus által választott médium és szemlélet összekapcsolására négy különböző lehetőség kínálkozik: 1. hagyományos feladat megoldása nem digitális környezetben; 2. modern feladat megoldása nem digitális környezetben; 3. hagyományos feladat megoldása digitális környezetben; 4. modern feladat megoldása digitális környezetben (1. ábra).

1 A kifejezést Tóth-Mózer Szilvia és Mislej Helga munkájából kölcsönözzük (kissé más jelentésben). A szerzőpárosnál e műszó a pedagógussá, a tanári közösség részévé válás folyamatát jelöli (2019: 5).

1. ábra: „Módszerkerék” (médium és szemlélet összekapcsolása)

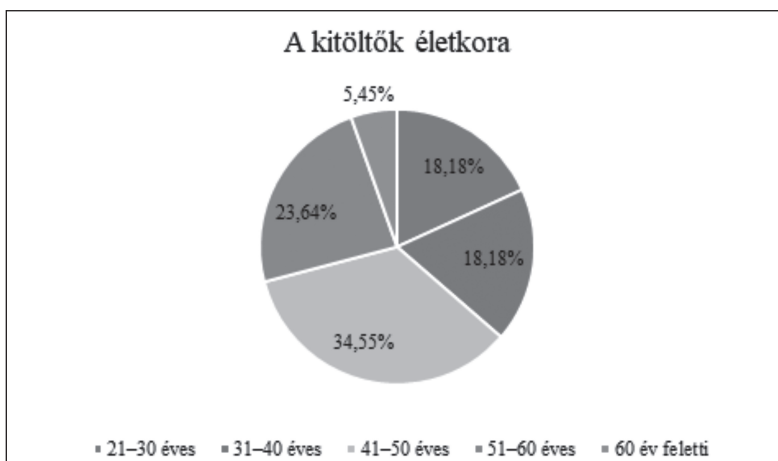
Egy tananyag digitális környezetbe való helyezését akkor tartjuk igazán indokoltnak, ha a közeg kínálta élményelemekkel egészítjük ki azt (4. lehetőség). Egyetértünk ugyanakkor Naggyal, amikor azt írja, hogy „egyetlen módszert vagy eszközt sem szabad állandó jelleggel alkalmazni, hiszen legyen az bármennyire is korszerű, állandó alkalmazása módszertani egysíkúságba csaphat át” (2020: 428). Hasonlóan vélekedik erről Lőrincz Julianna is: „A tankönyveket és a digitális tananyagokat ideális esetben a pedagógusok együtt alkalmazzák a tanórán” (2019: 11). A legcélszerűbb megoldás tehát az, ha időről időre „megforgatjuk a módszerkeréket” (1. ábra).

3. A felmérésről röviden

2019. november 19-e és 20-a között kérdőíves felmérést végeztünk a *Magyar tanítása 5. 6. osztályban* nevű Facebook-csoportban: az egyes prezentációkészítő szoftverek népszerűségére, használati körére voltunk elsősorban kíváncsiak. Feltételeztük egyrészt, hogy a Microsoft Office PowerPoint továbbra is a leggyakoribb választás a magyartanárok körében, másrészt pedig, hogy válaszadóink jobbra kivetítésre (frontális) oktatásra használják azt. A csoport létszáma a Google-kérdőív megosztásakor 1772 fő volt, felmérésünkben összesen 55-en vettek részt.

4. A felmérés eredményei

A felmérésben részt vevő magyartanárok (2. ábra) 18,18%-a pályakezdő (21–30 éves), ugyanennyien vannak (18,18%) a 31 és 40 év közöttiek. A legtöbb kitöltő a 41–50 éves (34,55%), valamint az 51–60 éves (23,64%) korosztályból való. A 60 év feletti korosztály alulreprezentált (5,45%), ami a generáció közösségi média iránti alacsonyabb érdeklődésével magyarázható.

2. ábra: Az adatközlők életkor szerinti eloszlása

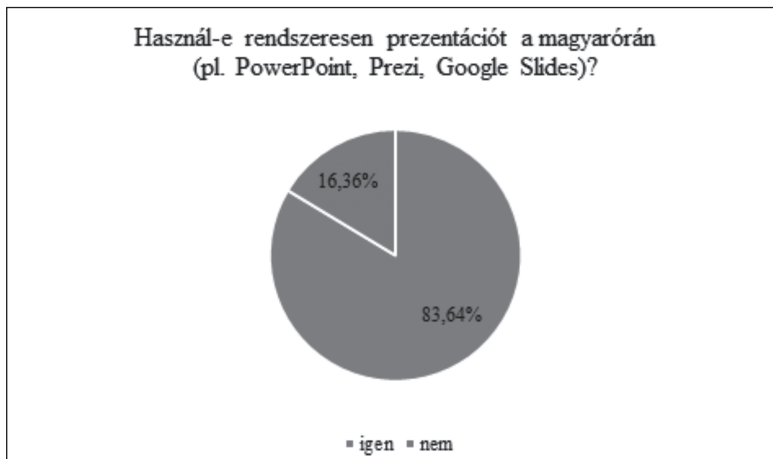
A kitöltők (96,36%) szerint egy „jó” magyarórához hagyományos és modern formákra egyaránt szükség van. Ez azt jelenti, hogy nem érdemes csak egy fajta módszert vagy eszközt használni, hiszen az könnyen egyhangúvá teheti a tanórát. Elhanyagolható azoknak a száma, akik csak a hagyományos (1,82%) vagy csak a modern (1,82%) formákat tekintik a „jó” magyarórához vezető egyedüli járható útnak (3. ábra).

A prezentációkészítő szoftverek, alkalmazások rendkívül népszerűek a magyartanárok körében (4. ábra). A kitöltők 83,64%-a rendszeresen használ prezentációt az óráin. A gyakori prezentációhasználat mellett különböző érvek szólnak: *Színesebbé, érdekesebbé teszi az órát; Segíti a szemléltetést, a diákokat egyértelműen vezeti vázlatírásakor; A vizualitás erősíti az ismeretek megszilárdítását; A hagyományos és új módszerek kombinálásához remek lehetőség; számomra is támpontként szolgál (könnyebb felidézni a tananyagot)*; stb. Az adatközlők 16,36%-a mellőzi a prezentációk

rendszeres használatát. Ennek egyik oka az eszközhiány (*Nincs felszerelés a tanteremben*), a másik pedig a prezentációk egyhangúsága lehet (*Ehelyett interaktív tananyagot készítek, ami nem csak prezentáció, de azt is tartalmazza*).

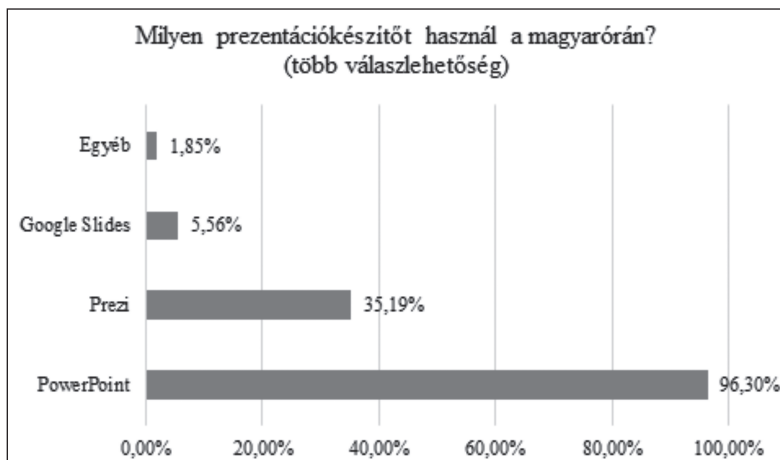

3. ábra: A hagyományos és modern oktatási formák megítélése

4. ábra: Prezentációhasználat a magyarórán

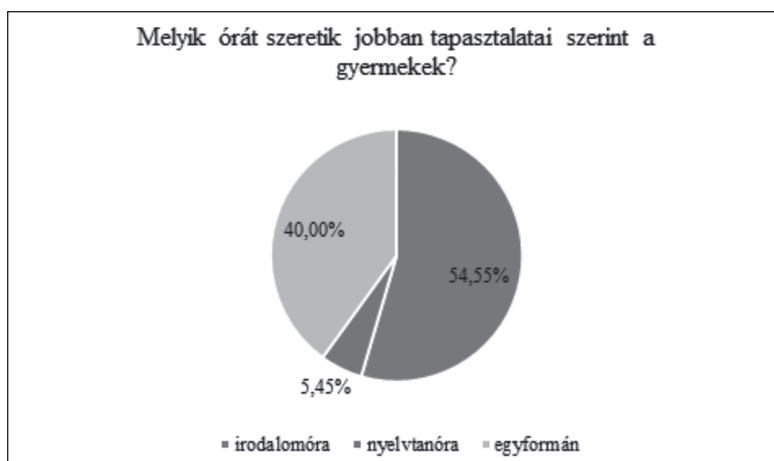
A PowerPoint továbbra is a legnépszerűbb prezentációkészítő program (96,30%) a magyartanárok körében (5. ábra). Meglepő számunkra, hogy a magyar fejlesztésű Prezi a prezentációkészítőket igénybe vevők 35,19%-a használja csupán, hiszen a zoomolható (nagyítható) felületek általában „élményközpontúbbnak” bizonyulnak a dia alapú szoftverekkel szemben (erről bővebben l. W1). A Google Slides és más prezentációkészítők jócskán alulmaradtak a „népszerűségversenyben”.

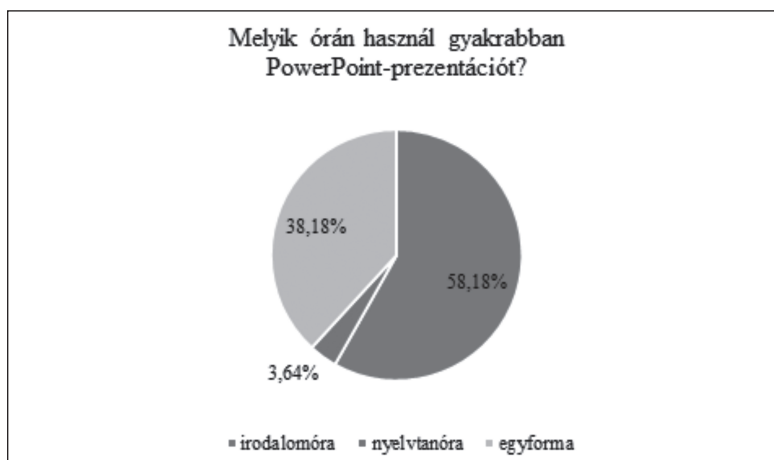
5. ábra: Prezentációkészítők használata a magyaráróknál

A magyartanárok tapasztalatai azt mutatják, hogy a tanulók jobban szeretik az irodalmat a nyelvtannál (6. ábra). A kitöltők több mint a fele (54,55%) szerint az irodalmat, elhanyagolható részüik szerint (5,45%) pedig a nyelvtant kedvelik jobban a gyermekek. A válaszadók 40%-a nem tapasztal különbséget az irodalom és nyelvtan iránti érdeklődés között. Az irodalmat főként azért részesítik előnyben a tanulók, mert *a mesék, mondák, történetek, versek közelebb állnak hozzájuk, mint a szabályok*, valamint mert *a nyelvtant szárazabbnak érzik*. A nyelvtan mellett a következő érvek szólnak: *gyakorlatiasabb és nincs memoriter*.

A magyartanárok 58,18%-a az irodalomórán, 3,64%-uk pedig a nyelvtanórán használ gyakrabban PowerPoint-prezentációt (7. ábra). E megoldást mindkét órán azonos mértékben választók a kitöltők 38,18%-át teszik ki. Összefüggés lehet az irodalom és a nyelvtan iránti érdeklődés, valamint a PowerPoint-használat között (vö. 6. és 7. ábra): minél gyakrabban használunk PowerPointot egy órán (7. ábra), annál nagyobb eséllyel szeretik meg azt a gyerekek (6. ábra).

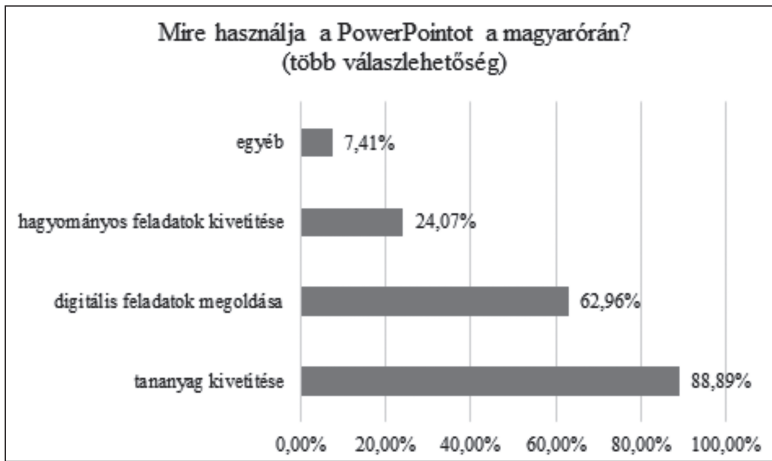

6. ábra: Az irodalom és nyelvtan iránti érdeklődés

7. ábra: A PowerPoint-használatának gyakorisága irodalom- és nyelvtanórán

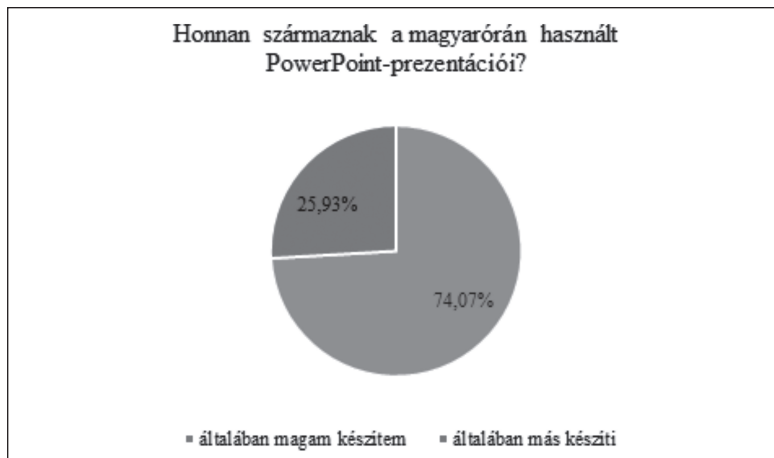
A PowerPointot főként a tananyag kivetítésére (frontális oktatásra) használják a magyartanárok (88,89%) (8. ábra). A kitöltők kétharmada (62,96%) digitális feladatok megoldására, egynegyede pedig hagyományos feladatok kivetítésére (is) használja a programot.²

8. ábra: A PowerPoint használati köre

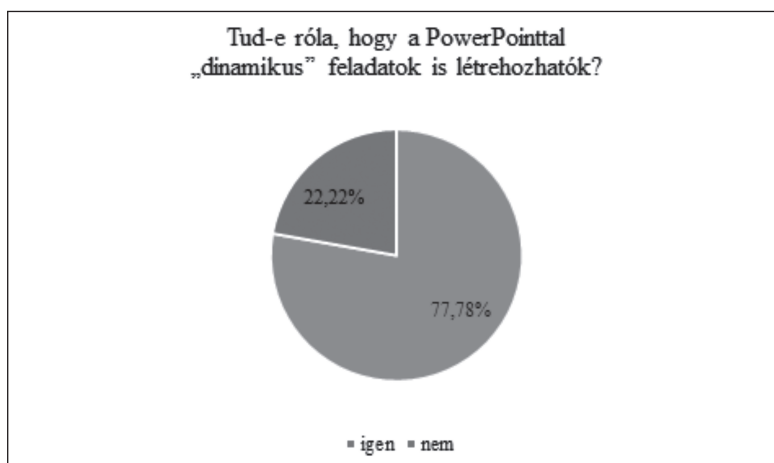
Az adatközlők háromnegyede (74,07%) általában saját maga készíti el a magyaráróra használt prezentációit (9. ábra). A kitöltők egynegyede (25,93%) gyakrabban dönt a „kényelmi” megoldás mellett: a mások által közzétett prezentációkat használja fel az órákon. A saját prezentációk mellett a következő érvek szólnak: *Nem bírok mások munkájában, sokszor azt sem értem, mire utal egy-egy kulcsszó; Saját gondolatmenet alapján haladhatok; A csoport képességéhez, a tanítandó anyag differenciálásához nekem kell elkészítenem;* stb. A mások által készített prezentációk felhasználásának is lehetnek előnyei: *Rengeteg időt megspórolok, ha csak javítom, alkalmazom a készeket; Nem vagyok annyira jártas az informatikában.*

2 A hagyományos feladatok digitális környezetben való elhelyezését nem tartjuk célravezető megoldásnak, ha azt változatlan (a nem digitális környezetbe szánt) formában tesszük közzé (nincs digitális „értéktöbblet”).

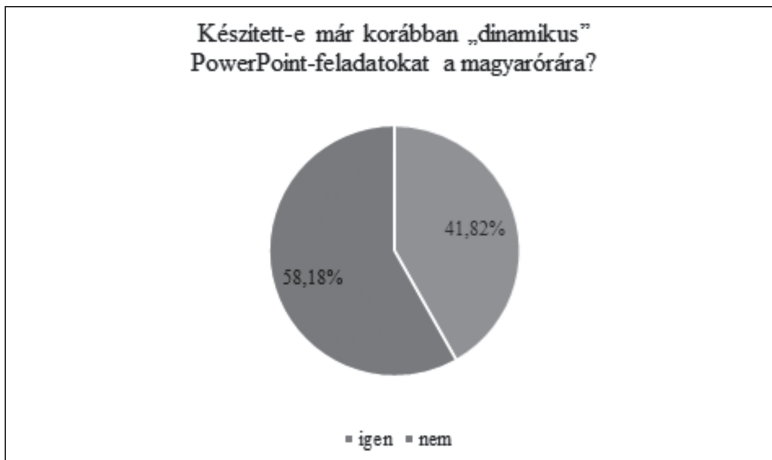

9. ábra: A PowerPoint-prezentációk eredete

A kitöltők négyötöde (77,78%) tud arról, hogy a PowerPointtal (pl. a hiperhivatkozások, animációk és műveletek segítségével) dinamikus (pl. elemeket összekapcsoló, mozgató, hangosító) feladatok is létrehozhatók (10. ábra). Ez azért is meglepő, mert az adatközlők nagyobb része (58,18%) még sosem készített ilyen feladatokat magyarórára (11. ábra).

10. ábra: „Dinamikus” PPT-feladatok létrehozhatósága

11. ábra: „Dinamikus” PPT-feladatok készítése

A PowerPoint-prezentációk számos előnyét emelik ki a magyartanárok (csoportosított vélemények):

1. átláthatóság: *vázlatkészítés; lényegkiemelés; rendszerezés;*
2. élményközpontúság: *érdekes; szórakoztató; figyelemfelkeltő; motiválóbb;*
3. gazdaságosság: *időtakarékos; többször használható; nem kell a táblára írnom;*
4. tanulóbarát: *jobban elképzelhetővé teszi a tananyagot; több érzékszerv bevonása.*

A PowerPoint-prezentációk hátrányai között a következők szerepelnek (csoportosított vélemények):

1. időigényesség: *sok időt igényel egy-egy prezentáció elkészítése;*
2. eszközigenység: *nem mindenhol van olyan kivetítési lehetőség;*
3. egyhangúság: *unalmas és érdektelen is lehet; kevésbé látványos; nem ragadja meg a figyelmet annyira, mint a Prezi;*
4. interaktivitás hiánya: *frontális munkaforma; lustítja a gyerekek aktivitását; a diákokat nem készíti gondolkodásra, készen kapott tananyag.*

5. Nyelvtani gyakorlatok PowerPointtal

A Microsoft Office PowerPoint a távoktatásban és az osztálytermi face-to-face oktatásban egyaránt segítheti az adott tananyag átadását és megértését. Jelen fejezet célja annak bizonyítása, hogy a Microsoft Office PowerPoint program nemcsak prezentációként, hanem a tananyag interaktív feldolgozására is használható az anyanyelvoktatásban. A továbbiakban ezért néhány olyan hasznos gyakorlatot mutatunk be, amellyel felfrissíthetjük a jól bevált, hagyományos feladatokat.

A program nyújtotta kínálatból az effektusokban (animációk hozzáadása, hangeffektus beillesztése stb.) rejlő lehetőségeket használjuk ki a zárt és nyílt végű feladatok megszerkesztésekor. Mintagyakorlatként feleletválasztó, csoportosításos, kiegészítendő, kakukktojás-, rövid választ igénylő feladatot és memóriajátékot készítettünk.

12. ábra: Csoportosításos feladat PowerPointban

A 12. ábra csoportosításos feladatában az alakzatba írt szavakat mozgásvonalal látjuk el. A tanuló a szóbeli válaszána elhangzása után diavetítési nézetben az alakzatra kattinthat, amely a mozgásvonalnak köszönhetően felugrik a megfelelő gyűjtőmezőbe. Az alakzat előnye a szövegdobozzal szemben, hogy amíg az előbbiben minden esetben együtt mozog a szöveg a keretével, addig az utóbbiban külön mozgathatók maradnak az elemek. A gyakorlat szerkesztési nézetben is megoldható a tanulókkal, ebben az esetben az alakzatokat manuálisan mozgathatjuk.

J-vel vagy ly-vel írjuk az alábbi szavakat?

karvaly, tolvá_, ha_ó, gó - a, ha_lamos,
 va_, -ó, -uk, ka_ál, ha_tó, fo - ik,
 fo - ton, ká - ha, var_ú

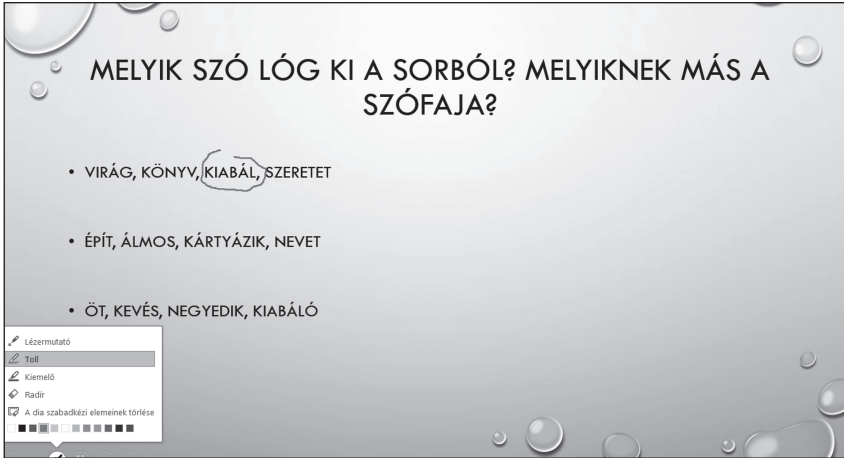
13. ábra: Kiegészítendő feladat PowerPointban

A 13. ábrán látható kiegészítendő feladat megszerkesztésekor első lépésben a helyes szóalakokat tüntetjük fel a dián, az alapszíntől eltérő színnel kiemelve a behelyettesítendő mássalhangzót. Ezekre a hangzókra a háttérszínnel megegyező színű szövegdobozt helyezünk, amelyet eltűnési effektussal látunk el. Diavetítési nézetben a láthatatlan szövegdobozra kattintva jelenik meg a helyes válasz.

Melyik szó nem illik a sorba? Keresd a kakukktojást!

- eszik, nassol, iszik, zabál
- szomorú, vidám, bús, bánatos
- hallgat, beszél, csacsog, mond

14. ábra: Kakukktojás-feladat PowerPointban

15. ábra: Kakuktktojás-feladat megoldása rajzeszközzel

A kakuktktojás-feladat elkészítését háromféle megoldással mutatjuk be. Egyik lehetőségként szövegdobozokba írhatók a kívánt szavak, amelyekhez kiemelési effektust kapcsolunk (14. ábra). Mi a helytelen válaszokat jelölő szavakban a „Mocorgás” kiemelést, a helyes válaszokban pedig a „Hullám” kiemelést alkalmaztuk. Hangeffektusok használatával szintén megszerkeszthető a feladat. Ez esetben a „hanglejátszás” opciót választjuk. A szövegdobozokra kattintva így különféle hangeffektusokkal különböztethető meg a helyes és a helytelen válasz: például „Taps” és „Robbanás”. A harmadik lehetőség a „Toll” rajzeszközzel való kiemelés a tanulói válasz elhangzását követően (15. ábra). A gyakorlatokat mindhárom elkészítési forma esetében diavetítési nézetben jelenítsük meg a tanulóknak.

Flash-kártyák és memóriajáték is készíthető animációk alkalmazásával Power-Pointban (16. és 17. ábra). A kártyák készítésének kulcsa szintén az animáció: a szöveggel ellátott alakzatok mindegyikét egy kiemelési és egy eltűnési effektussal látjuk el úgy, hogy a két effektus egymást kövesse. A szabad választási (klikkelési) lehetőséget az eseményindító beállításával tesszük lehetővé. A kártyák fel- és visszafordítását a „Nyújtás” kiemelési és az „Összecsukás” eltűnési effektussal imitáljuk (18. és 19. ábra). A kártyákat duplán készítjük el: két eltérő színű alakzatot helyezünk pontosan egymásra úgy, hogy a memóriajáték esetében az egyikre felírjuk a „pexeso” feliratot, a másikra pedig a kívánt szót, amelynek majd a párját kell megtalálni (17. ábra). Hasonlóan készül a flash-kártya is: a példánkban (18. ábra) a két

mezőre kerül a kérdés vagy meghatározás (pl. a „múlt idő jele” felirat), a sárgára pedig a válasz (pl. „-t/-tt”). Az alkalmazott animációk és eseményindítók lehetővé teszik, hogy a kártyák kék oldalára kattintva az egérrel megjelenjen a sárga oldal, majd egy újbóli kattintással visszaváltson a kiindulópontra. Mindkét játékos feladat interaktív jellege – ti. a kártyák forgatása – a diavetítési nézetben mutatkozik meg.

16. ábra: Flash-kártyák PowerPointban

17. ábra: Memórijáték PowerPointban

18. ábra: A memóriakártyák „elrejtett” oldala

19. ábra: A flash-kártyák „hátdala”

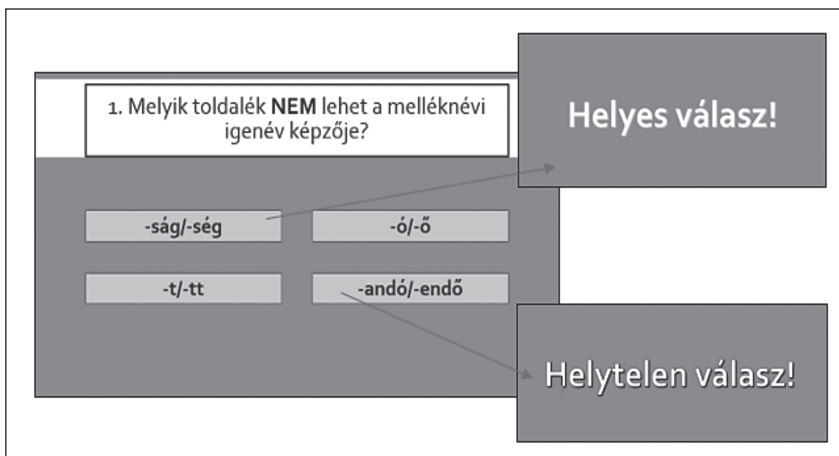
A prezentációkészítő program animációbeillesztési lehetősége a rövid választ igénylő feladatokban is hasznosítható. A 20. ábrán látható szófajteni feladatban a válaszok egy-egy „Ellenőrizd!” feliratú alakzat alatt vannak elrejtve. Az alakzatokat eltűnési effektussal látjuk el. Az elrejtett válaszok diavetítési nézetben az „Ellenőrizd!” feliratokra kattintva jelennek meg.

Milyen szófajú a kiemelt szó?

- Ez a könyv nem **eladó**. **Ellenőrizd!**
- Az **eladó** nagyon segítőkész volt. **FŐNÉV**
- Pali a **megzenésített** versek kategóriájában nyert. **Ellenőrizd!**
- A Kicsi Hang sok verset **megzenésített**. **Ellenőrizd!**

20. ábra: Rövid választ igénylő feladat PowerPointban

Feleletválasztó gyakorlatot is szerkeszthetünk, amelyben az ellenőrző funkciót dokumentumon belüli hivatkozás beszúrásával valósítjuk meg (21. ábra). A kérdést és a válaszlehetőségeket tartalmazó diák mindegyike után egy „Helyes válasz” és egy „Helytelen válasz” feliratú diát helyezünk. Az egyes válaszlehetőségekhez hivatkozás beszúrásával kapcsoljuk hozzá a megfelelő ellenőrző diát. Diavetítési nézetben a szövegdobozokra vagy alakzatokra kattintva automatikusan jelenik meg a válasz helyességét igazoló vagy cáfoló felirat.

21. ábra: Feleletválasztó gyakorlat PowerPointban

6. Összegzés

A *Magyar tanítása 5. 6. osztályban* nevű Facebook-csoportban végzett kérdőíves felmérésünkből (N = 55) kiderült, hogy a PowerPoint továbbra is a legnépszerűbb prezentációkészítő szoftver a magyartanárok körében. A pedagógusok általában tudják, hogy a program interaktív feladatok készítésére is alkalmas, a legtöbbször mégis csupán kivetítésre (frontális oktatásra) használják azt. A kitöltők tapasztalatai szerint a gyermekek jobban szeretik az irodalmat a nyelvtannál. Ebben némiképpen szerepet játszhat az is, hogy a nyelvtanóráknak nem annyira része a PowerPoint, mint az irodalomóráknak (erre az összefüggésre 6. és 7. ábra). A tanulmány második felében olyan PowerPoint-feladatokat mutatunk be, amelyekkel interaktívabbá tehetjük a nyelvtanórát.

Felhasznált irodalom

- Fegyverneki Gergő 2016. *IKT-s ötlettár. Gyorstalpaló digitáliskultúra-azonos pedagógiából kezdőknek és haladóknak*. Neteducatio. Budapest.
- Filó Alexandra – Vigh-Szabó Melinda 2019. IKT-eszközökkel támogatott anyanyelvi nevelés. *Anyanyelv-pedagógia*. 12/4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=811> (2020. 03. 25.)
- Lőrincz Julianna 2019. *Az anyanyelvi kommunikatív kompetencia fejlesztésének lehetőségei a tankönyvek segítségével*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara. Komárom.
- Nagy Tibor 2018. *A történelemtananyag digitalizációjának lehetőségei*. Selye János Egyetem. Komárom. (diplomamunka)
- Nagy Tibor 2020. A prezentáció mint az interaktív digitális történelemtananyag alternatív lehetősége. In: Tóth Péter – Benedek András – Mike Gabriella – Duchon Jenő (szerk.): *Fejlődés és partnerség a felsőoktatásban határok nélkül. Az I. Szakképzés és oktatás: Ma-Holnap Konferencia tanulmánykötete*. Budapesti Műszaki Egyetem. Budapest. 428 – 437.
- Prievara Tibor – Nádori Gergely 2018. *A 21. századi iskola*. <https://drive.google.com/file/d/1B74Xd5p9KnLgbcwBXodJVtCTd-ZyzWqr/view> (2020. 03. 26.)

Scheuring Flóra 2013. Anyanyelvfejlesztő IKT-alkalmazások egy digitális tananyagpiacon. *Anyanyelv-pedagógia*. 6. évf. 4. sz. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=495> (2020. 03. 25.)

Tóth-Mózer Szilvia – Mисley Helga 2019. *Digitális eszközök integrálása az oktatásba. Jó gyakorlatokkal, tantárgyi példákkal, modern eszközzel.* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

Internetes forrás

W1 = <https://www.ujnemzedek.hu/trend/csunyan-alulmaradt-a-power-point-egyszeruen-uncsibb> (2020. 03. 31.).

Jánk István

AZ OFI-TANKÖNYVEK OKTATÁSNYELVÉSZETI VONATKOZÁSAIRÓL

1. Bevezetés

A magyar tudományos igényű tankönyvkutatás és- vizsgálat szűk fél évszázados múltja tekint vissza. Ezen időszakban több kiváló elemzés, kritika született (pl. Domonkosi 2015; Lőrincz 2018; Lőrincz és mtsai 2014) korábbi és újabb tankönyvekkel, tankönyvcsaládokkal kapcsolatosan egyaránt, illetve néhány, ezen a területen úttörő munkát végző kutatócsoport, műhely is alakult mind határon innen és határon túl. Az említett szakmai tevékenységek vonatkozásában elvitatathatlan szerepet töltött és tölt be jelenleg is a komáromi Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén 2010 óta működő Variológiai Kutatócsoport vezetője, számos tankönyvi elemzés szerzője, e kötet köszöntöttje, Lőrincz Julianna. Jelen munka az övéhez hasonló vizsgálatok sorát kívánja bővíteni egy olyan elemzéssel, ami az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI) által készített tankönyveket vizsgálja.

A tanulmány a szerző korábbi munkáin (pl. Jánk 2014, 2015, 2016) alapul, azonban inkább azok frissítését tűzi ki feladatául, mintsem összefoglalását. Tehát az OFI újgenerációs nyelvtantankönyveinek általános oktatásnyelvészeti jellemzőit teszi vizsgálat tárgyává, ám mindezt a teljesség igénye nélkül – tekintettel a terjedelmi megkötésekre.

A munka elsődlegesen az ötödik, kilencedik és tizenkettedik osztályos nyelvtankönyvekben foglaltakra épül, ezekből hoz példákat, néhány esetben összevetve a kísérleti változatot az ún. újgenerációs változattal. Habár számos szempont mentén

lehetne elemezni ezen tankönyveket, jelen dolgozat csupán a szerző által – némileg szubjektív módon – leginkább relevánsnak vélt kérdésekre koncentrálni: a nyelvészeti szemléletre és szakszerűsége, a standard (más néven sztenderd vagy a tankönyv fogalomhasználatával: köznyelv) és más nyelvváltozatok helyére, viszonyára, valamint a tankönyvekben használt kommunikációs megközelítésre, modellre.

2. A tankönyv(piac)i előzmények rövid áttekintés

Mint ismeretes, Magyarországon 2013 decemberében lépett életbe a nemzeti köznevelési tankönyvellátásról szóló 2013. évi CCXXXII. törvény (majd ehhez kapcsolódva a 2014. évi III. 12. EMMI rendelet), ami összességében a tankönyvpiac és -ellátás államosításának a kezdetét jelentette. Az intézkedéseket nem előzte meg szakmai-társadalmi vita, egyeztetés, csupán néhány kritika és mérhetően felháborodás követte őket. 2014-től az említett EMMI rendelet értelmében az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI) vált az egyedüli tankönyvfejlesztést folytató szereplővé (vö. Kiss 2017). Ez még abban az esetben is rendkívül veszélyes, ha a tankönyvek jó minőségűek, hiszen a szabad tankönyvválasztás korlátozása, megszüntetése nemcsak ellentmond több hazai és uniós jogszabálynak, hanem egyszerűen nem vesz tudomást az egyik legfőbb pedagógiai alaptézisről; arról, hogy a gyerekek (és a tanárok is) különbözőek. Vagyis egyazon tankönyv bármennyire is magas színvonalú, nem lehet jó az oktatási-nevelési folyamatok minden szereplőjének.

2014-re elkészült a minden tantárgy esetében súlyos szakmai hibák sorát felvonultató „kísérleti” tankönyvcsalád, amit 2016-ban és 2017-ben az „újgenerációs” tankönyvek követtek. A kettő közötti különbség abban ragadható meg, hogy az eredeti, számos kritikát kiváltó könyvek problematikusabb részeit módosították/kivették az új tankönyvekből, ám maga a szemlélet és szakmai konzisztencia több esetben változatlan maradt. Inkább afféle felületi kezelés történt, de a probléma gyökeréig nem hatoltak a készítőik: az átdolgozások inkább látszólagosak és legfeljebb arra terjednek ki, amit a szakmabeliek példaként említettek egy-egy típushibára, ám valódi, érdemi változás a legtöbb esetben nem valósult meg. Maga a tény, hogy a szakmai vélemények hatással voltak, és valamelyest beépültek a tankönyvkészítés folyamatába, öröndetes, ám önmagában nem elégséges.

Jelenleg – a fenti folyamat eredményeképp – a magyar diákok többsége az OFI tankönyveiből tanul. Csupán néhány iskola és osztály engedheti meg magának, hogy más alternatívát válasszon e tankönyvek helyett. Éppen ezért a tan-

könyvek vizsgálata jelenleg is az egyik legaktuálisabb és legfontosabb kutatási terület neveléstudományi szempontból éppúgy, mint nyelvészeti vagy más egyéb szaktudományok, szaktárgyak aspektusából.

3. Nyelvi attitűd és szemlélet a vizsgált tankönyvekben

Korábban több kritika (pl. Domonkosi 2016; Jánk 2015; Lőrincz 2016) is rávilágított arra a kísérleti tankönyvekkel kapcsolatban, hogy azok nyelvi szemlélete több ponton és általánosságban preskriptív (előíró) szemléletű. Ennek megfelelően a tankönyv rendszerint egy nyelvváltozatot lényegénél fogva értékesebbnek, jobbnak tart a többinél, és azt az egész beszélőközösség (vagy legalábbis: diákság) számára elő kívánja írni. Ez a nyelvváltozat az esetek többségében az (írott) köznyelv valamelyik formája, általában az ezt a stílust a lehető legpontosabban visszaadó hivatalos beszélt nyelv, egyszerűbben és szakszerűbben a standard nyelvváltozat. A preskriptív fölfogás értelmében, ami ebbe beletartozik – legyen az nyelvtani, szókincsbeli vagy kiejtésbeli jelenség – helyesnek, míg ami ezen kívül esik (jelen esetben értsd: nem a standard nyelvváltozatnak megfelelő), helytelennek minősül. Mindez több helyen és több formában jelentkezik az OFI nyelvtankönyvekben.

Az ötödikes kísérleti tankönyv különösen érdekes ilyen szempontból, mivel látszólag a modern, leíró szociolingvisztikai szemléletet követte, ám a valóságban erősen megbélyegző és előíró volt. Annak ellenére, hogy megjelentek a korszerű nyelvészet alapértékei, maga a szemlélet nem hatotta át a tankönyv egészét. Ehhez képest az újgenerációs ötödikes tankönyvből a nyíltan stigmatizáló szövegek egy része kikerült (ilyen volt pl. a kísérleti tankönyv 36. oldalán található szöveg, amely a sztenderdet állítja szembe a szlenggel). Ez nagyon dicséretes, ahogy az is, hogy néhol nem csupán kivették ezeket a részeket a szerzők, hanem beépítettek helyettük olyan elemeket is, amelyek a társadalmi nyelvváltozatokkal foglalkoznak. Korábban ez teljes egészében hiányzott.

Mindazonáltal az újgenerációs ötödikes tankönyv sem képes átlépni az árnyékát, a modern szociolingvisztikai szemlélet valódi alkalmazása korlátokba ütközik. Hiába gyomlálták ki a szerzők és/vagy lektorok a problémás elemek egy részét, a tankönyv ettől még nem lett korszerű nyelvészeti. Többek között azért nem, mert továbbra is maradtak vagy újonnan megjelentek előíró és/vagy a sztenderd nyelvváltozatot magasabb rendűnek valló részek, például az alábbi standardmeghatározás szerepel az ötödikes nyelvtankönyvben:

- (1) A mai magyar nyelv közérthető és mindenki számára közös beszélt és írott nyelvváltozatát köznyelvnek nevezzük. Ezen a nyelven intézkedünk, és ezen a nyelven értjük meg legjobban egymást (Baloghné és mtsai 2016: 17).

Ennél még sztenderdközpontúbb a 12. évfolyamosoknak szóló nyelvtankönyv, ahol a standard ekképp kerül definiálásra:

- (2) A köznyelv a mai szóhasználatban a közérthető és a tájnyelvi jellegzeteségektől mentes beszéd- és írásmódot jelenti. [...] A normatív nyelvváltozatok esetében az irodalmi nyelv megnevezés a köznyelvi norma ki-művelt, írott változatát jelöli. Az irodalmi nyelv az eszményített, igényes, választékos, esztétikai értékeket hordozó szabályrendszer. Ez áll legközelebb a hagyományos értelemben vett szépirodalomhoz, költészethez. Elvileg a közszolgálati rádió és televízió nyelvhasználatát is idesorolhatjuk, bár a nézettség érdekében sokszor távolra kerülnek az ideálisnak tekinthető nyelvváltozat közvetítésétől (Balázs és mtsai 2017: 54).

Mindkét idézett meghatározásnál az egyik központi elem a közérthetőség, megértés. A második esetben ez kiegészül a műveltséggel és igényességgel történő összekapcsolással, összemosással, ami valójában az ötödikes kísérleti nyelvtankönyv esetében is jelen volt, ám ott korrigálták (vö. Jánk 2014). A tizenkettedikes könyvben szereplő meghatározást továbbá megfejelelik a szerzők, hogy a nyelvi standardizmuson túl még egy megjegyzést is beszúrnak a médiában használt nyelvváltozatra vonatkozóan: feltételezésük szerint a „nézettség érdekében” térnek el az ideális sztenderdtől. Ez nyilvánvalóan többszörösen is téves állítás, mindamellettt erősenstigmatizáló, a nem standard nyelvváltozatok presztízsét erősen romboló kijelentés, ahogy az egész meghatározás is az. Ugyanez a gondolatmenet pár oldallal később is előkerül az alábbi módon:

- (3) A normatív nyelvváltozatok sokszínűségére, de megosztottságára utal a sajtónyelv is, amely a rendszerváltásig igényesnek és egységesnek volt mondható, azóta azonban differenciálódott, és bizonyos rétege egyre kevésbé felel meg az irodalmi nyelv, az igényes nyelvhasználat normarendszerének (Balázs és mtsai 2017: 59).

Hogy itt a szerző(k) a sajtónyelv mely rétegeire gondol(nak) a „bizonyos rétege” kifejezés alatt, nem derül ki. Ugyanígy azt sem tudjuk meg, hogy az igényes nyelvhasználat és annak normarendszere mit takar, de mindenesetre annyi biztos, hogy nem a nyelvi változatosságot és változást pozitívan értékelő szemléletet.

Ennél is szigorúbb és előíróbb az ötödikes tankönyv bizonyos stílusminősítésekkel és nyelvi formákkal kapcsolatban, melyeket – a nyelvi defektivizmus ideológiáját követve – egyszerűen eredendően helytelennek minősít:

- (4) Nem változott, hogy amit élőszóban, szemtől szemben is érdemes és illő elkerülni, azt telefonban ugyanúgy kerülni kell: a durvaságot, trágárságot, bizalmaskodást, nem is beszélve a zaklatásról, sértegetésről (Baloghné és mtsai 2016: 26).

Közkedvelt vélekedés a tanárok, különösen a magyartanárok körében bizonyos nyelvi formák tiltása, kontextustól független helytelenítése, ami ideológiai szempontból a nyelvi standardizmus mellett a nyelvi defektivizmus ideológiájának feleltethető meg. A káromkodások, trágárságok tipikus áldozatai ennek a felfogásnak, annak ellenére, hogy szerves részét képezik a nyelvünknek. Fontos funkcióik vannak, többek között a humor kifejezésére, feszültségvezetésre, bizonyos dolgok nyomatékosításra szolgálhatnak. Így a szituációtól független helytelenítésük nemcsak nyelvészeti elfogadhatatlan, hanem alapvetően értelmetlen, ha csak a hétköznapi élet eseményeire (pl. vicceselés, felháborodás vagy düh kifejezése) gondolunk.

További általános probléma az OFI újgenerációs tankönyveiben, hogy bár megjelenik a modern nyelvészeti szemlélet többféle formában is, ámgyakran csak lóg a levegőben, s úgy tűnik, mintha a szerzők kényszerből és/vagy a hozzáadó és leíró szociolingvisztikai alapvet csak elméleti szinten ismerve helyezték volna el a szövegben ezen részeket. Például az alábbi esetben, ahol a szlengről van szó:

- (5) A szleng szót szokták kicsit elmarasztalóan is használni, olyan értelemben, hogy az igényes, választékos anyanyelv leromlik, „elszlengesedik”. A diáknyelv bizalmas, főleg élőszóban használható nyelvváltozat, különbözni szeretne a felnőttététől. Lényege a szókincs játékos megújítása, átírása (Baloghné és mtsai 2016: 17).

A második mondat igazságtartalma egyrészt erőteljesen megkérdőjelezhető, hiszen interneten keresztül írásban éppúgy használatosak szlengelemek, mint élőbeszédben. Másrészt ennél sokkal érdekesebb, hogy az első mondat után nem következik semmiféle cáfolat, ellenérv. A tankönyv leírja, hogy a szleng megítélése gyakran negatív, s ezt ott is hagyja függőben. Így azt a hatást kelti, hogy a szlenget nem véletlen szokták elmarasztalni és nyelvrontónak, rombolónak titulálni. Hasonló jelenség figyelhető meg a 12. osztályos tankönyvben is, ám itt nem a szleng, hanem a sztenderd nyelvváltozattal kapcsolatban:

- (6) A 20. század közepére közel kétmillióra növekvő Budapest egységes mintaadóvá vált a köznyelvi kiejtés szintjén (pl. az *ë* hiányában). [...] Ebből a városi népnyelvből származik a művelt köznyelv eszménye, mely mindenkitől megköveteli ennek ismeretét és használatát a formális helyzetekben (nyilvános beszéd, oktatás, álláspályázat stb.). A „helyes magyarság” 20. századi eszménye a 21. század nyelvhasználatában gyakran sérül az önkifejezés korlátlan szabadsága által (Balázs és mtsai 2017: 43).

Egy darabig kérdéses, hogy az eszmény milyen jelentésben áll az adott részletben, azonban a szöveg végére egyértelművé válik, hogy az eszmény itt nem egy elgondolt, hanem egy nagyon is létező mintát, idolt jelöl. Így valamivel még túl is mutat az előző (5) részlet homályosságán azzal a mozzanattal, hogy a helyes magyarság eszményének a sérülését az önkifejezés korlátlan szabadságára vezeti vissza, azt jelöli meg okaként, vagyis nem hagyja nyitva a kérdést.

Itt kell megemlíteni, hogy a tankönyvek nem mindenhol ezt a szemléletet tükrözik. Számos hozzáadó és nyelvileg toleráns idézet (pl. Kiss Jenő, Nádasy Ádám, Papp István nyelvészektől), illetve ennek megfelelőhozzáadó, kontextust figyelembe vevő, arra építő feladat szerepel az említett nyelvtankönyvekben. Ez a paradox jelleg nagyon jó eséllyel a tankönyvi többszerzőségéből adódhat, pontosabban abból, hogy az egyes tankönyvi fejezetek szerzői között – végigtekintve a szerzők nevén – a modern szociolingvisztikai és a hagyományos előíró nyelv-művelői iskolát követők egyaránt megtalálhatók, s ezen szerzők sokszor nem egyeztettek, nem kommunikáltak egymással, így alakulhattak ki egymásnak el-
lentmondó részek, fejezetek¹.

1 Mindezt egy 2016-ban a Magyar tanárok Egyesülete által szervezett konferencián elhangzottakra alapozom, ahol az egyik OFI-tankönyv szerzője, Nényei Pál maga mondta el, hogy nem kommunikáltak a szerzőtársakkal, a tankönyv egyes fejezeteit nem egyeztetették össze (vö. MEK 2016).

4. A kommunikációról és a kommunikációs modellről

A magyar oktatásnyelvészetben és közoktatásban évtizedek óta a Jakobson-féle (Jakobson 1969) kommunikációs modell dominál. Ez az általánosan elterjedt strukturalista modell meglehetősen statikus és passzivitást sugalmazó. Azonban a kommunikáció a valóságban dinamikus, használati alapú és az adott diskurzusban konstruálódik újra és újra. A kognitív nyelvészet ennek megfelelően egy használatalapú ún. funkcionálistriadikus modellt ajánl, ami a beszélőtársak közös cselekvését és megértését feltételezi, ezáltal a kommunikációt dinamikus közösségi tevékenységnek tekinti (vö. Tolcsvai Nagy 2015, 2020; Tomasello 2002).

Az OFI-nyelvtankönyvcsalád követve a több évtizedes hagyományt, szintén Jakobsonmodelljéhasználja. Az ötödikes tankönyv például több oldalon (14–18) keresztül is kitér ezen klasszikus kommunikációértelmezésre. A 7. évfolyamos kísérleti tankönyvben a tankönyv végén, a tömegkommunikációval közös fejezet keretein belül kerül tárgyalásra (Thomán 2017: 116) a modell, amit a 8. évfolyamos tankönyv ismétlés gyanánt szintén közöl rögtön a legelső oldalakon (Hegedűs–Méhes 2017: 10–11). A 9. és 12. évfolyamos nyelvtankönyvek szintén a Jakobson-féle modellt tárják a tanulók elé (vö. Forró és mtsai 2016: 86; Balázs és mtsai 2017: 99).

Az említett Jakobson-féle strukturalista modellnek az egyik legfőbb hátránya, hogy a kérdés, valamint általában a beszélgetés nyitott mivolta háttérbe szorult vagy elutasításra kerül általa, ami érthető, hisz a magyar (pedagógiai) kultúra nem kérdező jellegű: a kérdés, a kérdésekre alapuló kommunikáció alig része a gyakorlatnak. Ez súlyos hiba mind pedagógiai, mind nyelvészeti szempontból, mivel „a világ aktív és innovatív megismerése helyett a felülről jövő, megmondó tanítást és a passzív tanulást helyezi előtérbe” (Tolcsvai Nagy 2020). Vagyis a tanuló (ahogy a klasszikus kommunikációs modellben szereplő vevő is) passzív befogadó, nem aktív részese a kommunikációnak.

Ezzel ellentétben a funkcionálistriadikus modell abból a prototipikusvalós helyzetből indul ki, amelyben két nyelvhasználó beszélget egy percepció térben. Rendkívül lényeges eleme a modellnek, hogy a beszélők közösen cselekszenek, tehát mindkettejük aktív szereplő. Azonban nem csupán beszédprodukción és beszédpercepción valósul meg, hanem közös figyelemirányítás és értelemképzés, -konstruálás, jelentésteremtés történik az adott beszédhelyzetben (vö. Tolcsvai Nagy 2015). Persze ez a tanórai keretek között sokszor valóban csak elmélet, s nem az uralkodó

gyakorlat, nem meglepő hát, hogy a magyartanárok megmaradtak a korábbi hagyományos modellnél, s nem véletlen szerepelnek ilyen és ehhez hasonló feladatok az egyes tankönyvekben, például a különféle emotikonok kapcsán:

- (7) Ismered-e a hangulatjelek valódi jelentéseit? Párosítsd a jeleket jelentésükkel! (Baloghné és mtsai 2016: 16).

Ha a tanulóra és általában a beszélőkre nem passzív szereplőként tekintenénk, akkor föl sem merülne az, hogy egyrészt a hangulatjeleknek van „valódi” (értsd: beszélőtől és diskurzustól elvonatkoztatható) jelentése, másrészt, hogy ezeket kontextus nélkül van értelme értelmezni, s végül, hogy ne a nyelvet aktívan használó gyermek oldaláról közelítsünk meg egy ilyen témát. Ha van téma, amely a gyerek mindennapjait átszövi, akkor az interneten használt különféle jelölések, szimbólumok, emotikonok biztosan ide sorolandók. Ezekre mint meglévő tudásra építeni kell, nem pedig figyelmen kívül hagyni, kivonni a tanulási folyamatból őket.

A kommunikáció nemcsak mint modell, hanem mint központi rendezőelv is jelen lehet egy-egy tankönyvben. Az, hogy egy nyelvtanóra vagy egy nyelvtankönyv milyen arányban tartalmaz kommunikációs és milyen arányban grammatikai gyakorlatokat, kulcskérdés. A nyelvtanoktatásban már régóta problémát jelent a hagyományos, grammatikát középpontba állító tanítás dominanciája. Ez azt jelenti, hogy a nyelvtani szabályok ismerete és begyakoroltatása a hangsúlyos, míg a kommunikációnak elenyésző szerep jut (ha általánosságban nézzük, ugyanez mondható el a legtöbb tantárgyra, hiszen az ismeretek túlsúlya jellemző a képességek és készségek fejlesztésének a rovására). Ez azért probléma, mert a képességek, így a kommunikáció is a gyerek tudásának szerves része, a meglévő tudásra való alapozás pedig – a mai konstruktivista és kognitív megközelítésekkel összhangban – elengedhetetlen feltétele a hatékony tanulási-tanítási folyamatnak.

Az OFI-tankönyvekről sokat elmond az a „gesztus”, hogy a kísérleti *Magyar nyelv és kommunikáció* tankönyvek címéből rendre kihúzták a kommunikáció tagot, így a cím egyszerűen csak *Magyar nyelv tankönyvre* változott. Ez egyébként még önmagában nem lenne baj, ám az, hogy a tankönyvcsalád egésze nem kommunikációközpontú, sokkal inkább az. Természetesen itt is vannak e téren jobban sikerült (pl. a 12. évfolyamos egyes részei kifejezetten erősek ilyen téren is) és kevésbé jól sikerül (pl. az 5. vagy 9. évfolyamos) anyagok, arról nem is beszélve, hogy ez – a fentiekben tárgyaltak okán – egyazon tankönyvben is változó képet mutat.

Ami fontos előrelépés a korábbiakhoz képest, hogy a tankönyvszerzők láthatóan próbáltak a kommunikációnak nagyobb teret engedni, így egyes egységek kommunikáció-központúnak tekinthetők. A valódi probléma az, hogy a grammatikai és a kommunikációs részek között valódi kapcsolat a legtöbb esetben nem jön létre. A grammatikáról szóló tartalom nem kapcsolódik össze a kommunikációval; a grammatika a kommunikáció tanulásához szükséges ismereteket nem egészíti ki a legtöbb esetben, valamint a kommunikációs készségek, képességek segítségét csak részben vagy egyáltalán nem tűzi ki céljaul.

5. Összegzés

Számos aspektusból lehetne még vizsgálni az OFI tankönyveit. A szakmai-tárgyi tévedések akár külön dolgozat tárgyát is képezhetnék, hogy csak egyet említsünk példának: „Tudtad, hogy a Halló? a magyar nyelvből vált nemzetközivé?” (Baloghné és mtsai 2016: 27) – teszi fel a kérdést az átdolgozott ötödikes nyelvtankönyv. A válasz természetesen az, hogy nem a magyar nyelvből vált nemzetközivé a *halló*, hanem egy német eredetű jövevényszóról (*hallo, halloh*) beszélhetünk, amely az amerikai angol révén vált nemzetközivé. Habár ez egy elég súlyos tévedés, tévhit, de nem ezzel és ehhez hasonló dolgokkal van a legnagyobb probléma.

Amint az a fentiekből látszik az újgenerációs tankönyvekkel kapcsolatban, hogy bár sok mindent javítottak a szerzők a kísérleti változatokhoz képest, a lényegét tekintve még így is alapvető problémák vannak ezekkel az oktatási segédletekkel. A módosítások inkább felületi kezeléseknak, mintsem lényegi, globális szintű problémakezelésnek tekinthetők. Érezhetően nincs egy átfogó, a tankönyv egészét átható modern szociolingvisztikai és pedagógiai szemlélet a tankönyvek és fejlesztések mögött.

Ugyan a leírtak elsősorban az ötödikes és tizenkettedikes tankönyvre vonatkoznak, átlapozva a tankönyvcsalád többi darabját elmondható, hogy hasonló a helyzet ezek esetében is. Ugyan jelen elemzésben mindössze öt tankönyv szerepelt, az OFI alapkonceptiója (beleértve a sok esetben szakmailag megkérdőjelezhető hozzáállást, a kidolgozás rövid időintervallumát, valamint a szakértők fejlesztésből való kihagyását) kiterjed a többi nyelvtant feldolgozó tankönyvre és munkafüzetre is. Ez azért rendkívül nagy gond, mert a korábban tárgyalt kormányzati intézkedéseknek köszönhetően napjainkra ezek a könyvek jelentik az egyedüli alternatívát az iskolák többségében. Így az lenne a minimum, hogy az alapok legalább rendben legyenek.

Felhasznált irodalom

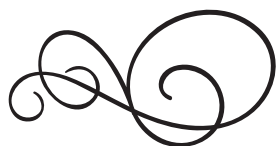
- Domonkosi Ágnes 2015. A szociolingvisztika szemlélete a kísérleti magyar nyelvi tankönyvekben. In: Zimány Árpád (szerk.): *A tudományoktól a művészetekig: Az Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Karának válogatott tanulmánygyűjteménye a Magyar Tudomány Ünnepe 2014-es előadásából.* Líceum Kiadó. Eger. 23–35.
- Domonkosi Ágnes 2016. Nyelvi ideológia és nyelvszemlélet a kísérleti magyar nyelvi tankönyvekben. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis: Nova series: Sectio Linguistica Hungarica* XLIII: 30–45.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers.* Gondolat Kiadó. Budapest. 211–257.
- Jánk István 2014. „A nyelv titokzatos dolog” – Hát még az ötödikes nyelvtan(könyv)! *Nyelv és Tudomány.* <https://a-nyelv-titokzatos-dolog-hat-meg-az-otodik-es-nyelvtan-konyv> (2020. 04. 05.)
- Jánk István 2015. Az unokák elfelejtik a világot – a tizedikes nyelvtankönyv meg őket. *Nyelv és Tudomány.* <https://www.nyest.hu/hirek/az-unokak-elfelejtik-a-vilagot-a-tizedikes-nyelvtankonyv-meg-oket> (2020. 04. 02.)
- Jánk István 2016. Az OFI és az iskola lényege. *Nyelv és Tudomány.* <https://www.nyest.hu/hirek/az-ofi-es-az-iskola-lenyege> (2020. 04. 02.)
- Kiss Adrienn 2017. Mit hozott az államosított tankönyvpiac? *Magyar Nemzet.* <https://magyarnemzet.hu/archivum/hetvegi-magazin/mit-hozott-az-allamosított-tankönyvpiac-3893793/> (2020. 04. 09.)
- Lőrincz Gábor 2016. A 9. osztályos kísérleti Magyar nyelv és kommunikáció tankönyv előnyeiről és hátrányairól. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis: Nova series: Sectio Linguistica Hungarica* XLIII: 122–138.
- Lőrincz Julianna 2018. A tankönyvek szakmaisága, módszertani kérdések. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13/1: 14–16.
- Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.) 2014. *Az anyanyelv-oktatás dokumentumainak szakmai, módszertani vizsgálata.* A Selye János Egyetem TKK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén működő Variológiai Kutatócsoport 2013–2014-es nemzetközi szimpóziumokon elhangzott előadásainak gyűjteményes kötete. Selye János Egyetem. Komárom. 85–94.

- MEK 2016 = Magyar tanárok Egyesülete: *Kísérlet? – Konferencia az OFI fejlesztette magyartankönyvekről*. 2016. Budapest. (konferencia).
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Mi köze van a diáknak a nyelvtanhoz, avagy a tárgyá tett nyelv visszahumanizálása az oktatásban. *Iskolakultúra* 15: 18–27.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2020. Átadás vagy közös értelemképzés. Két kommunikációs modell az iskolában és a kultúrában. In: Domonkosi Ágnes – Jánk István – Ludányi Zsófia (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. A PeLiKon oktatásnyelvészeti konferencia tanulmánykötete*. Megjelenés alatt.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó. Budapest.

Vizsgált tankönyvek

- Balázs Géza – Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Szoták Szilvia 2017. *Magyar nyelv tankönyv 12*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Eger.
- Baloghné Biró Mária – Baranyai Katalin – Tóth László 2016. *Magyar nyelv tankönyv 5*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Sz. Hegedűs Rita – Szerecz György 2016. *Magyar nyelv tankönyv 9*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet– Eszterházy Károly Egyetem. Budapest.
- Hegedűs Attila – Méhes Edit 2017. *Magyar nyelv tankönyv 8*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet – Eszterházy Károly Egyetem. Eger.
- Thomán Angéla 2017. *Magyar nyelv tankönyv 7*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet – Eszterházy Károly Egyetem. Eger.

Kalcsó Gyula

A SZOFTVERHONOSÍTÁS ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

Ünnepeltünk munkásságának jelentékeny szeletét jelenti a fordításkutatás. A fordításelmélet kérdései közül elsősorban a műfordítással foglalkozott, azon belül sokszor a nehezen fordítható jelenségekkel (reáliák, tájnyelvi elemek, archaizmusok stb., l. Lőrincz 2018a, 2018b, 2018c). A számítógépes programok, alkalmazások fordításának, honosításának a problémája hazánkban még kevésbé kutatott terület. A szoftverhonosítás során felmerülő problémák ugyan más jellegűek, mint a műfordításokéi, de ugyanakkor vannak hasonlóságok is a két terület között, és mivel jelen cikk szerzője a közelmúltban részt vett egy szoftverkézikönyv-fordításban (l. Ertl-Bakos–Kalcsó 2019), célszerűnek látszott, hogy az ünnepeltet ott megszerzett tapasztalatainak, valamint összegyűjtött elméleti tudásának megosztásával köszöntse.

A számítástechnikában a nemzetköziesítés (vagy többnyelvűsítés) és a honosítás (vagy lokalizáció) az *internationalization* és *localization* szakkifejezések magyar megfelelői, a számítógépes szoftverek különböző nyelvekre, regionális sajátosságokra és műszaki követelményekre való adaptálásának eszközeit jelentik. Ezek a szakkifejezések az 1980-as évek óta használatosak, az előbbit gyakran írják az *i18n* ún. numeronimával, az utóbbit pedig az *l10n*-nel¹. Nemzetköziesítésnek hívják azt a procedúrát, amelynek során egy szoftvert vagy alkalmazást úgy ter-

1 A numeronima alapja, hogy az *internationalization*, valamint a *localization* szavakban az első és az utolsó közötti betűknek csak a számát tünteti föl (az *i* és az *n* között 18, valamint az *l* és az *n* között 10 betű van). L. (W1).

veznek meg, hogy a különböző nyelvekhez és régiókhoz műszaki változtatások nélkül alkalmazható legyen. A lokalizáció a nemzetközivé vált szoftvernek egy adott régióra vagy nyelvre történő adaptálása a szöveg fordításával és a helyi sajátosságokat tartalmazó komponensek hozzáadásával. A lokalizáció (amelyet különböző nyelvek esetében többször is végrehajthatnak) a nemzetköziesítés által biztosított infrastruktúrán és rugalmasságon alapul. A nemzetköziesítést ideális esetben csak egyszer hajtják végre a lokalizáció előtt, vagy a folyamatos fejlesztés szerves részeként.

	TÖBBNYELVŰSÍTÉS	HONOSÍTÁS
ANGOL NÉV ÉS RÖVIDÍTÉS	internationalization, i18n	localization, l10n
CÉLJA	Egy program felkészítése különböző kultúrák eltérő nyelvi igényeinek való megfelelésre.	Egy felhasználói felület átültetése a program készítőinek anyanyelvétől eltérő másik nyelvre.
MŰVELŐI ÁLTALÁBAN	Fejlesztők, programozók	Fordítók, nyelvészek
PÉLDÁK	Nem-latin ábécék (pl. székely rovásírás) tárolásának megoldása, Írásirányok (jobbról-balra, fentről-lefelé)	Mértékegységek átváltása (pl. angolszász → metrikus, F° → C°, stb.), Hasonlatok, példák lecserélése
ROSSZ PÉLDÁK	hard-coded többes szám	E-mail sablonokban "[firstname] [lastname]," megszólítás a magyar szokás helyett.
MUNKACSOPORT A DRUPAL.ORG-ON	Internationalization csoport	Translations csoport
FÓRUM A DRUPAL.HU-N	Többnyelvűsítés topik	Honosítás topik

1. ábra: A többnyelvűsítés és a honosítás különbségei a Drupal szoftver esetében

Forrás: (W2)

A két procedúra legfontosabb alapelveit foglalja össze a tekintélyes Word Wide Web Consortium oldala is (W3). Hangsúlyozzák, hogy a nemzetköziesítés a tervezés része, még a szoftver létrehozása előtt végrehajtható feladat: „az internacionalizáció ideális esetben egy alaplépés a tervezési és kivitelezési folyamatban, mintsem egy utógondolat, ami gyakran jár ügyetlen és drága újratervezéssel”. A nemzetköziesítés jelentősen befolyásolja a honosítás egyszerűségét. Az utólagos módosítása egy nyelvi és kulturális szempontból helyi felhasználásra

bevezetendő szoftvernek jóval nehezebb és időigényesebb, mint egy eleve globális felhasználásra tervezett szoftvert írni. Ugyanott így definiálják a honosítást: „A következő dolgok testreszabását foglalhatja magában:

1. Számok, dátumok és időformátumok
2. Pénznem használata
3. Billentyűzet használata
4. Egybevetés és osztályozás
5. Szimbólumok, ikonok és színek
6. Szöveges és grafikus hivatkozások tárgyra, cselekvésre, vagy ötletre, amely egy adott kultúrában félreérthető vagy érzéketlen lehet
7. Különböző jogi követelmények
8. és még sokminden mást.

A honosítás akár szükségessé teheti a logikának, vizuális tervezésnek vagy a megjelenésnek az átfogó újragondolását, ha az üzleti módszer (pl. könyvelés) vagy a tanulási minta egy adott helyszínen lényegesen különbözik az eredeti kultúrától” (W3).

MEGNEVEZÉS	MEGADÁS PHP-BAN	EREDMÉNYEZETT KIMENET
RÖVID	Y. m. d. H.i	2016. 10. 28. 14.21
KÖZEPES	Y. F j. H.i	2016. október 28. 14.21
HOSSZÚ	Y. F j., l H.i	2016. október 28., csütörtök 14.21

2. ábra: Példa a honosításra: a magyar dátumformátumok beállítása a Drupalban
Forrás: (W4)

Használatban van még a két folyamat együttes megnevezésére a *globalization* (*g11n*) is, amelyet magyarra – a meglévő *globalizáció* kifejezéssel való megegyezés elkerülése miatt és a másik kettő -ás/-és képzős alakjának a mintájára – talán *globalizálásként* lehetne fordítani.

A szoftverhonosítás elméletével hazánkban eddig alig foglalkoztak, néhány vállalati környezetből érkezett szakember által írt cikk (Demeczky 2008) említhető példaként. A gyakorlatban azonban természetesen számos honosítási eredmény született. Az alapelvek kidolgozása a magyar nyelv esetében már az 1990-es

években megkezdődött. A szabadszoftverek (mint amilyen a Drupal is) magyarországi népszerűsítéséért dolgozó FSF.hu alapítvány részéről Koblinger Egmont és Tímár András egy általános útmutatót (W5), míg Daczi László egy *Fordítás HOGYAN* című leírást (W6) készített a Magyar Linux Dokumentációs Projekt számára. Ez utóbbinak egy némileg bővebb kiadását tette közzé Kémenczy Kálmán és Kelemen Gábor a Hungarian Unix Portalon (W7). Bár ezen dokumentumok évtizedes múltra tekintenek vissza, a bennük lefektetett alapszabályokat és javaslatokat a mai napig használják, a Drupal-fordítók is nagyrészt az általuk kitaposott ösvényeken haladtak. Ezek az iránymutatások számos részletre kitértek (helyesírás, nyelvhelyesség, stílus, gyakori hibák stb.), de nyelvészszemmel áttekintve őket sokszor laikus, nemegyszer naiv „szabályokat” fogalmaznak meg. Ugyanakkor számítástechnikai szakmai szempontjaik nagyon is dicséretesek: a magyar közösség a kezdetektől figyel egymás honosítási gyakorlatára, mert alapelvük szerint egy szoftvert soha nem önmagában lát a felhasználó, hanem más szoftverekbe ágyazva (pl. operációs rendszer, böngésző stb.), ezért fontos szempont, hogy egy adott nyelven koherens felhasználói élményt (a számítástechnikában terminus: UserExperience, UX) nyújtson a magyarra lefordított felület. Zavaró lehet egy kevésbé hozzáértő személy számára, ha például a Windows honlapnak, a Chrome pedig weboldalnak nevezi azt, amit a Drupal webhelynek. Az ilyen helyzetek elkerülése érdekében a honosítók igyekeznek szóhasználatukban alkalmazkodni a magyar fordítói közösségek által kialakított kifejezésekhez (l. még alább, a terminológiáról szóló részt).

Jellemző tehát, hogy az egyes szoftverek általában professzionális felhasználói irányítják a honosítás folyamatát, sokszor nyelvészeti háttér nélkül, nyelvészeti, fordításelméleti szempontból teljesen laikus módon. Így van ez a magyar Drupal esetében is. A Drupal PHP-ben írt, nyílt forráskódú (open source) tartalomkezelő rendszer (content management system – CMS) és fejlesztői keretrendszer, melyet Dries Buytaert fejlesztett ki, a projekt 2000-ben kezdődött. A Drupal CMS nyílt forráskódúsága miatt nemzetközi mozgalommá vált, amelynek nemcsak elsődleges érintkezési nyelve az angol, de a honosítás kizárólagos forrásnyelve is egyben. Világszerte több százezer lelkes közreműködő használja és fejleszti ezt a szoftvert, amely weboldalak millióit működteti. Az alaprendszer (másképpen „core”) és valamennyi, több tízezer közösségi (azaz „contrib”) modul sztringjeit csak angolról lehet más nyelvekre, így magyarra is, fordítani. A Drupal a honosítás támogatására külön aloldalt üzemeltet (W8). Itt megtekinthető a legutolsó stabil verzió fordításának aktuális állapota nyelvenként. 2020. március 21-én pl. az angolon kívül 2 nyelven volt 100%-ban hozzáférhető a legfrissebb Drupal, a

magyar nyelvre fordítottság a 7. helyen szerepelt több mint 93%-os állapottal. Ezt az eredményt valamivel több mint 200 önkéntes magyar fordító érte el, az adat értékelésében érdemes figyelembe venni, hogy a teljesen lefordított német Drupalt 523 közreműködő hozta létre. Az oldalon a fentebb megjelölt időpontban 116 fordítói közösség működéséről adtak számot, több mint 7 ezer közreműködővel.

A Drupalt hazai programozók szakmai csoportja hozta el Magyarországra, és építette fel a 4.3.0-ás verziójával közösségi oldalait, mint például a Debian.hu, a Weblabor és a Hungarian Unix Portal, azaz HUP. A magyar fordítás ekkor még nem volt összehangolva, később, a 4.4.0-ás kiadás megjelenésekor még csak a Weblabor által használt modulok voltak magyarul elérhetők. Az ezt követő 4.5.0-hoz azért nem lehetett kész a teljes magyar fordítás, mert még nem voltak véglegesek a sztringek. Az első, bizonyíthatóan 100%-osan magyar nyelven elérhető főverzió tehát a 4.6.0 volt. Az éppen 2006 karácsonyán bejelentett 5.0-rc1 érdekessége pedig az volt, hogy már az első lépéstől fogva lokalizálva lehetett telepíteni Hojtsy Gábor autolocale moduljának köszönhetően. Ezekben a kezdeti időkben a közösség által közzétett modulok esetében még a kettősség volt jellemző. A népszerű, sokak által használt moduloknál a fordítási fájl általában megtalálható volt a csomagban. A fejlesztés menetéből következően ez azonban mindig csak az eggyel korábbi változat fordítása lehetett, így előfordulhatott, hogy nem volt teljes. Nagy előrelépés volt tehát a 2009 szeptemberében a localize.drupal.org platform elindítása, mely innentől egyetlen központi helyre gyűjtötte valamennyi nyelv addig szervezetlenül közzétett fordításait. Ekkor a Drupal alrendszer (core) 5 és 6 voltak a támogatott főverziók, így ezeknek 5.19-es és 6.13-as kiadásai jelenleg a legkorábbiak, melyek 100%-os magyar fordítása innen elérhető. Utódaik, a 2011-es 7.0 és a 2015-ös 8.0 pedig már elkészültükkor a fordítói közösség oldalán jelentek meg, így ezeknek már nemcsak a végleges kiadásuk, hanem az azt megelőző alfa és béta verziók is itt követhetőek nyomon. A fordítás tehát a magyar Drupal esetében régóta tudatosan szabályozott folyamat. Az önkéntes fordítók munkásságának köszönhetően az alrendszeret (core) a kezdetektől mindig 100%-osan lefordítják, sokszor az első stabil verzió hivatalos kiadásának napjáig. Sok más nyelvtől eltérően azonban a core-on kívül számos közösségi modulhoz is teljes körű magyar fordítást készítenek, pl. 45 Drupal 8-ashoz készült modul, valamint a 20 legtöbbször letöltött és telepített Drupal 7-es ún. contrib modul teljes egészében magyar nyelven használható. Nemzetközi összehasonlításban tehát kiemelkedő a magyar lokalizáció, ami különösen annak fényében ad okot a büszkeségre, hogy nagyobb beszélőszámú nyelvekhez

(pl. német, spanyol, orosz stb.) képest arányaiban kevesebb közreműködő érte el mindezt. A localize.drupal.org fordítási platformon a magyar honosítási csapatnak több mint 700 tagja van, ebből több mint 200 fordító küldött már be legalább egy fordítást. A csapat munkáját 9 adminisztrátor irányítja. A Magyar Drupal Egyesület (W9) 2014-es megalakulása óta a fordítócsapat e hazai szervezet égisze alatt, annak egyik munkacsoportjaként működik.

A Drupal magyar fordítói közössége által lefektetett irányelveket a CMS magyar honlapján olvashatjuk. Alapfilozófiájukat jól összefoglalja az alábbi idézet: „Közösen döntünk. Előfordul, hogy több lehetőség közül nem mindig a megfelelő fordítást választjuk, vagy nem találjuk meg az alkalmas magyar fordítást egyes angol fordulatokhoz, kifejezésekhez. Lehet, hogy nem a megfelelő stílust vagy mondatszerkezeteket választjuk bizonyos fordítások során, esetleg nem egységes vagy félreérthető a szóhasználatunk. Az ilyen hibákkal kapcsolatos jelentéseket is szívesen látjuk. Mindig szívesen fogadunk azonban új ötleteket, javaslatokat a fordítással kapcsolatban számos elérhetőségünk bármelyikén” (W4). Ebből is látszik, hogy egy közösségi kezdeményezésről (divatos kifejezéssel élve crowdsourcing projectről) van szó, amelyben nem nyelvészeti vagy fordításméleti szempontok érvényesülnek, hanem a többség szándéka, ízlése, szokásai.

Az alábbiakban következnek néhány példa annak illusztrálására, hogy a magyar fordítói közösség milyen nyelvi megoldásokat részesít előnyben, illetve utasít el.

A Drupal fordítói törekszenek arra, hogy vállalati környezetben is jól használható fordítás készüljön, így a tegezés használatát eleve kizárták. Három lehetőség maradt, a magázás, a személytelen, illetve a magyar könyvekben gyakran használt többes szám első személyű használat. Végül ez utóbbi kettő mellett döntöttek, mert úgy ítélték meg, hogy ez az a megoldás, ami egyenlő távolságra van a magázástól és a tegezéstől és mindkét igényt megfogalmazó számára elfogadható. Elsősorban tehát megpróbálják elkerülni a személyjelölést, illetve ahol ez nem oldható meg jól, ott többes szám első személyben szólítják meg a felhasználót. Egy példa a lehetőségek érzékeltetésére:

☐	X Tegező: Biztosan törölni szeretnéd a blokkot?
☐	X Magázó: Biztosan törölni szeretnéd a blokkot?
☐	X T/1: Biztosan törölni szeretnénk a blokkot?
☒	Magyar Drupal: Biztosan törölhető a blokk?

3. ábra: A tegezés és magázás elkerülése a Drupalban

Forrás: (W4)

A Drupal magyar fordítóinak körében alapelv a felszólító mód használatának az elkerülése is. Ahogyan a fordítási irányelveket összefoglaló oldalon fogalmaznak: „Drupalt használni egy lehetőség, ezért soha nem utasítjuk a felhasználót egy művelet elvégzésére.”

X Tegező: A beállítások oldalon add meg a blokk nevét!
X Magázó: A beállítások oldalon adja meg a blokk nevét!
✓ Magyar Drupal: A beállítások oldalon adható meg a blokk neve.

4. ábra: A felszólító mód elkerülése a Drupalban
 Forrás: (W4)

A magyar nyelvű honosítás egyik jellegzetes problémája a névelők használata, amikor azokat automatikusan elhelyezett tartalmak elé kell illeszteni. Kerülik az „a(z)” típusú névelőhasználatot. Sajnos nem minden esetben szerencsés magyar nyelven a névelő elhagyása, viszont amikor csak lehet, ezzel a megoldással élnek. Az alábbi példákban a @user változó helyére a Drupal az oldal előállításakor be helyez be egy értéket:

X Helytelen: A @user felhasználó törölve lett
X Helytelen: Az @user felhasználó törölve lett
X Helytelen: A(z) @user felhasználó törölve lett
✓ Magyar Drupal: @user felhasználó törölve lett

5. ábra: A névelőhasználat elkerülése a Drupalban
 Forrás: (W4)

Hasonló kérdés a többes szám használatának problémája, ahol szintén nem tartják járhatónak a „felhasználó(k)” típusú fordítást. Ehelyett olyan változatot használnak, amely az adott helyzetben megfelelőbb. Általában a többes számot alkalmazzák. Például:

X Helytelen: Bejelentkezett felhasználó(k)
✓ Magyar Drupal: Bejelentkezett felhasználók

6. ábra: A többes szám általános használata a Drupalban
 Forrás: (W4)

„Ahhoz, hogy a fordított szövegek koherensek legyenek és a megfelelő kohéziót is megteremtse a fordító, a forrásnyelven és a célnyelven egyaránt törekedni kell a terminusok következetes használatára. A terminusok a szövegkohézió kialakításához

lényegesen járulnak hozzá a fogalmi ismeretek közvetítésével. A szakszövegek fordításakor fontos a kognitív tartalom fogalmi rendszerének megőrzése és koherens megjelenítése. A terminusok – mint a fogalmak jelölői és egyben jelentésük közvetítői – ezért jelentős szerepet játszanak a szövegekben, következetes és pontos használatuk elősegíti a koherencia megvalósulását” (Fóris 2019: 211). A Drupal rendszer fordításában is kulcskérdés a terminológia. A szoftverek fordításának és honosításának a terminológiai kérdéseiről magyarul eddig nem sok munka íródott (de pl. l. Demeczky 2008). Az egyes szoftvereket használó közösségek jobb híján maguk próbálják megoldani a terminológiai problémáikat.

„A terminust a jelentéséről és az adott kommunikációban betöltött szerepéről lehet felismerni; de a jelentés absztrakt fogalom, amely (legtöbbször) nem a fordítandó szövegben található meg, hanem az egyéni elmében és a közös szakmai tudásban. Vagyis csak onnan ismerhetjük fel, ha valahol valaki már rögzítette (összekapcsolta) a célnyelvi és a forrásnyelvi szóalakat, és/vagy a definíciókat egyik vagy mindkét nyelven. Ezért sem nélkülözheti a fordító a terminológiai szótár vagy a terminológiai adatbázis segítségét” (Fóris 2019: 213). A Drupal fordításának több mint tízéves története során létrejöttek olyan terminológiai segédeszközök, amelyek segítik a fordítók munkáját. A Drupal 8 kézikönyvének a fordítása során pl. a résztvevők a FreeTM (WordfastAnywhere) (W10) fordítási memóriáját használták, amelyben a d8mem a Drupal 8 teljes UI-jának lefordított sztringjeit, a d8ug pedig a kézikönyv mások által már beküldött karakterláncait tartalmazza. A localize.drupal.org oldalon a magyar fordítói csapatnak saját szószedete van (W11). Ebben – a nevével ellentétben – nemcsak szavak, hanem írásjelhasználati útmutatók, kifejezések, mondatok is találhatóak. Az oldalon hozzászólások formájában eszmecsere is zajlik a terminológiai kérdésekről, rendszerek a szavazások egy-egy szakkifejezés magyarításával kapcsolatban.

Összességében mind a magyar nyelvű Drupal nyelvi minősége, mind a fenti forrásokban leírt alapelvek, valamint kialakult gyakorlat alapján azt lehet elmondani, hogy csupán a szakemberek jó szándéka és igyekezete sajnos nem elég. Bár a magyar Drupal nem tartozik a rosszul honosított szoftverek közé, nyelvvezetésben számos olyan zavaró jelenség van, amely nyelvész, ill. terminológus szakember segítségével kiküszöbölhető volna. A lelkes amatőr és professzionális felhasználók heroikus, és minden elismerést megérdemlő munkájának a gyümölcse így néha egy kicsit keserű. Ha volna komolyan vehető nyelvstratégia Magyarországon, akkor az egyik legkitüntetettebb területe a szoftverhonosítás támogatása kellene legyen.

Szavak, amiket nem fordítunk:

Mert alakilag már teljesen asszimilálódtak a mindennapi köznyelvben, jelentésük széles körben ismert, magyar megfelelőt csak nehézkesen találni rájuk.

API (Application Programming Interface)

export
import
memcache
panel
platform

Különleges karakterek nevei

A „jel” szót csak akkor írjuk mögéjük (például *dollár jellel*), ha szükséges, így például nem *csillag jellel*, hanem simán csak *csillaggal*.

asterisk (*) – csillag

at (@) – kukac

ampersand (&) – és jel

backslash (\) – visszaper (főként Windows-hoz kötődik, a Unix-örökségű webes közegben ritka)

brace { és } – kapcsos zárójel

bracket [és] – szögletes zárójel

bullet (•) – listaelem, felsorolás-pont

colon (:) – kettőspont

comma (,) – vessző

dash (-) – gondolatjel (hosszabb, mint a **hyphen/minus**)

dollar (\$) – dollár jel

dot (.) – általános pont (lásd **period/full stop** és **decimal**)

decimal (.) – angolban tizedespont, magyarban tizedesvessző (, **comma**)

ellipsis (...) – hárompont (külön karakter, *nem* három darab sima pont egymás után)

euro sign (€) – euró jel (informatikában ritka)

full stop (.) – mondatzáró pont (**period**) brit neve (az USA-féle Nemzetközi angolt követő informatikában ritkán említik így)

greater-than (>) – nagyobb jel (megjegyzéséhez tippet lásd **lower-than**)

hashmark (#) – kettőskereszt

hyphen (-) – kötőjel

7. ábra: Részlet a magyar fordítócsapat „szószedet”-éből a localize.drupal.org oldalon

Forrás: (W11)

Felhasznált irodalom

- Demeczky Jenő 2008. Terminológia a szoftveriparban. *Magyar Terminológia* 1: 189–204.
- Ertl-Bakos Balázs – Kalcso Gyula 2019. A Drupal 8 tartalomkezelő rendszernek és kézikönyvének magyar fordítása. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13: 139–149.
- Fóris Ágota 2018. Fordítás és terminológia: a terminológia szerepe a fordítási folyamatban. In: Robin Edina – Zachar Viktor (szerk.): *Fordítástudomány ma és holnap*. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 71–90.
- Fóris Ágota 2019. Új tendenciák és módszerek a fordítási folyamatban: a terminológia és a dokumentáció szerepe. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Diszciplínák találkozási pontja: nyelvi közvetítés a XXI. században*. Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda. Budapest. 211–219.
- Hall, Patrick A. V. – Hudson, Raymond (eds.) 1996. *Software Without Frontiers: A multi-platform, multicultural, multi-nation approach*. Wiley. Chichester.
- Lőrincz Julianna 2018a. Arany János archaizmusai és népies kifejezései a fordításokban. In: Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Simon Szabolcs (szerk.): *Aranyul – magyarul. A Variológiai Kutatócsoport Arany János-szimpoziumának tanulmányai*. Selye János Egyetem. Komárno. 38–70.
- Lőrincz Julianna 2018b. A régi magyar irodalom fordítási nehézségei Balassi Bálint-versek orosz fordításban. In: Bukor József – Szarka Katalin – Gubo Štefan (szerk.): *A Selye János Egyetem 2018-as X. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete*. Selye János Egyetem. Komárno. 116–126.
- Lőrincz Julianna 2018c. Balassi-versek és fordításaik nyelvi-stilisztikai jellemzői. *Hungarológiai Közlemények* 19: 60–73.

Internetes források

- W1 = Origin Of The Abbreviation I18n. <http://www.i18nguy.com/origini18n.html> (2020. 03. 23.)
- W2 = <https://www.drupal.hu/felulet-forditasa-magyarra> (2020. 03. 23.)
- W3 = Honosítás és Internacionalizálás. <https://www.w3.org/International/questions/qa-i18n> (2020. 03. 23.)
- W4 = <https://www.drupal.hu/forditasi-iranyelveink> (2020. 03. 23.)

W5 = <http://forditas.fsf.hu/pdf/Utmutato.pdf>. (2020. 03. 23.)

W6 = <https://web.archive.org/web/20070921172753/http://tldp.fsf.hu/Forditas-HOGYAN/Forditas-HOGYAN.html> (Sajnos közben már nem elérhető, ezért az archivált változat URL-jét adtam meg, amelyet 2020. márc. 23-án tekintetem meg utoljára.)

W7 = https://wiki.hup.hu/index.php/Ford%C3%ADt%C3%A1s_HOGYAN.
(2020. 3. 23.)

W8 = <https://localize.drupal.org/> (2020. 03. 23.)

W9 = <http://egyesulet.drupal.hu/> (2020. 03. 23.)

W10 = <https://www.freetm.com/> (2020. 03. 23.)

W11= <https://localize.drupal.org/node/204> (2020. 03. 23.)

Keserű József

HOGYAN „OLVASSÁK” EGYMÁST KOSZTOLÁNYI REGÉNYALAKJAI?

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *PACSIRTA*

Kosztolányi regényeinek érdekessége (de bátran mondhatjuk azt is, hogy zsenialitása) abban rejlik, hogy a jelentésképzés nyitottságát egy látszatra alapvetően zárt szerkezet keretei között képesek fenntartani. Kosztolányi nem tartozott a regényműfaj nagy formai megújítói közé, regényeivel és egyes elbeszéléseivel kapcsolatban mégis gyakran azzal szembesülünk, hogy minél többször olvassuk ezeket a szövegeket, annál kevésbé érezzük őket egyértelműnek. Az alábbiakban a *Pacsirta* egyes többértelműségeiről kívánok szólni.

Önmagunk és a másik ember megértése, illetve félreértése, s ehhez kapcsolódóan az interperszonális megtévesztés kérdése (Lőrincz 2009), valamint a test szerepe ebben a folyamatban olyan problémaköröknek számítanak, amelyeket már egy ideje kitüntettként kezel a Kosztolányi-recepció. A továbbiakban ehhez kapcsolódva azt a kérdést szeretném körüljárni, hogy miként „olvassák” egymást a *Pacsirta* regényalakjai. Kiindulópontomat az az elgondolás képezi, hogy a test sohasem szinguláris, hanem eleve többértelmű, többsíkú, többféle megközelítést magában hordozó jelenség. A test ilyen értelemben vett pluralitása többek között abban is megfigyelhető, hogy egyszerre képes megjelenni látványként, miközben láthatatlan és érzékelhetetlen is marad. Mindez egyszerre hozza kapcsolatba a testet a fenomenológiai hagyomány egyes meglátásaival, valamint azzal a jelenséggel, amit Michel Foucault nyomán diskurzusok által alakított testnek nevezhetünk (Foucault 1990; P. Müller 2009: 40–54). A látványként feltárulkozó testet – legyen szó közvetlenül

szemlélt vagy valamiféle (esetünkben: nyelvi) közvetítésen keresztül megmutatkozó testről – hajlamosak vagyunk evidenciaként kezelni. Ilyen értelemben tekinthetjük evidensnek Pacsirta csúfságát is. Mivel sem a környezete (a szülei, illetve Sárszeg lakói) nem teszik kérdésessé ezt a regényben, így az olvasó sem okvetlenül érez késztetést arra, hogy megkérdőjelezze a lány csúfságát. Pacsirta csúnya, menthetetlenül és végérvényesen csúnya; „[m]int hernyó a rózsabokor alatt” (Kosztolányi 1974: 256). Éppen ezért (a túl könnyen jött bizonyosság gyanúja miatt) érdemes feltenni a kérdést: honnan ered Pacsirta csúfsága és mi jellemzi ezt a csúfságot?

Édes Annával szemben, akiről szinte mindenkinek megvan a maga olvasata, Pacsirta inkább azzal tűnik ki, hogy „olvashatatlan” a regény többi szereplője számára. Feltűnő, hogy milyen ritkán jelenik meg az elbeszélő leírásának tárgyaként, s ahol megjelenik, ott sem egyértelmű a leírás. Az arcáról például azt tudjuk meg, hogy „kövér is volt, meg sovány is” (Kosztolányi 1974: 255). Az ilyen és ehhez hasonló jellemzések azonban nem könnyítik meg az olvasó számára Pacsirta alakjának képzeletbeli megjelenítését. Legtöbbször az apa nézőpontjából látjuk őt, ami akár arra is utalhat, hogy Vajkay Ákos számára Pacsirta csúfsága megkülönböztetett jelentőséggel bír. Mindez ugyanakkor nem zárja ki, hogy a lány csúfsága az olvasó számára „objektív” jellegzetességeként jelenjen meg, hiszen, úgy tűnik, egész Sárszeg így látja őt. Ez a hallgatóságos (szó szerint az, hiszen a szülők nem beszélnek Pacsirtáról; a lány csúfsága tabu) konszenzus mintha azt jelentené, hogy Pacsirta csúfsága megkérdőjelezhetetlen, minden érzékelésen és ízlésítéleten túli; valami olyan eredendő csúfság ez, amely mindenki számára közvetlenül adott, azaz nincs ráutalva semmiféle – sem vizuális, sem esztétikai, sem morális stb. – közvetítésre.

Bár azt megállapíthatjuk, hogy elsősorban testi csúfságról van szó (és nem lelkiről – ezt az apa is kiemeli), a test mégsem kizárólag látványként kínálkozik fel az értelmezés számára Kosztolányinak ebben a regényében sem. Akárcsak az *Édes Annában* (amint arra Halász Hajnalka felhívta a figyelmet: Halász 2009), a test itt is diskurzusok által „szennyezett” test, más szóval nem áll előttünk értelmezés nélküli pőreségében. Pacsirta testének csúfsága nem valamiféle elidegeníthetetlen tulajdonság kifejeződése, hanem különböző diskurzusok által szabályozott. Erre pontosan az a tény hívja fel a figyelmet, hogy a regény szereplői nem képesek Pacsirta testét „olvasni”. Mégpedig azért nem képesek, mert maguk is részesei a lány testét behálózó diskurzusoknak, amelyekre ennél fogva vakok maradnak. Vajkay Ákost és feleségét nem Pacsirta önmagában vett csúfsága zavarja (ha van egyáltalán ilyen), hanem az, hogy a lányuk e csúfságnak köszönhetően

kirekesztődik a normálisnak tartott társadalomból. A szülők (különösen az apa) többször hangot adnak azon gondolatuknak (amely egyben életük egyik nagy tragédiája), hogy nem tudják férjhez adni a lányukat. Pacsirta minden bizonnyal már gyermekkorában is csúf volt; míg azonban csúfsága nem ütközött társadalmi konvenciókba, addig ez senkit nem zavart. Az a megállapítás, hogy „nagyon régen [...] még énekelt” (Kosztolányi 1974: 254), így tehet szert metaforikus többletjelentésre. Ebből a szempontból Pacsirta tragédiája nem testének látható csúfságában keresendő, hanem abban az elvárásban, amelynek testi csúfsága folytán nem tud megfelelni. Ez pedig már nem *a* csúfság, hanem sokkal inkább a belőle eredő szégyen.

Innen nézve a testi csúfság helyett a szégyen okozta szenvedés képezhetné a regény értelmezésének egyik vezérfonalát; a szenvedés, amely olyan méreteket ölt, hogy az meghaladja a közölhetőséget – akárcsak a sírás (Plessner 2002; Bónus 2006: 102). A szégyen a család mindhárom tagját kínozza, de mindegyikük másképpen próbál meg viszonyulni hozzá. Az apa részvétellel, az anya pragmatikusan, Pacsirta pedig beletörődéssel.

Vajkay Ákosnak a lányához fűződő viszonya első látásra némileg ambivalensnek tűnik. Az ő nézőpontjából látjuk Pacsirtát hernyónak, ő nevezi magában a lány orrlyukait lószerűnek, álmában pedig brutálisan megcsonkítva és holtan látja Pacsirtát (ami utalhat a gyermek elvesztésének félelmére, ugyanakkor ennek ellentétére is: Szegedy-Maszák Mihály hívja fel a figyelmet arra, hogy Freud *Álomfejtése* szerint egy ilyen álom a szeretett lény halálának kívánását jelenti – Szegedy-Maszák 1986: 28). Ugyanez a kettősség figyelhető meg abban a jelenetben is, amelynek során a Vajkay család sétát tesz Sárszegen. Amikor a főtérre érnek, az apa eltávolodik a lányától, mintha szégyelné őt vagy mintha idegen lenne számára. Amint azonban észreveszi a lányra vetülő (egyébként hangsúlyozottan nem sértő) pillantásokat, azonnal visszatér mellé, ezzel a gesztussal is jelezve, hogy oltalmába veszi Pacsirtát. Pontosan ez az ambivalencia az, amelynek fenntartása miatt tűnhet – persze egyéb erényei mellett – emlékezetes regénynek a *Pacsirta*. Hiszen nem dönthető el, mit is érzett valójában az apa. (Talán ő maga sem tudja.) Nem dönthető el továbbá az sem, hogy Vajkay tekinthető-e a lányra (vagy a sors) áldozatának (szenvednie kell valami miatt, amiért talán nem is felelős; bár Vajkay kétségkívül felelősnek érzi magát amiatt a szabálytalanság miatt, „amit az ő vére jelent a természet rendjében” Kosztolányi 1974: 257), vagy inkább az ő (és a felesége) túlzó gondoskodása teszi tönkre Pacsirta életét. Valószínűleg mindkettő, hiszen nem okvetlenül vagy-vagy reláció kérdése ez. Kosztolányi írói

nagysága többek között abban rejlik, hogy nem egyszerűsíti le a problémát. Regénye, mint minden jó regény, azzal szembesíti az olvasót, hogy a dolgok sokkal bonyolultabbak, mint hinnénk (Kundera 2003: 26).

Egy alaposabb értelmezés feltehetően nemcsak azt tudná igazolni, hogy Vajkay számára hogyan helyettesíti a részvét a megértést (utóbbi alatt elsősorban racionális viszonyulási módot értve), hanem képes lenne ennek fokozatait is felszínre hozni. Ebből a szempontból mindenekelőtt azok a passzusok lennének kulcsfontosságúak, ahol Vajkay magatartása a meg nem értéssel, illetve a félreértéssel kerül összefüggésbe (ilyen például Vajkayék és Ijas Miklós beszélgetése a hetedik fejezetben). Azok a részek, ahol a szereplők elbeszélnek egymás mellett, termékeny párbeszédbe léphetnek a szerző nyelvfelfogásával, s ezen keresztül a másik ember és önmagunk megértésének lehetőségeiről alkotott gondolataival (Kosztolányi 1999). Bármilyen különös ez, de a *Pacsirtát* olvasva olykor az lehet az olvasó érzése, mintha maga a megértés szabna gátat a dolgokhoz való hozzáférésnek. A regény szereplőinek viselkedését alapvetően a megértés szándéka irányítja, ami – Plessnerrel szólva – annyit jelent, hogy nem vesznek tudomást arról, ami nem illeszkedik a megértés rendjébe (számos példát lehetne erre hozni: Vajkayné az újságcikk olvasásakor, Pacsirta a hazaérkezéskor a „harmadik” hang esetében stb.). Az egyetlen kivétel Vajkay Ákos, aki mintha önként mondana le a racionális megismerés kínálta lehetőségekről, és bízna rá magát a részvétre, mint a történetekhez fűződő egyedüli autentikus viszonyra. Utolsó kísérlete, amelynek során megpróbálja tisztázni a helyzetet (tizedik fejezet), azért nem tekinthető egyértelműen kudarcnak, mert Vajkayban nem marad hiányérzet. Ami úgy is értelmezhető, hogy becsapta önmagát, de úgy is, hogy megtalálta a problémához való helyes viszonyulási módot.

Az apához képest az anya sokkal inkább felszínes pragmatistaként viszonyul az eseményekhez. Vajkayné első olvasatra talán úgy jelenik meg az olvasó tudatában, mint egy kevésbé mély lélek. Elegendő, ha azt felidézzük, hogy hozzá képest Vajkay „kevesebbet beszélt, többet érzett, többet gondolkozott” (Kosztolányi 1974: 270). Tévedés volna azonban azt gondolnunk, hogy ennyire egyértelmű (en egyszerű) jellem. (Kosztolányinál semmi és senki sem ennyire egyszerű és egyértelmű.) Vajkayné ambivalenciája, ha nehezebben is, mint a férjéé, de tetten érhető. Például abban, ahogyan Cifra Gézát látja (Kosztolányi 1974: 266), vagy később, a tizenegyedik fejezet egyik jelenetében, ahol ezt olvashatjuk vele kapcsolatban: „az ő kétségei, melyek kevésbé voltak véresek, mint az uráéi, sokkal jobban fájtak, épp érthetetlen, titokzatos voltuknál fogva” (Kosztolányi 1974: 381). Ez a

jellemzés a korábbiak részleges visszavonásaként (vagy legalábbis árnyalásaként) is felfogható: meglehet, hogy férjéhez viszonyítva Vajkayné kevesebbet gondolkodik, az azonban már nem állja meg a helyét, hogy kevésbé érző lenne.

A tizedik és a tizenegyedik fejezet során tanúsított magatartása alapján akár sekélyes jellemnek is gondolhatnánk (a regény ezt az interpretációs lehetőséget is fenntartja), hiszen a férjével folytatott vita értelmezhető úgy is, hogy Vajkayné ellapósítja azt, nem engedve meg férjének, hogy az rámutasson az igazságra. A korábban oly jelentéktelennek tűnő asszony itt valóságos amazonná válik. A regény értelmezői szinte kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy Vajkay jut legközelebb az igazsághoz a már említett jelenetben, de egyrészt nincs ereje kimondani azt és kitarítani mellette, másrészt pedig felesége sem engedi, hogy kimondja, s inkább arra az álláspontra helyezkedik, hogy jobb hazugságban tovább élni. Vajkaynének a vita során tanúsított magatartása azonban értelmezhető másképp is. Például úgy, hogy az asszony a maga módján nagyon is bölcs, hiszen tudja, hogy bizonyos dolgokon (úgy mint Pacsirta csúfságán) nem lehet változtatni, s ezt megkérdőjelezhetetlen alapigazságként elfogadva arra törekszik, hogy jó pragmatistaként csökkentse a szenvedést. Ebből a szempontból Vajkayné a másik két családtagja fölé nő, hiszen velük ellentétben ő nem abban érdekelt, hogy végtelenítse a szenvedést.

Végezetül feltehetjük a kérdést: Mi az, ami Pacsirtáról elmondható? Elsősorban talán az, hogy alapvetően passzív, elfogadja a rá osztott szerepet (ebben Édes Annához hasonlít). Ritkán látjuk az eseményeket az ő nézőpontjából, s ha igen, akkor is torzítva. Gondoljunk csak a levelére, amely egyfelől elhallgat fontos dolgokat, másfelől pedig egy idegen kód használata mögé bújik (Stemler 2001). Van azonban egy ritka kivétel, ahol Pacsirta nézőpontja megjelenik, mégpedig az utolsó fejezetben:

Ágya fölött, akár szüleinek ágya fölött a Jézus, egy Mária-kép lógott, a boldogságos szent Szűz képe, ki térdein nagy, halott gyermekét ringatta, és szívére mutat, melyet az anyai fájdalom hét töre ver át. Kislánykora óta hallotta ez buzgó, gyermekreg imáit, mint szüleiét a megfeszített Jézus. Pacsirta egy pillanatban feléje emelte mind a két karját, heves mozdulattal, melyet azonnal elfojtott. Csak türelem. Vannak, kik sokkal többet szenvednek (Kosztolányi 1974: 402–403).

Nem véletlenül nevezte Szegedy-Maszák Mihály a fenti részletet „a regény jelentése szempontjából kulcsfontosságú bekezdés”-nek (Szegedy-Maszák 1986: 41). Volna lehetőség a kitörésre (Szabó Jóska), de Pacsirta erről önként lemond. Ez racionálisan nem indokolható. Ráadásul egy ilyen döntéssel megszabadítaná szüleit a szenvedéstől. Miért nem teszi? Az egyik lehetséges válasz erre a kérdésre Pacsirta „én”-t mondásában keresendő. Az idegenség, mondja Bernhard Waldenfels, bennem kezdődik, és nem rajtam kívül van. A nevemet (Pacsirta) stb. másoktól kapom, „mások szemében fedezem fel magam”. Olyan szakadást eredményez ez, „amely megakadályozza, hogy bennem az, aki én-t (*je*) mond, valaha is egybeessék a kimondott énnel (*moi*)” (Waldenfels 1999: 11). „Én”-t mondása során Pacsirta felismeri sorsát, s az otthonába való visszatérés ennek folytán kétféleképpen is értelmezhető. Egyfelől úgy, hogy a dolgokon nem lehet változtatni, mert hatalmasabbak, mint mi. Mindig az ugyanaz, a megszokás, az ismétlődés uralma alatt maradunk: ugyanaz a vonat hoz haza, mint amelyik elvitt stb. Pacsirta ugyanakkor „átalakulás”-ról is beszél (Kosztolányi 1974: 401), ami sejtet egy másféle értelmezési lehetőséget is: a sors és a szenvedés vállalását, amelyre a Mária-kép előtt elfojtott mozdulat is utalhat. A jelenet többértelműsége újfent megerősíthet bennünket abban, hogy a *Pacsirta* olyan regény, amely nemcsak nagy értelmezői körütekintést igényel, de megkívánja az időnkénti újraolvasást is.

Felhasznált irodalom

- Bónus Tibor 2006. *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról.* Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. Ráció Kiadó. Budapest.
- Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford.: Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Halász Hajnalka 2006. Szöveg-test/(szó)beszéd. Az Édes Annáról. *Alföld* 57/2: 71–88.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Kundera, Milan 2003. *A regény művészete.* Ford.: Réz Pál. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2009. Az interperszonális megtévesztés nyelvi kifejezőeszközei Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány* c. kisregényében. In: Simigné Fenyő Sarolta (szerk.): *A meggyőzéstől a manipulációig.* Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc. 143–147.

Plessner, Helmuth 2002. A sírás és nevetés eredete. *Lk.k.t.*, 2002/11: 23–33.

P. Müller Péter 2009. *Test és teatralitás*. Balassi Kiadó. Budapest.

Stemler Miklós 2001. Japán Sárszegen. Az irónia problematikája és jelentősége a *Pacsirtában*. *Prae* 3/3–4: 114–129.

Szegedy-Maszák Mihály 1986. Körkörösség és transzcendencia a *Pacsirtában*. *Literatura* 13/1–2: 27–42.

Waldenfels, Bernhard 1999. Felelet arra, ami idegen. Ford.: Tengelyi László. *Gond* 20: 5–17.

Forrás

Kosztolányi Dezső 1974. *Nero, a véres költő – Pacsirta – Aranysárkány – Édes Anna*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Lőrincz Gábor

NYELVI TÁJKÉP EGERTŐL KOMÁROMIG¹

*Mindenkori mentoromnak,
Lőrincz Juliannának sok-sok hálával és szeretettel.*

1. Bevezetés

Az alábbi rövid tanulmányban egy szlovákiai (Komárom) és egy magyarországi (Eger) város nyelvi tájképének néhány szeletét mutatom be és hasonlítom össze. Témaválasztásomat két dolog indokolja: 1. mindkét város regionális kulturális központ (egyetemmel, színházzal, várral, egyházi épületekkel és gazdag történelmi múlttal), 2. az ünnepelt mindkét város egyetemének magyar nyelvészeti tanszékén oktat(ott) és kutat(ott) az elmúlt évtized(ek)ben, így joggal tekinthető nemcsak egrinek, hanem komárominak is.

2. Elméleti alapvetés

Kiindulásképpen nagyon röviden utalnom kell a nyelvi tájkép néhány jellemzőjére. A nyelvi tájkép legismertebb definíciója – amely szinte a kérdéskörrel foglalkozó összes munka magvát képezi – a következő: „Az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét a hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák,

1 A tanulmány a Visegrad Scholarship Program anyagi támogatásával készült az #51910801 számú szerződés keretén belül. / This paper was written within the confines in Visegrad Scholarship Program, Project n.: #51910801.

utcanevek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái adják” (Landry–Bourhis1997: 25). Ez a meghatározás bizonyos szempontból túl szűkös – mivel csak hat táblatípust vesz számításba, annak ellenére, hogy a lehetőségek száma jóval nagyobb, illetve folyamatosan alakulnak ki olyan felületek, amelyeket a kutatás eddig nem vett számításba: pl. különböző formájú felfújható felületek, elektronikus kivetítő panelek, fénycsövek, interaktív érintőképernyők stb. (vö. Gorter 2013: 191–2) –, mégis megkerülhetetlen, hiszen erre épülnek azok a definíciók, amelyek tágabban értelmezik a vizuális nyelvhasználat fogalmát, illetve különböző részrendszerekre bontva, eltérő nézőpontokból vizsgálják azt. A tágabb értelmezést előtérbe helyező kutatások az olyan kiegészítő elemeket is fontosnak tartják és vizsgálják, mint a fotók, dokumentumok, névjegyek, termékcímkék, az öltözködésben, táplálkozásban, zenében, építészetben megjelenő szimbólumok (vö. Csernicskó 2016: 91), a véletlenül leejtett papírlapok, a szemét, az emlékművek koszorúinak szövegei (vö. Laihonen 2012: 33), vagy akár a különböző járműveken, étlapokon, honlapokon, képeslapokon (vö. Jaworski 2010) megjelenő feliratok, képek, szimbólumok stb. A legtágabb értelmezés szerint a nyelvi tájképbe az emberi környezetben található összes jel, szöveg, kép stb. beletartozik (vö. Szabó 2015), ezeken belül azonban érdemes a szöveges és nem szöveges összetevőket elválasztani, és utóbbiakat látképelemeknek nevezni (vö. Tódor 2014: 47).

A nyelvtájkép-kutatás interdiszciplináris vizsgálati terület, ezért kapcsolatban áll a kommunikációval, szociológiával, pszichológiával, közgazdaságtannal, tájépítéssel, oktatással (vö. Gorter 2017: 38), szemiotikával, szociolingvisztikával, folklorisztikával, történeti névtannal, jog-, földrajz- és történettudománnyal stb. (vö. Bartha–Laihonen–Szabó 2013: 13). A vizsgálat tárgyát képezhetik nemzetközi, állami, önkormányzati, kereskedelmi, egyházi feliratok, illetve magánemberek, civilszervezetek, temető, emlékművek, információs táblák, weboldalak feliratai, szövegei, szimbólumai (vö. Laihonen 2012).

A szinkrón megközelítésmód mellett a vizuális nyelvhasználat diakrón vonatkozásait szintén célszerű megvizsgálni, hiszen a „nyelvi tájképnek történelmi dimenziója is van, mert dinamikus és idővel változik, így tájékoztat minket a különböző nyelvek történelem során történő használatáról” (Gorter 2017: 38). Azt is szem előtt kell tartani azonban, hogy a történeti jellegű vizsgálat a fellelhető anyag töredékessége miatt jóval problematikusabb, mint a jelenben megfigyelhető állapot rögzítése (vö. Kozmács 2018: 225).

3. Vizsgált feliratok

A továbbiakban következzen a képanyag, amelyet mindkét város esetében úgy állítottam össze, hogy benne néhány érdekes, humoros, illetve a két- és többnyelvűség vonatkozásait szemléltető felirat kerüljön előtérbe.

Vegyük szemügyre először Eger városát, melynek kapcsán egy olyan kuriózumra kell felhívnom a figyelmet, amellyel világviszonylatban is ritkán találkozhatunk. Az északi lakótelep (korábbi nevén Csebokszári) paneltömbjei felülnézetből az egykori Szovjetunió rövidítésének CCCP betűit formázzák – bár be kell látni, hogy ha az utolsó betű valóban P, akkor az építkezés során súlyos műhiba történt. A jelenséghez kapcsolódó városi legenda szerint azért épít(t)ették ilyen formájúra a lakótelep tömbjeit, mert a Budapest–Moszkva légi útvonal Eger felett haladt el, így a szovjet elvtársak (még) otthonosabban érezhették magukat Magyarországon:

1. kép: Az északi lakótelep (Csebokszári) felülnézetből
Forrás: Google Earth

A továbbiakban következzen a belváros egyik üzletének megnevezése, amely azért figyelemre méltó, mivel benne a *bolt* főnév nyelvjárási alakja, pontosabban annak birtokos személyjeles változata jelenik meg: *bóttya*. Bár Eger és környéke a palóc nyelvjárási régió déli tömbjéhez tartozik, a területen már szinte teljesen el-tűntek a szóban forgó nyelvjárási régió legalapvetőbb jellemzői (az illabiális *á* és

a labiális \bar{a}), a pótlónyúlás (az l kiesése és az előtte álló magánhangzó időtartamának meghosszabbodása) azonban még ma is gyakran megfigyelhető jelenség (vö. Juhász 2003: 282–5):

2. kép: Nyelvjárásias felirat Eger belvárosában

A hagyományőrzésnek nemcsak a nyelvi, hanem a kulturális vonatkozásai is megjelennek a város vizuális nyelvhasználatában. Igaz, hogy a matyó néphagyomány központja az Egertől 40 km-re található Mezőkövesd, ennek ellenére itt is érezhető a hagyományőrzésre (és a turisták igényeinek kiszolgálására) való törekvés:

3. kép: Matyó termékeket árusító üzlet Eger belvárosában

A város vizuális nyelvhasználatának feltérképezése közben több humoros feliratot is találtam, közülük most azonban csak kettőt mutatok be, mivel a többi nem éppen nevezhető szalonképesnek. Az egyik belvárosi vendéglő mellék-helyiségének (néhol hiányos) kétnyelvű (magyar–angol) felirata azt javasolja a

férfivendégeknek, hogy annak függvényében válasszanak csészét, hogy milyen italt fogyasztottak korábban, a másik tábla pedig a parkolni készülő sofőrök önértetére akar hatni, hiszen felirata szerint, aki tilosban parkol, az nem intelligens:

4. kép: Humoros feliratok Eger belvárosában

Következzen a továbbiakban két olyan tábla, amelyek azért érdekesek, mert szembetűnő javításokat hajtottak végre rajtuk, ahelyett, hogy kicserélték volna őket:

5. kép: Javított feliratok Egerben

Az alsó felirat esetében bizonyos szempontból érthető, hogy a második világháborús bombázás napjának pontosítása miatt nem készítették új márványtáblát, az viszont már kevésbé világos, hogy miért tévedett a kőfaragó, esetleg miért adtak meg rossz időpontot a készítettők. A felső felirat esete még érdekesebb, ugyanis a

tér átnevezéséhez új táblát kellett készíttetni, ezért egyszerűbb lett volna arra egyúttal a házszámot is ráírni. Éppen ezért elképzelhető, hogy szándékosan hagyták meg a korábbi táblát, ezzel jelölve, hogy a jelenlegi Tinódi Sebestyén tér egykor Dózsa György nevét viselte.

Bár Eger lakosságára nem jellemző a két- és többnyelvűség, mégis viszonylag sok többnyelvű felirattal találkozunk a városban. Ezeket két nagy csoportra lehet osztani: 1. azok a feliratok, amelyek a valaha itt élt (esetleg máig jelenlévő) kisebbségekhez is kötődnek, 2. azok a feliratok, amelyek kimondottan a városba látogató turisták informálása céljából készültek. Az első csoport szemléltetésére álljon itt két olyan tábla, amelyeken lengyel nyelvű felirat is található:

6. kép: Többnyelvű feliratok Egerben I.

A turisták részére készített többnyelvű táblákon a magyar mellett leginkább a német és angol jelenik meg, de előfordulnak más nyelvű (az alábbi, dohányzást tiltó táblán pl. francia és orosz) feliratok is:

7. kép: Többnyelvű feliratok Egerben II.

Eger egyedi arculatának elválaszthatatlan részei a török hódoltság ideje alatt emelt épületek, a nyelvi tájképben azonban egyáltalán nem találjuk nyomát a hódoltság korának. A vár bejáratától balra egykor ugyan arab betűs felirat jelezte a valaha ott működött fürdőt, a szöveget hordozó márványtáblát azonban már jó ideje megsemmisítették (vö. Molnár 1960: 16). Erről a fürdőről is megemlékezik a híres török utazó, Evlia Cselebi, akinek egri szobrán az alábbi latin betűs török nyelvű felirat olvasható:

8. kép: Cselebi szobra az egri vár lábánál

Bár Komárom sokban hasonlít Egerhez, a nyelvhasználat és a nyelvi tájkép tekintetében mégis lényegesen eltérnek egymástól. Ennek legfőbb oka, hogy a szlovákiai járásszékhely lakossága majdnem fele arányban szlovák, ezért (illetve a nyelvtörvénynek köszönhetően) a vizuális nyelvhasználatban is a szlovák nyelv dominál.

Ahogy Egerben, úgy Komáromban is csak elvétve találkozhatunk nyelvjárási jellegű felirattal. Az egyik bevásárlóközpont szlovák nyelvű szövegének magyar megfelelőjében a sztenderd *pénztárak* alak helyett a *pénztárok* változat jelenik meg, amely tipikus példája a Csallóközben jellegzetes ún. *á* utáni *o*-zásnak (vö. Menyhárt 2012):

9. kép: Nyelvjárási jellegű felirat Komáromban

Míg azonban az egri pékség névválasztása szándékos volt (vagyis benne a nyelvjárási jelleg nyelviidentitás-jelölő funkciójú), addig a komáromi felirat szinte biztosan nyelvi bizonytalanság eredménye.

Szokatlan, a magyarországi és a szlovákiai magyar beszélőközösség legtöbb tagja számára egyaránt humorosnak számító feliratból is találunk néhányat a városban:

10. kép: Szokatlan feliratok Komáromban
Forrás: (W1)

A felső képen a (nyelvi) probléma forrása az, hogy a fordító és/vagy a tábla készítője a szlovák *vodit'* polyszém lexémának nem a kontextusba illő 'sétáltat', hanem az általánosabb 'vezet' jelentését tartotta adekvátnak. Az alsó képen ezzel szemben kétnyelvű közveleg figyelhető meg, hiszen a magyar szövegbe vendégnyelvi elemként bekerült a 'zárva' jelentésű *zatvorené* lexéma (vö. Lanstyák 2014: 104). Az első eset nagy valószínűséggel nyelvi hiány, a második pedig inkább lapszus következménye lehet (vö. Lanstyák 2011: 61), azonban mindkettő nyelvi bizonytalanságra utal.

A szó szoros értelmében vett javított feliratokat Komáromban nem találunk, viszont szép számmal akad olyan tábla, amelyen különböző „kiegészítések” vannak:

11. kép: Kiegészített táblák Komáromban

A bal oldali, határt jelölő táblára több matricát is felragasztottak: a szlovák címer csúcsa alatti kör alakú levonó cirill betűs felirata alapján (a *CSZKA fanatikusai, az örmény hagyományok hű őrzői* – a fordítás az ünnepezt érdeme) pl. valószínűleg egy sportegyesületé vagy civil szervezeté lehet, a tőle kicsit jobbra fentebb látható sárga matrica egy bosznia-hercegovinai motoros klub logója, alatta pedig egy magyarországi focicsapat rajongói klubjának címere található.

A gyalogátkelőhely táblájának – amely a Duna másik partján áll – kiegészítése kissé más jellegű: ezen is több matrica található (a bal oldali kettő angol, a jobb oldali német nyelvű), ám ezek mindegyike a bevándorlással kapcsolatos, aktuálpolitikai vonatkozású (pl. *No border, no nation / Nincs határ, nincs nemzet*).

Következzen végezetül néhány olyan felirat, amelyek jól szemléltetik a város kétnyelvűségét, illetve, amelyek a turisták informálása céljából készültek:

12. kép: Kétnyelvű táblák Komáromban

A fenti képen a nyelvtörvénynek megfelelően a szlovák felirat elsődleges, mivel minden esetben a magyar fölött helyezkedik el. Olyan táblákkal is találkozunk a városban, amelyekben a szlovák és a magyar felirat egymás mellett van, de azokban az esetekben is a szlovák a domináns, mivel a magyartól balra található.

A turisták részére készült táblák három- vagy négy nyelvűek, rajtuk a magyar felirat általában a második, de előfordul, hogy csak harmadikként jelenik meg:

13.kép: Többnyelvű táblák Komáromban

Azt is érdemes megemlíteni azonban, hogy több olyan tábla is található a városban, amelyek az idelátogatók eligazodását hivatottak elősegíteni, viszont ennek a feladatuknak nem tesznek eleget, mivel kizárólag szlovák nyelvű feliratok olvashatóak rajtuk.

4. Befejezés

Dolgozatomban Komárom és Eger nyelvi tájképének egy-egy kis szeletét mutattam be és hasonlítottam össze a teljesség igénye nélkül. Bár az ünnepelt mindkét várost nagyon jól ismeri, mégis remélem, hogy ebben a rövid tanulmányban rá tudtam mutatni olyan nyelvi érdekességekre, amelyek eddig elkerülték a figyelmét.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla – Laihonen, Petteri – Szabó Tamás Péter 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 23/3: 13–28.
- Csernicskó István 2016. A dinamikusan változó nyelvi tájkép: Kárpátalja példája. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények* III/3. 91–105.
- Gorter, Durk 2013. Linguistic Landscapes in a Multilingual World. *Annual Review of Applied Linguistics* 33: 190–212.
- Gorter, Durk 2017. A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *Regio* 25/3: 31–49.
- Jaworski, Adam 2010. Linguistic Landscapes on Postcards: Tourist Mediation and the Sociolinguistic Communities of Contact. *Sociolinguistic Studies* 4/3: 569–594.
- Juhász Dezső 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
- Kozmács István 2018. Egynyelvű környezet – többnyelvű terek. In: Tódor Erika-Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség I. Nyelvhazsználat, nyelvi tájkép és gazdasági élet*. Scientia Kiadó. Kolozsvár. 221–227.
- Laihonen, Petteri 2012. Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3: 27–49.
- Landry, Rodrigue – Bourhis, Richard 1997. Linguistic Landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.

- Lanstyák István 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 55–82.
- Lanstyák István 2014. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák.* Comenius Egyetem, Pozsony.
- Menyhárt József 2012. Kis kácsa fürdik. Egy csallóközi nyelvjárási jelenség vizsgálata. In: Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.): *A tudomány vonzásában: Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére.* Selye János Egyetem, Komárom. 131–144.
- Molnár József 1960. Arnault egri pasa fürdője. *Műemlékvédelem* 4/1: 16–17.
- Szabó Tamás Péter 2015. Mi minden fér a képre? *Nyelv és Tudomány.* <https://www.nyest.hu/hirek/mi-minden-fer-a-kepre> (2019. 04. 24.)
- Tódor Erika-Mária 2014. Hogyan hívogat az iskola? Vizuális nyelvhasználat az iskolában. *Magiszter* 3: 40–51.

Internetes források

W1 = <https://sziaKOMAROM.sk/ez-is-komarom-varosunk-arnyekos-oldala/>

Ludányi Zsófia

A NYELVI VARIATIVITÁS VIZSGÁLATA PEDAGÓGUSJELÖLT HALLGATÓK NYELVI NAPLÓIBAN

1. Bevezetés

Ünnepeltünk, Lőrincz Julianna több évtizede foglalkozik a nyelvi variativitás témakörével, kezdetben az orosz nyelvre (pl. Lőrincz 1978; Jászay–Lőrincz 2001), későbbi munkáiban a magyar nyelvre koncentrálna (pl. Lőrincz 1998, 2002, 2010). Magyar szakos hallgatók számára készült, szemantikai alapismereteket tárgyaló jegyzetében is a nyelvi variativitás köré építette fel az elsajátítandó tananyagot (Lőrincz 2009). Több munkájában hangsúlyozta a témakörnek a modern anyanyelvoktatásban betöltött fontos szerepét (Lőrincz 2011, 2013). Köszöntő írásomban különösen ez utóbbi munkákhoz kapcsolódva kívánom azt bemutatni, miként jelenik meg a nyelvi variativitás témaköre pedagógusjelölt egyetemi hallgatók naplóformában rögzített nyelvi reflexióiban, s milyen hozadékokkal bír ez az anyanyelvi nevelés számára.

2. Nyelvi problémák és anyanyelvi nevelés

Domonkosi Ágnessel 2019 óta dolgozunk egy, a nyelvmenedzselés elméletének (Jernudd–Neustupný 1987) adaptációjára épülő, nyelvi probléma-központú anyanyelvi nevelési modell létrehozásán (Domonkosi–Ludányi 2020a, 2020b), amely alkalmazható a nyelvhasználati gyakorlatot és a nyelvi tudatosságot, reflexiót fejlesztő tevékenységekben is (vö. Bari 2018). Elképzelésünket a nyelvi

tervezés és a nyelvművelés (Nekvapil 2006; Szabó Mihály 2007) alternatívájaként létrehozott nyelvmenedzselés-elmélet inspirálta, amely nyelvi és kommunikációs problémák feltárására, elemzésére és kezelésére szolgáló átfogó elméleti keret. Anyanyelvi nevelési elképzelésünket arra alapozzuk, hogy a tantervekben kijelölt tudás- és kompetenciaelemek elérhetőek és megismerhetőek a hétköznapi nyelvi problémákból, nyelvi jelenségekből kiindulva, így azok tananyagszervező elemek is lehetnek. Egy ilyenfajta nyelvi probléma-központú tananyag kidolgozásának egyik előfeltétele egy nyelvi probléma-tár összeállítása, amelynek egyik forrásául az úgynevezett nyelvi naplók szolgálhatnak (Lanstyák 2008).

2.1. A nyelvi naplók szerepe az anyanyelvi nevelésben

A nyelvi problémák, illetve érdekes nyelvi jelenségek feltárásának egyik eszköze a nyelvi napló. Tudomásom szerint a nyelvi napló vezetésének módszerét Lanstyák István alkalmazta először a pozsonyi Comenius Egyetem magyar szakos hallgatóival, akiktől 2006–2009 között mintegy 800 naplóbejegyzést gyűjtött össze (Lanstyák 2010a).

A nyelvi naplóba olyan nyelvi vonatkozású eseményeket kell lejegyezniük a naplóíróknak, amelyeknek vagy közvetlen részesei voltak, vagy másoktól hallottak, és érdekesnek, figyelemre méltónak találtak. Lehetőség van a megfigyelt jelenség elemzésére, értelmezésére is (Lanstyák 2008, 2010b).

A tanulók által vezetett nyelvi naplók két szempontból is hasznosulhatnak az anyanyelvi nevelésben. Egyrészt a bennük lejegyzett nyelvi problémák, jelenségek rámutathatnak, mely témákkal kell az anyanyelvi nevelésnek foglalkoznia, vagyis a tananyag szervezéséhez nyújtanak támpontot. Másfelől pedig lehetőség adnak arra, hogy a tanulók a lejegyzett nyelvi jelenségeket saját tapasztalataikból kiindulva feldolgozhassák, s így a nyelvi tudatosságot fejlesztő gyakorlat-típusként is működhetnek.

3. A vizsgálat anyaga és módszere

Annak feltárására, hogy a pedagógusjelölt hallgatókat milyen nyelvi jelenségek foglalkoztatják, saját oktatási gyakorlatomban is kipróbáltam a nyelvi napló íratásának módszerét. A 2018–2019. tavaszi, illetve a 2019–2020. tanév őszi félévében többféle – nagyrészt különféle pedagógusi – szak hallgatóival készíttettem nyelvi naplót (magyartanár, egyéb osztatlan tanári szakok, tanító, illetve egy 4 fős fordító szakos csoport). A gyűjtemény jelenleg 59 darab nyelvi naplóból áll, összesen 330 bejegyzéssel.

A naplóbejegyzések közül kiválogattam azokat, amelyek a nyelvi variativitás témaköréhez kapcsolódnak (az összes bejegyzés mintegy 90%-a). Figyelembe véve, hogy a nyelvi variativitás az összes nyelvi szinten megfigyelhető, azaz elkülönítünk fonéma-, morféma-, lexéma-, szintaktikai és szövegvariánsokat is (Lőrincz 2011: 353, 2013: 85), a kiválasztott naplóbejegyzéseket tovább csoportosítottam abból a szempontból, hogy – az itt most tágra értelmezett – nyelvi variativitás a nyelv mely szintjén jelenik meg. Azok a bejegyzések voltak többségben, amelyek témája valamilyen, a nyelvi aszimmetria fogalmi körébe tartozó lexikológiai jelentésviszony volt (pl. alakvariánsok, szinonimák) (~90%). Kisebb mértékben fordultak elő morfémaszintű (~9%) és a fonológiai szintű variativitáshoz (~1%) kapcsolódó nyelvi reflexiók. A szintaktikai és szöveg szintű variativitásra nem találtam példát a korpuszban.

A továbbiakban a nyelvi variativitás egyes szintjeire mutatok példákat a nyelvi naplóból. A naplóbejegyzések bemutatásán túl az egyes jelenségek értelmezése kapcsán arra is felhívom a figyelmet, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség milyen anyanyelvi témakörök tárgyalásához vezethet el.

4. A nyelvi variativitás megjelenése a naplóbejegyzésekben

4.1. Fonetikai-fonológiai szint

Ezen a nyelvi szinten számtalan variáns létezik, az anyanyelvi sztenderd változaktól kezdve egészen az egyéni beszédhang-realizációkig. Az eltérés jelentkezhet a kiejtésben, a fonémaösszetételben, a hangsúly helyében, valamint ezeknek a jellemzőknek a kombinációjaként (Lőrincz 2009, 2010, 2011).

Az a néhány naplóbejegyzés, amely a hangtani szintű variáció témakörét érinti, többnyire a köznyelvi normától eltérően ejtett beszédhangokról számol be.

- (1) A nagyszüleim és az édesanyám is Kisgyőrben élnek. [...] A faluban erősen megnyomják az *e* betűt. Gyermekként én is ott nőttem fel. Oda jártam iskolába is. [...] Amíg otthon éltem, nem is tűnt fel, hogy [...] a családom is megnyomja az *e* betűt.¹ (rövid ciklusú képzésben részt vevő magyartanár szakos hallgató)

1 A naplóbejegyzések helyesírását a könnyebb olvashatóság kedvéért javítottam, minden egyebet változatlanul hagytam (nyelvhasználat, stílus, esetleges tárgyi tévedések, pl. betű vs. hang).

- (2) Általános iskolában hallottam először arról, hogy akik abban a térségben laknak, ahol én, azok nagyon gyakran nagyon erősen megnyomják a *t* betűt a szavakban, főleg a szavak végén. (osztatlan [nem magyar] tanár szakos hallgató)
- (3) A *hagyjál békén* kifejezésben a *gy* betűt nagyon megnyomom. (tanító szakos hallgató)

Az ilyen típusú nyelvi jelenségek lehetőséget nyújtanak arra, hogy rajtuk keresztül a diákok megértsék, mi a különbség a rendszer szintjén élő fonéma és ezeknek a konkrét kommunikációs helyzetekben megvalósuló variánsai, az allofónok között. Az (1) és (2) példa utal az egyes beszédhangok területi kötöttségére, így ezekből kiindulva a köznyelvi és nyelvjárási ejtés különbsége is tárgyalható. A (2) kapcsán például fel lehet hívni az érdeklődő tanulók figyelmét arra is, hogy az alveoláris zöngétlen explozíva aktuális megvalósulása a fonetikai pozíciótól is függ. Kutatások kimutatták, hogy az abszolút szóvégi helyzetben lévő [t] (pl. az *át*, *ét* szavakban) időtartama, illetve a zár feloldásának időtartama szignifikánsan hosszabb, mint az egyéb fonetikai helyzetekben lévő [t] hangoké (Neuberger–Gráczai 2013). Vagyis – a köznyelvitől eltérő megvalósulás mellett – a zár feloldásának hosszabb időtartama is hozzájárul ahhoz, hogy a [t] hang „megnyomása” a szó végén intenzívebben észlelhető. Végezetül az (1)–(3) példa nem csupán a fonéma és a beszédhang közti különbség megvilágítására ad lehetőséget, hanem arra is, hogy ezeket elhatároljuk egy harmadik fogalomtól, a betűtől.

Ugyancsak a fonetikai variációk jelennek meg a (4) példában, amelyben a naplóíró két ittas állapotban lévő férfi beszélgetését jegyezte le, amelyet a buszon hallott.

- (4) [...] „Hé, Zsóti! Mi csinálsz, hülye vagy? Ne hölyölj má!” – Annak ellenére, hogy egy kissé vicces beszéd volt, itt nagyon jól megfigyelhető az illető beszédében az iskolázottság szintje. Hangok nem ejtése bizonyos szavakban, kihagyása a beszédből. (rövid ciklusú képzésben részt vevő magyartanár szakos hallgató)

Az észrevétel kapcsán tárgyalhatók a hétköznapi beszéd lenizációs folyamatai, az alkohol hatása a spontán beszédprodukcóra: a beszédhangok elnagyolt képzése, a renyhe artikuláció, a hangkiesések gyakorisága (Gyarmathy 2009). Említésre méltó a bejegyzés készítőjének az az észrevétele, amely a feltehetőleg az alkohol okozta lenizált beszédet a beszélők alacsony iskolázottságával magyarázza. Ezzel összefüggésben a pedagógus a nyelvi értékítéletek, sztereotípiák működését is megbeszélheti a tanulókkal.

4.2. Morfémaszint

A morféma szintjén a rendszerhez tartozó invariáns a morféma, amelynek konkrét megvalósulásai, variánsai az allomorfolk. Az alternáció mind a *tő-*, mind a *toldalékmorfémák* körében előfordulhat. Elsőként két olyan naplóbejegyzést mutatok be, amelyek a *tőváltozatokhoz* kapcsolódnak.

- (5) – Hogy mondod az *ízlik* szót, amikor azt akarod mondani, mondjuk, hogy: *szeretném, hogy neked ez ízljen?* [...]

Itt a barátnőm tette fel a kérdést, amire még mindig nem tudom, mi lehet a helyes válasz. Tényleg ritkán használjuk az *ízlik* szót ilyen formában, ezért szerintem sokan nem tudják, hogy mi a helyes alak. (osztatlan magyartanár szakos hallgató)

Az (5) példa jól mutatja, hogy az *ízlik*, *csuklik*, *fénylik* típusú igék felszólító módjának megalkotása gyakran képezi hétköznapi metanyelvi diskurzusok tárgyát is. Az ilyen típusú igék *toldalékolási* kérdései lehetővé teszik, hogy a tanulók megismerkedjenek az *ikes* ragozási paradigma összetettségével. A *tőtan* és a *nyelvi variativitás* témaköréhez is kapcsolódhatunk, azt hangsúlyozva, hogy az *ikes* igéknél igen gyakori a *hangzóhiányos tőváltozat*, ez van az *-ik* személyragos szótári alakjukban is, míg a *nem hangzóhiányos tőváltozat* csak bizonyos alakokban, például a *felszólító mód -j* jele előtt jelenik meg (Keszler 2000: 96). Ahogy a *naplóbejegyzés* írója is észlelte, az *ízlik*, *csuklik* típusú igék *felszólító módjával* és még néhány *származékának* megalkotásával nehézségek támadhatnak, mivel itt bizonytalan a *nyelvi norma*, szokatlanul hangzik az *ízljen*, *csukolhat* igealak (Károly 1957; Szépe–Gerstner–Szendé 1992; Törkenczy–Rebrus 2009).

A *nyelvi variativitás* a *névszótövek szintjén* is megfigyelhető, ezt példázza a (6) *szövegrészlet*.

- (6) Kecskeméten lakunk a családommal, de a Dunántúlról származunk. Ebből adódóan több olyan szó is van, amit mi teljesen máshogy ragozunk. [...]

[A] *motorokról* volt szó barátaim körében. És valaki úgy ragozta a *motort*, hogy *motrot*. Ez senkinek nem ütötte meg a fülét rajtam kívül. Megkérdeztem, hogy miért így ragozza. Csak *pislogás* volt a válasz és az, hogy miért ne.

Elmondtam, hogy mi úgy ragozzuk, hogy *motort*. [...] Ez is tipikusan olyan *szóhasználat*, ami alapvetően *furcsa*. De ott Kecskeméten, aki ott született vagy a környékén, így használja. Azóta már tudom, hogy ez-

zel a ragozott alakkal már semmi gond nincsen, de akkor és ott nagyon megütötte a fülemet és kifejezetten zavart. (osztatlan magyartanár szakos hallgató)

A (6) bejegyzés arra világít rá, hogy a szavak tótani besorolása nem egyértelmű, mivel az nyelvváltozatonként eltérő lehet. A *motor*- például a sztenderd nyelvváltozatban egyalakú tő, amely megegyezik a szótári alakkal. Egyes területi nyelvváltozatokban viszont a *motor* hangzóhiányos névszótóként viselkedik, vagyis bizonyos toldalékolt alakokban (pl. tárgyeset, többes szám) a hangzóhiányos *motr*- tőváltozat jelenik meg, hasonlóan, mint a *fodor*, *bokor* szavakban.

A magyar nyelvben a toldalékmorfémák többsége többalakú. Az élelmiszerbolti jelenetet leíró (7) példa a birtoktöbbsesítő jel különféle variánsainak bemutatására ad lehetőséget.

- (7) A kasszánál az eladó nem tudta beütni egy hölgy által vásárolt kiflik árát. A nő ugyanis elfelejtett címkét nyomtatni a pultnál nekik. „Gyorsan viszszaszaladok, és adok kódot a *kifliimnek*” – mondta. (osztatlan magyartanár szakos hallgató)

A lejegyző furcsának találta a *kifli* szó *kiflii* birtoktöbbsesítő jeles alakját, mivel saját reflexiója alapján ő inkább a *kiflijeimnek* formát érezte természetesnek. A bejegyzés nemcsak a morfémavariánsok bemutatására ad alkalmat, hanem arra is, hogy felhívjuk a tanulók figyelmét arra a nyelvi változásra, miszerint az *i*-re végződő főnevek egyre gyakrabban fordulnak elő a birtoktöbbsesítő jel hosszabb, *-jai* alakváltozatával. Hagyományosan ugyanis a magánhangzóra végződő tövek a birtoktöbbsesítő jel variánsai (*-i*, *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*) közül mindig az *-i* változatot választják: *autóim*, *cipőim*, *leckéim*. Vélhetőleg az egyes szám harmadik személyű *kiflije* szóalak volt az analógiás változás kiindulópontja, amelyhez a birtoktöbbsesítő *-i* toldalékot kapcsolják (H. Varga 2016).

4.3. A lexémák szintje

Nemcsak a nyelvészeti kutatások többsége foglalkozik a lexikai variativitással – az ünnepeletnek a korábban hivatkozott munkáin kívül l. még pl. Lőrincz Gábor (2013, 2014, 2016, 2017) ide vonatkozó kutatásait –, hanem a hétköznapi nyelvi reflexió számára is a lexémák szintjén a legszembeűnőbb a nyelvi variativitás. (A fogalmat itt most tágabban értelmezve, többféle szemantikai hasonlóságot, azonosságot ide sorolva.) A vizsgált nyelvinapló-bejegyzések ~90%-a lexikológiai jelentésviszonyokkal foglalkozik. Mivel a hallgatók közül sokan Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből származnak, a naplók gyakori és kedvelt témája volt

a köznyelvi szavak és jellegzetes „borsodi” megfelelőik bemutatása: *süsi* ’kapucni’, *indító* ’buszpályaudvar’, *paraszt* (< *parasztelosztó*) ’buszpályaudvar’, *makuka* ’napraforgómag’. Ezek azonban nem alakváltozatok, hanem szinonimák, mert bár lexikai és grammatikai jelentésük megegyezik, alakilag eltérőek, vagyis nem tekinthetők lexikai variánsoknak. Lőrincz (2009: 110) alapján alakváltozatoknak, lexikai variánsoknak csak azok a lexémák tekinthetők, amelyek: 1. alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges alaki eltérést mutatnak), 2. referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, 3. pragmatikai jelentéseik azonban eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli vagy kommunikációs helyzetekben való használhatóságukban mutatkozik különbség. Erre a típusra a szinonimáknál lényegesen kevesebb példa akadt a nyelvi naplókban. A (8) szövegrészletben ilyen alakváltozatokról olvashatunk.

(8) Egy idősebb rokon házaspárt látogattam meg. A vendéglátóim közül a feleség megkérdezte a férjét:

– Gy, hozol ki nekünk a **kamarából** üdítőt? Ott találsz a bal oldali polcon. A férj indult is [...]: – Hozom, de a **kamrából**.

A feleség válasza: – Nem mindegy? Egyre gondoltunk. (osztatlan magyartanárszakos hallgató)

E naplóbejegyzés feldolgozásakor rámutathatunk a *kamra* és *kamara* lexikai variánsok közti stilisztikai különbségre. A *kamara* szóhoz kapcsolódva tanulmányozhatjuk a polisztémia jelenségét: feladatul adhatjuk a tanulóknak, nézzenek utána különféle szótárakban a *kamara* más jelentéseinek: ’királyi kincstár’, illetve ’foglalkozások érdekképviseleti szervezete’. Hívjuk fel a diákok figyelmét arra, hogy a mai magyar köznyelvben a *kamra* és a *kamara* ’érdekképviseleti szervezet’ között már szóhasadás következett be, de a nyelvjárásokban tovább él a *kamara*, *kamora* ’kamra’ jelentésben is. A tanár megmutathatja a diákoknak a különféle nyelvi adatbázisok, korpuszok használatát (vö. Kalcsó 2010), majd feladatul adhatja nekik, keressenek rá a *Magyar történeti szövegtárban* (Sass 2017) a *kamara* szóra, és vizsgálják meg a konkordanciában a találatok jelentését. A találatokat elemezve a diákok maguktól látni fogják, hogy a *kamara* ’kamra’ jelentésben a 19. század második felétől egyre ritkábban adatolható. A korpusz utolsó adata a híres kolozsvári pedagógusnő, De Gerando Antonina 1883-ban írott *Háztartástan* című munkájából való, melynek V. fejezete *A kamara, padlás, pincze* címet viseli. A *kamara* szóra kapott későbbi találatok már a kincstárra és az érdekvédelmi szervezetre utalnak. Mindebből nyomon követhető a nyelvi változás, s levonható az a következtetés is, hogy a *kamra* *kamara* alakváltozata a mai köznyelv felől nézve kissé régies, népies stílusértékű. Végül, de nem utolsósorban megismertethetjük a

diákokkal a magyar nyelv történetében meghatározó, számos belső keletkezésű és idegen eredetű szó hangalakját befolyásoló, máig erőteljesen működő két nyílt szótagos tendenciát, hiszen a *kamra* szavunk is így keletkezett (vö. Horger 1910: 340).

5. Összegzés

Tanulmányomban egy nyelvi probléma-központú anyanyelvi nevelési szemléletet érvényesítve bemutattam, miként jelenik meg a pedagógusjelölt hallgatók nyelvi naplóiban a nyelvi variativitás témaköre az egyes nyelvi szinteken. Míg a morfológiai, de különösen a fonológiai szintű variációk ritkábban képezik a naplóbejegyzések tárgyát, addig a különféle lexikai jelentésviszonyok gyakran tematizálódnak, bár ezeknek jelentős része a szinonímia körébe tartozik, s csak kevés lexikai alakvariáns található köztük.

A nyelvi naplók feladattípusának alkalmazása az anyanyelvi órán lehetőséget teremt a nyelvi variativitás témakörének és más nyelvi jelenségeknek saját tapasztalatból kiinduló feldolgozására, ezáltal élményszerűbbé teheti az iskolai nyelvtanoktatást, hozzájárulhat a tantárgyhoz kapcsolódó negatív tanulói attitűdök felszámolásához.

Felhasznált irodalom

- Bari Diána 2018. A nyelvmenedzsment-elmélet és a hibajavítás szerepe a nyelvoktatásban. In: Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat tanulmánykötet*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanaszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. 263–270.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2020a. A nyelvmenedzselés-elmélet lehetőségei az anyanyelvi nevelésben. In: Hoss Alexandra – Viszket Anita (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 4. Hasonlóságok és különbözőségek a nyelvben és az anyanyelvi nevelésben*. Megjelenés alatt.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2020b. Problémaalapú szemlélet az anyanyelvi nevelésben. In: Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *Tankönyvkutatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség. A Variológiai Kutatócsoport nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának előadásai*. Selye János Egyetem. Komárom. Megjelenés alatt.
- Gyarmathy Dorottya 2009. Hogyan hat az alkohol a spontán beszédre? In: Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.): *3. Félúton konferencia: Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája*. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 81–99.

- Horger Antal 1910. Egy ismeretlen magyar hangtörvény IV. *Magyar Nyelvőr* 39: 337–343.
- H. Varga Márta 2016. *Bugyii* vagy *bugyijai*? *Édes Anyanyelvünk* 38/2: 17.
- Jászay László – Lőrincz Julianna 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában* 2001. Líceum Kiadó. Eger.
- Jernudd, Björn H. – Neustupný, Jiří Václav 1987. Language planning: for whom? In: Laforge, Lorne (ed.): *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Les Press de L'UniversitéLaval. Québec. 69–84.
- Kalcsó Gyula 2010. Mit tanítsunk az ikes ragozásról? *Anyanyelv-pedagógia* 3/3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=274> (2020. 04. 15.)
- Károly Sándor 1957. A *csuklik*-féle igék ragozása, képzése. *Magyar Nyelvőr* 81: 275–281.
- Keszler Borbála 2000. Az ige-tövek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 95–103.
- Lanstyák István 2008. A nyelvi napló mint a nyelvi problémák feltárásának eszköze. Elhangzott: 5. *Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó*. Budapest. 2008. szeptember 18–19.
- Lanstyák István 2010a. A nyelvi problémák típusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/1: 23–48.
- Lanstyák István 2010b. A nyelvi problémák kezelése. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2/3: 53–76.
- Lőrincz Gábor 2013. A nyelvi variativitás és a *Magyar értelmező kéziszótár* néhány szlovákiai magyar vonatkozású szócikke. In: Dráviucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni (szerk.): *Félúton 8: A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 85–102.
- Lőrincz Gábor 2014. *A nyelvi variativitás a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben*. Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Gábor 2016. *Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban*. Pandora Könyvek 38. Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Gábor 2017. Fonetikai/fonológiai alapú szóasszociáció és lexikai variativitás *A magyar nyelv szótárában*. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XVII/2: 1–9.
- Lőrincz Julianna 1978. *Az igék morfológiai alakváltozatai a mai orosz nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged.

- Lőrincz Julianna 1998. Nyelvi variativitás és alternáció. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* XXIV: 197–214.
- Lőrincz Julianna 2002. A magyar igei alakváltozatok kérdéséhez. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* XXVIII: 129–136.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek.* Selye János Egyetem. Komárom.
- Lőrincz Julianna 2010. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában.* Stimul. Pozsony/Bratislava. 84–94.
- Lőrincz Julianna 2011. A nyelvi variánsok helye és szerepe az anyanyelvoktatásban. In: Boda István Károly – Mónos Katalin (szerk.): *MANYE XX. Az Alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció.* I. kötet. MANYE – Debreceni Egyetem. Budapest–Debrecen. 352–359.
- Lőrincz Julianna 2013. A jelentéstan és a lexikológia kapcsolata a magyar szakos tanárok képzésében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* XL: 158–163.
- Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. *Sociolinguistica* 20: 92–104.
- Neuberger Tilda – Gráczki Tekla Etelka 2013. Az alveoláris zöngétlen explozívum variabilitása. *Beszédkutatás* 21: 160–172.
- Törkenczy Miklós – Rebrus Péter 2009. Covert and overt defectiveness in paradigms. In: Blaho, Sylvia – Rice, Curt (eds.): *Modeling ungrammaticality in optimality theory.* London Equinox Publishing. London. 195–234.
- Sass Bálint 2017. A kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 267–277.
- Szabómihály Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvvalakításban. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. Dunaszerdahely–Budapest. 52–67.
- Szépe Judit – Gerstner Károly – Szende Tamás 2004. *Csuklik, kotlik, hámlik.* Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről. *Magyar Nyelv* 100: 358–367.

Misad Katalin

SZLOVÁKIAI MAGYAR ANYANYELVTANKÖNYVEK VIZSGÁLATA A VONATKOZÓ TANKÖNYVÉRTÉKELÉSI SZEMPONTRENDSZER ALAPJÁN¹

AZ ALAPISKOLA FELSŐ TAGOZATÁNAK ANYANYELVTANKÖNYVEI

1. Bevezetés

Az anyanyelvi nevelés eredményességét számos tényező befolyásolja. Az iskolában folyó anyanyelvű oktatás szempontjából az egyik legfontosabb az, hogy az anyanyelv a kommunikáció elsődleges eszköze, melyből értelemszerűen következik, hogy az anyanyelvről feladata nemcsak az, hogy megismertesse a tanulókat azokkal a törvényszerűségekkel, melyek szerint anyanyelvük működik, hanem az is, hogy eligazítsa őket a nyelvhasználat világában, azaz világossá tegye számukra az aktuális beszédhelyzethez való igazodás ismérveit.

1 A témával kapcsolatos vizsgálódások a Kutatás- és Fejlesztéstámogató Ügynökség APVV-17-0254 számú szerződése és a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda kutatási terve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava). Jelen írás eredeti változata megjelent a szerző *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben* című tanulmánykötetében (2019: 165–176).

A minőségi anyanyelvi oktatást biztosító és segítő taneszközök sorában az információs társadalom korában is megkülönböztetett szerep jut a tankönyvnek, mely a tanulók számára alapvető információforrást jelent (sőt sok esetben ez az egyetlen olyan könyv, melyet a tanulók elolvasnak). Funkcióját tekintve a tankönyv egyrészt magában foglalja a tantervi tartalom lényegét, másrészt nélkülözhetetlen eszközt jelent annak feldolgozási folyamatában. Fő feladata ebből következően a szaktudománynak megfelelő információk, tények, ismeretek közvetítése; azoktatás szempontjából adekvát felfogások, szemléletek tolmácsolása; valamint az ismeretek átadását leghatékonyabban segítő tanulási stílusok és oktatási módszerek előnyben részesítése (vö. Kurtán 2011: 52).

A tankönyvkutatás alaptételei szerint a jó tankönyv serkent, motivál a tanulásra/tanításra, megfelel egy-egy tanulási/tanítási szituáció igényeinek, emellett tudományos és pedagógiai funkciót is betölt, módszertani megoldásai pedig mind a tanuló, mind a pedagógus munkájára hatással vannak. A társadalom számára releváns tudományos ismereteket redukált, strukturált formában, pedagógiai szempontok szerint rendezi el az adott célcsoport számára; a tartalmak minél hatékonyabb elsajátítását pedig a tankönyvet használók igényeihez igazodó pedagógiai és könyvszerkesztési módszerekkel segíti (vö. Dárdai 2002: 13, 2014: 41–42; Kojanitz 2007: 114).

Vizsgálatok bizonyítják, hogy a tanulók azokhoz a tankönyvekhez viszonyulnak pozitívan, amelyek a legkülönbözőbb tanulási tevékenységre ösztönöznek, ugyanakkor hozzájárulnak a tanulási folyamat sikerességéhez és a problémamegoldó gondolkodás fejlesztéséhez (vö. Kojanitz 2005: 135–136, Balatoni 2014: 7, Lőrincz G. 2016: 140, Lőrincz J. 2016: 35, Antalné Szabó 2017: 39). A tankönyvszerzők munkáját, illetve egy-egy korszerű tankönyv elkészülését ma már szerte a világban, így Szlovákiában is olyan tankönyvminősítő kritériumrendszerek segítik, melyek a tankönyvet használókra (tanárookra, tanulóokra, szülőkre), valamint a befogadás hatékonyságára fókuszálnak.

Jelen tanulmány a szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolák számára készült anyanyelvtankönyveket vizsgálja a szlovák értékelési kritériumrendszer alapján, melynek fő szempontjai a következők: alapvető pedagógiai dokumentumokkal való összhang, személyiségfejlesztési szempontok, tartalmi kritériumok, didaktikai szempontok, grafikai megoldások, társadalmi-etnikai szempontok.

2. A szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolák felső tagozata számára készült anyanyelvtankönyvek minőségének értékelése a vonatkozó kritériumrendszer alapján

Szlovákiában ez időben egy 2017-től hatályos értékelési szempontrendszer szerint minősítik a tankönyveket (vö. *Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre všeobecno-vzdelávacie predmety*). A vizsgált anyanyelvtankönyvek azonban ennél korábban, 2009 és 2013 között jelentek meg; így kéziratukat még az előző, 2012 és 2017 között érvényes kritériumrendszer szerint bírálták el (vö. *Kritériá na hodnotenie kvality rukopisu učebnice*, Misad 2016: 31–32, Jakabová 2019: 27), ezért a vizsgált taneszközök értékelésekor értelemszerűen a korábbi szempontrendszer irányelveihez igazodom.

Mind a korábbi, mind a jelenleg hatályos tankönyvértékelési szempontokat a szlovák oktatási minisztérium háttérintézményeként működő Állami Pedagógiai Intézet dolgozta ki részben saját tankönyvkutatási eredményei, részben egyéb tankönyvkutatással (is) foglalkozó intézmények, szakmai szervezetek ajánlásai alapján. A szlovákiai magyar tannyelvű iskolák számára készülő anyanyelvtankönyvek és más, túlnyomórészt a párhuzamos szlovák tankönyvek magyarrá fordításából születő tankönyvek kéziratát a felkért bírálók ugyanazon kritériumrendszer szerint értékelik.

2.1. Az alapvető oktatási dokumentumokkal való összhang

Az első tankönyvértékelési szempont a következő kérdésköröket foglalja magába: összhangban van-e a tananyag a központi tantárgyi programban megnevezett oktatási célokkal és tartalmi követelményekkel, alkalmas-e az ún. törzsanyag elsajátíttatására, elősegíti-e a tartalmi és logikai összefüggések felismerését és megértését, hatékonyan segíti-e a tanulót a tanulásban.

A vizsgált anyanyelvtankönyvek tananyaga nagyrészt megfelel a vonatkozó tantárgyi programtartalmi követelményeinek (vö. *Inovovaný štátny vzdelávací program. Maďarský jazyk a literatúra*. ISCED2, Šandalová 2019: 24–29), a dokumentumban megfogalmazott kommunikáció-központú oktatási célokhoz azonban csak kismértékben igazodnak a tankönyvek, hiszen a fő hangsúlyt nem a nyelvhasználati kompetenciák fejlesztésére, hanem az egyes nyelvtani részrendszerek, illetve az

ezek hatókörébe tartozó nyelvtani jelenségek felosztáson alapuló leírására, továbbá nyelvhelyességi tudnivalók megfogalmazására helyezik. Még azok az anyanyelvtankönyvek is, amelyek ugyan csekély mennyiségben, de tartalmaznak kommunikációs tananyagokat, általában csak az írásbeli kommunikációs készségek fejlesztését tartják szem előtt, a szóbeli kommunikációs kapcsolatokra vonatkozó ismeretek közvetítésétől eltekintenek.

Az elsajátítandó törzsanyagot a vizsgált tankönyvek egyike sem jelöli, így a tananyag gerincének a kiegészítő információktól való megkülönböztetését – a tanulás/tanulhatóság megkönnyítése céljából – a pedagógusnak kell elvégeznie, különben a tanulók saját intuíciójuk alapján döntenek az egyes ismeretrészek fontosságáról. Egyébként is irreális elvárás lenne például az alapiskola ötödik osztályos tanulójától, ha a tankönyv *Hangtani ismeretek* című fejezetének minden tananyagrészt törzsanyagként kellene elsajátítania, miközben a gimnáziumok és a szakközépiskolák negyedikes, azaz érettségi előtt álló tanulójának a szupraszegmentális eszközökön kívül semmilyen új ismerettel nem kell rendelkeznie az alapiskolai ötödikes hangtani tananyaghoz képest (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012a: 7–55, Csicsay – Uzonyi Kiss 2012: 5–36).

A tananyag elrendezését illetően az elemzett anyanyelvtankönyvek a hagyományos leíró magyar nyelvtan alapműveinek logikai szerkezetét követik (a hangtani ismeretektől kezdődően haladnak a mondattani ismeretek rendszerbe szervezése felé), vagyis nem veszik figyelembe a korszerű pedagógia tudomány azon ajánlását, mely szerint a tankönyv struktúráját képező tananyagrészeknek az elsajátítást leginkább segítő sorrend alapján kell követniük egymást.

2.2. Személyiségfejlesztési szempontok

Ezen értékelési elv egyrészt annak megállapítására irányul, megfelel-e a tankönyv a tantárgyi leírásban kijelölt készségfejlesztési céloknak; másrészt azt méri fel, milyen mértékben készíti fel a tanulókat a mindennapi életben előforduló kommunikációs helyzetek megoldására.

Mivel a kisebbségben élő magyar beszélőközösségek egyik fő célja nyelvük hosszú távú megőrzése, a kisebbségi helyzetben folyó anyanyelvi nevelés oktatási céljai között a magyarországinál hangsúlyozottabban szerepelnek a nyelvi célok, pl.: az anyanyelv már ismert regisztereinek megerősítése, illetve fejlesztése; a köznyelvi nyelvváltozat és a különféle szaknyelvek elsajátítása stb. (vö. Lanstyák 1996: 11, Misad 2016: 30).

A vizsgált anyanyelvtankönyvek az anyanyelvi rendszer kiépítése és fejlesztése, valamint az anyanyelvi dominancia elérése és megtartása tekintetében megfelelnek ugyan a tantárgyi programban kitűzött céloknak, a mindennapok magyar nyelvű kommunikációs helyzeteire azonban kevésbé készítik fel a tanulókat. Ennek egyik fő oka a nyelvi változatosság kérdésének korszerűtlen kezelése: az alapiskolai tankönyvek úgy írják le az anyanyelvről való tudnivalókat a szlovákiai magyar tanulóknak, mint a magyarországi tankönyvek az egynyelvű magyar közegben szocializálódott és élő diákoknak. Figyelmen kívül hagyják tehát azt a tényt, hogy a kétnyelvű kommunikációs térben élő tanulók nyelvhasználata eltér egynyelvű anyaországi tanulótársaikétól, ezért tankönyveiknek – a kontrasztív módszert alkalmazva – a kisebbségi helyzetben beszélt nyelvváltozat és a köznyelvi változat közötti eltérések nyelvi-nyelvhasználati vonatkozásaival kellene foglalkozniuk, hogy a tanulók számára egyértelművé váljon, hogy a kommunikáció nyelvi elemeinek, kódjainak, regisztereinek megválasztása mindig az aktuális beszédhelyzettől függ (vö. Lanstyák 1996: 12, Simon 1996: 25, Kiss 1999: 396–397, Kozík 2004: 103, Misad 2016: 36). A fenti megállapítások ellenére az alapiskola felső tagozatos osztályai számára készült tankönyvek közül egyedül a kilencedikes tartalmaz nyelvváltozatokkal, konkrétan nyelvjárásokkal foglalkozó tananyagot, melyben előbb meghatározza a nyelvjárás fogalmát, majd egy korábbi, ma már korszerűtlennek tartott felosztási rendszer szerint csoportosítja a magyar nyelvjárásokat, végül megnevezi és egy-egy mondattal jellemzi a Szlovákia területén beszélt magyar nyelvjárásokat (vö. Bolgár – Bukorné Danis 2012: 21).

2.3. Tartalmi kritériumok

Ez az értékelési elv a tankönyv tartalmának pontosságára és szakmai hitelességére, ezen belül az adekvát szakszóhasználatra irányul, továbbá azt vizsgálja, arányosan jelenik-e meg benne a törzsanyag és a kiegészítő tananyag.

A modern pedagógia elvei szerint a tudáskonceptió szem előtt tartása nélkül nem érdemes a tankönyvek tartalmáról beszélni, mindaddig ugyanis, míg az oktatás tervezésének középpontjában a tartalom áll, a tananyag korszerűsítésének egyetlen formája az újabb tudásanyag integrálása, illetve (ennek érdekében) más részek kihagyása. A tankönyvek tartalmának megújulása, a tantárgyi követelmények és a tantárgymódszertani reformok között szoros kölcsönhatásnak kell lennie; miközben a tananyag fő szerepe nem elsősorban az ismeretátadásban, hanem a tanulók alkalmazott tudásának kifejlesztésében mutatkozik meg (vö. Csapó 2009, Pála 2009, Kojanitz 2014: 46).

A vizsgált tankönyvek tartalma a „modern klasszikus nyelvtan”-ként (vö. Keszler szerk. 2000: 22) számontartott *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv egyszerűsített kivonata. A forrásmunkának az alapszintű anyanyelvi nevelés taneszközüre való redukálása azonban olyan magolásra/magoltatásra alapozott tankönyveket eredményezett, melyek nem közvetítenek releváns nyelvhasználati tudást, nem teremtik meg a célravezető feltételeket a kulcskompetenciák fejlesztéséhez, nem ismerik fel a tartalomhoz kötött szövegértés fejlesztésének fontosságát, és csak minimális mértékben épülnek a tanulói tevékenységre. A tankönyvek szakmai hitelességét biztosítja ugyan a forrásmű, minek következtében a definiált fogalmak meghatározásai, a csoportosítások stb. pontosak, de a szerzők – többekévé tudatosítva a tananyag túlméretezettségét és nehézségi fokát – időnként visszatérnek a korábbi leíró nyelvtanok egyszerűbb és/vagy kevésbé részletező vizsgálati szempontjaihoz. A hatodik osztály számára készült tankönyv például – a *Magyar grammatika* szemléletétől eltérve – az igéket a cselekvő és a cselekvés viszonya szerint a hagyományos cselekvő, műveltető, visszaható, ható, szenvedő igefajtákra osztja; a melléknéveket a hagyományos, érzékszervi érzékelésen alapuló/nem alapuló szempont szerint osztályozza; visszaemeli a névszók közé a számnevet stb. (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012: 18, 74, 83).

A szakszavakat, idegen szavakat a vizsgált tankönyvek csak esetlegesen értelmezik. Az ötödikes tankönyvben az alak- és írásváltozatok, címszó, szócikk, szótári alak, stílusminősítés stb. fogalmak maradnak magyarázat nélkül (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012a: 21); a hatodikosban a szótári jelentés, valódi alapszófajok stb. (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012b: 10–11); a hetedikes tankönyv a mondatban bevezetésekor következetesen „szókapcsolat”-nak nevezi a szintagmákat, míg felosztásukkor, valamint az elsajátított ismereteket összefoglaló fejezetben már „szó szerkezet”-ként tárgyalja őket stb. (vö. Bolgár – Bukorné Danis 2013a: 18).

A kritériumrendszerben megfogalmazott tananyagrétegek között a tankönyvek nem tesznek különbséget, a vizsgált taneszközök közül egyik sem jelöl külön törzs- és/vagy kiegészítő tananyagrészeket.

2.4. Didaktikai szempontok

Az értékelés ezen szempontja azt vizsgálja, megfelel-e a tankönyv nyelvezete a tanulók értelmi fejlettségi képességeinek és életkori sajátosságainak, hogy adekvát és változatos módszerekkel történik-e a tananyag feldolgozása, s hogy hozzájárulnak-e az egyes tananyagrészekhez kapcsolt kérdések és feladatok a tanulók készségfejlesztéséhez.

Az elemzett anyanyelvtankönyvek szövegezésükben is a fentebb említett forrásmunkát követik, így fogalmazásuk általában árnyalt és szabatos; a tankönyvi szövegtípusok aránya azonban nincs összhangban a tanulók értelmi képességeivel, illetve életkori sajátosságaival. Az ötödikes tankönyv egyébként is elvontabb tananyagrésznek számító hangtani fejezetében például túl sok a tanulók számára ismeretlen szakszó, illetve elvont jelentésű kifejezés, pl.: *„A zöngéesség szerinti részleges hasonulásnak két alfaja van: a zöngésedés és a zöngétlenedés. Ha a mássalhangzó zöngéssé válik, zöngésedésről beszélünk, ha zöngétlenné, akkor pedig zöngétlenedésről”* (Bukorné Danis – Bolgár 2012a: 41). A hatodik osztályosok számára készült tankönyvben is az előzőhöz hasonló szövegeзések tűnnek fel, pl.: *„Általános ragozások a tárgyatlan igék és a tárgyas igék közül azok, amelyek mellett nincs tárgy, vagy a tárgy határozatlan. Pl.: beszélgetek, járok, kötök. Határozott igeragozások a tárgyas igék közül azok, amelyek mellett határozott tárgy van. Pl.: járom (az utam), kötöm (a sálat), viszem (az ajándékot)”* (Bukorné Danis – Bolgár 2012b: 30); miközben a tananyag nem részletezi a tárgy határozottságának/határozatlanságának eseteit.

A tananyag feldolgozása jellemzően induktív módszerrel történik a vizsgált anyanyelvtankönyvekben, ám a szóban forgó eljárás menetéből (vö. Antalné Szabó 2002: 150) épp a két gyakorlati jellegű aspektus, az elsajátított ismeret kommunikációs funkciójának meghatározása és konkrét kommunikációs helyzetben való alkalmaztatása hiányzik. Az ötödik osztályos tankönyv hangtani fejezetének betűrenddel foglalkozó tananyagrésze például egy rövid felvezetésen kívül csupán a taneszköz megjelenésekor hatályos helyesírási szabályzatból kimásolt hét betűrendi szabályt tartalmazza (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012a: 17); s a hatodik osztályos tankönyv szófajtani, valamint a hetedikes mondatnani fejezetei is mellőzik az elsajátított ismeretek kommunikációbeli funkciójának hangsúlyozását, a feldolgozás módja többnyire kimerül az egyes szófajcsoportok/mondatrészek meghatározásában, alaktani és mondatnani jellemzőik leírásában, valamint néhány, a kommunikációbeli szerep aspektusából lényegtelen feladatban (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012b: 9–118, Bolgár – Bukorné Danis 2013a: 31–106).

Mivel a tananyag-feldolgozás tekintetében egyik vizsgált tankönyvben sem érvényesül a funkcionalitás elve, az egyes tananyagrészekhez kapcsolódó feladatok – jó esetben – csupán az elsajátított ismeretek előhívását, rendszerezését segítik, pl.: *„Elemézzétek a füzetben az alábbi mondatokat a tanult módon! (Állapítsátok meg, melyik a főmondat, illetve a mellékmondat, keressétek meg a főmondat utalószavát és a mellékmondat kötőszavát, elemézzétek a főmondatot mondatrészek szerint, hogy bebizonyítható: a mellékmondat azért alanyi, mert a főmondat utalószava alany)! A hiányzó utalószót vagy kötőszót írjátok a mondat*

főle zárójelben! [...]” (Bolgár – BukornéDanis 2013b: 19). Vagy: *„Csoportosítások az alábbi igéket aszerint, hogy mit fejeznek ki!”; Keressétek ki az alábbi szövegből az igéket, és határozzátok meg fajtájukat a cselekvés módja szerint! [...]”* (Bolgár – BukornéDanis 2012: 53–54). Az ilyen típusú feladatok azonban nem adnak mintát a tananyag adaptálására és továbbfejlesztésére, nem irányítják rá a tanulók figyelmét a kommunikáció szempontjából fontos nyelvi-nyelvhasználati jelenségekre, és nem ösztönzik őket az elsajátított ismeretek kreatív felhasználására (vö. Kugler 2015: 9). Azok a feladattípusok pedig, melyek a tanulók anyanyelve és a többségi szlovák nyelv egyes rendszerbeli jelenségeire utalnak, mellőzik a konttrasztív módszer lényegét, hiszen nem az egymással kapcsolatba kerülő nyelvek részrendszereiben megfigyelhető hasonlóságokra és/vagy eltérésekre, hanem a jelenségek egyik és másik nyelvre jellemző leírására irányulnak, pl.: *„Ragozzátok a fenti visszaható igéket először magyar nyelven, majd szlovákul is: én mosakodom, te mosakodsz..., ja sa umývam, ty sa umývaš...!”* (Bukorné Danis – Bolgár 2012b: 20). Olyan korszerű feladatokat, amelyek a megoldást illetően nyitott végűk, vagy amelyekben a felvetett kérdésre több jó válasz is létezik, a vizsgált taneszközök egyáltalán nem tartalmazzak; a feladatmegoldás formájaként pedig szinte kizárólagosan az egyéni munkát részesítik előnyben a heterogén vagy differenciált csoporttal végzett tevékenységgel, illetve a frontális osztálymunkával szemben.

2.5. Grafikai megoldások

A tankönyvek tartalma mellett azok képi világa is rendkívül fontos, hiszen a vizuális elemek segítik a tananyag megértését, elsajátítását. A bírálók az anyanyelv-tankönyvek minőségének megítélése során is ellenőrzik a grafikai megoldásokat: többek között azt figyelik, van-e a tankönyvben elég képi vagy egyéb illusztráció; hogy a kép, ábra kapcsolódik-e a szöveghez; illetve ad-e útmutatást önálló tanulói feladat elvégzéséhez.

Közismert tény, hogy a tanulókat a digitális forradalom korában rengeteg vizuális sokk éri. Ezeket meg kell tanulniuk kezelni és fel kell tudniuk dolgozni, hogy utána a saját javukra fordíthassák őket, hiszen a pszichológusok szerint a képek, fotók által közvetített információk kilencvenszer hatékonyabban idézhetőek fel, mint a más eszközök által továbbítottak.

A tankönyvi illusztráció akkor jó, ha szemléletes, hiteles, egyértelmű és érdekes; ha láthatóvá teszi, értelmezi, magyarázza, interpretálja a szöveget; s mindközben gondolkodásra ösztönöz, a kép és a fogalom összekapcsolásának ugyanis lehetőséget kell kínálnia a továbbgondolásra, s asszociatív gondolkodásra kell serkentenie a befogadót (vö. Slezák 2011).

A vizsgált anyanyelvtankönyvekben a szöveget képekkel, rajzokkal kiegészítő, magyarázó vagy értelmező jellegű illusztrációkkal találkozhatnak a tanulók. A szöveg és a kép kapcsolata általában kétféle: 1. a kép a szöveg tartalmi mondanivalóját jeleníti meg, 2. a kép a szöveg hangulati elemeit fordítja le a maga formanyelvére. Az ötödik és hatodik osztály számára készült tankönyvek illusztrációinak célja az egy bizonyos dologra való fókuszálás, vagyis a kép nem terelheti el a tanulók figyelmét a lényegről. Mivel a 10–12 éves korosztály a figyelmi koncentráció folyamatos szintjét 45 percnél rövidebb ideig tudja fenntartani, s ha ingerek sokasága éri, nehezen tud szelektálni, a tankönyvben különösen fontosak azok az inkább csak jelzésszerű, felidéző típusú ábrák, melyek a fókuszálást színekkel, visszatérő sémákkal segítik (vö. Bukorné Danis – Bolgár 2012, Bukorné Danis – Bolgár 2013). A 13–15 éves korosztály esetében a kihívást sokszor a figyelem felkeltése, lekötése jelenti, így az ismereteket szemléletes módon kellene kínálni a tanulóknak. A hetedik, nyolcadik és kilencedik osztály számára készült tankönyvek ennek ellenére csak kismértékben tartalmaznak illusztrációkat, ezek között pedig csupán elvétve találhatók olyan asszociációt közvetítő képek vagy szürreális fotók (vö. Bolgár – Bukorné Danis 2013a, Bolgár – Bukorné Danis 2013b, Bolgár – Bukorné Danis 2012), melyek emocionális hatásukkal izgalmas kiindulópontjai lehetnének például az anyanyelvóra kommunikációs helyzetgyakorlatainak.

A digitális technika vívmányainak a tanulók által való napi használata, az internet elérhetősége, a 3D-modellek mára legyőzték a papíralapú tankönyvek legkiválóbb illusztrációit is. A digitális tananyagokban több grafikai-ábrázolási lehetőség rejlik, amit az anyanyelvi nevelésnek is ki kell használnia, még akkor is, ha jelen esetben a hagyományos és a digitális taneszközök még csak kiegészítik, nem pedig felváltják egymást.

2.6. Társadalmi-etnikai szempontok

A szóban forgó értékelési elv a napjainkban egyre ismertebbé váló, a nyugat-európai és fejlett tengerentúli országokban már alkalmazott ún. multikulturális nevelés egyik alappontja, leglényegesebb összetevői az emberi és állampolgári jogok, az egyenlő oktatáshoz való jog és a hátrányos megkülönböztetés tilalma. Bár a 21. század globalizációs tendenciái felerősítik az igényt a nemzeti identitás megőrzésére, a demokratikus országok oktatási intézményei kifejezésre juttatják meggyőződésüket, miszerint bármely kisebbséghez tartozó tanulókat ugyanazon jogok illetik meg, mint a többség tagjait. E szemlélet szükségszerű következménye más népek és kultúrájuk megismerése, tisztelete (vö. Forray–Hegedűs 1998, Torgyik 2009).

Szlovákiában a multikulturális nevelésnek még nincs oktatáspolitikai koncepciója, a közoktatásból hiányoznak az ilyen jellegű tananyagok, óravázlatok, segédanyagok stb. Annak ellenére, hogy a vizsgált tankönyvek felhasználói között bizonyíthatóan nemcsak szlovákiai magyar nemzetiségű és/vagy anyanyelvű tanulók vannak, hanem vegyes házasságból származó szlovák nemzetiségűek és/vagy anyanyelvűek, valamint magyar vagy szlovák nemzetiségű és/vagy anyanyelvű roma származásúak is, a taneszközök egyikében sem találhatók multikulturális tartalmak. A tankönyvek ugyanakkor sem a tananyagok, sem az illusztrációk révén nem közvetítenek olyan üzeneteket, amelyek sértének az alapvető emberi és állampolgári jogokat, vagy amelyek megkülönböztető jellegűek lennének az emberi fajok, a nemzeti, etnikai vagy más kisebbségek, a társadalmi nemek vagy a vallási hovatartozás tekintetében.

3. Összegzés

A tankönyv az információs társadalom korában is megőrizte megkülönböztetett szerepét. Pedagógusok és tanulók használják nap mint nap, a tanulók számára a tudás legfontosabb hordozója, éppen ezért nem mindegy, milyen módon hat a tanulókra, milyen mértékben és irányban befolyásolja a tanulási folyamatot, valamint a tanulók teljesítményét.

A tankönyvekkel szemben támasztott minőségi követelmények szoros összefüggésben állnak az oktatás cél- és feladatrendszerével. Ahogy az oktatás, a tankönyvek is több feladatot látnak el egyszerre: egyrészt ismereteket közvetítenek, másrészt intellektuális kompetenciákat alakítanak ki és fejlesztenek, harmadrészt az adott társadalom hagyományainak, szokásainak megfelelő értékeket továbbítanak. A szlovákiai közoktatási jogszabályok értelmében az oktatási minisztérium által jóváhagyott tankönyveknek meg kell felelniük a fenti feladatkörökre épülő tankönyvértékelési szempontoknak. A vizsgált alapkiskolai anyanyelvtankönyvekről megállapíthatjuk, hogy az anyanyelvi rendszer kiépítése és fejlesztése, valamint az anyanyelvi dominancia elérése és megtartása tekintetében eleget tesznek a tantárgyi programban kitűzött céloknak, a mindennapok magyar nyelvű kommunikációs helyzeteire azonban kevésbé készítik fel a tanulókat. Tudományosságuk tekintetében nem kérdőjelezhetők meg a tankönyvek, de az ismereteket csupán közvetítik, a megismerési folyamat érvrendszerének, módszereinek, technikáinak demonstrálásától eltekintenek. Az ötödik és a hatodik osztályos tankönyv nyelvtani tananyagai nem felelnek meg a tanulók életkorának és értelmi fejlettségi szintjének. A szöveges tankönyvi részeket kiegészítő kép- és ábraanyagot nagyobb számban csak az ötödik és a hatodik osztály

számára készült taneszközök tartalmaznak, de sem ezek, sem a többi vizsgált tankönyvben fellelhető illusztráció nem veszi figyelembe a tanulóknak a digitális korra jellemző fejlett vizuális kultúráját. A multikulturális nevelés koncepciójának megfelelő tananyag egyik tankönyvben sem szerepel.

Felhasznált irodalom

- Antalné Szabó Ágnes 2017. A tankönyvi szövegek kreatív és interaktív feldolgozása. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései. A Variológiai Kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutatás szimpóziumának tanulmányai*. Selye János Egyetem. Komárom. 32–47.
- Balaton Kinga Cecília 2014. *Tankönyvek új generációja jön*. http://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/journals/uj_kozneveles_2014_01_02.pdf (2020. 02. 22.)
- Csapó Benő 2009. *A tudáskoncepció változása: nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet*. <http://ofi.hu/tudastar/tudaskoncepcio> (2020. 02.22.)
- Dárdai Ágnes 2002. *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- F. Dárdai Ágnes 2014. A tankönyvfejlesztés lehetőségei és irányai. In: Pálfi Erika (szerk.) *Megújuló tankönyv. Konferenciakötet*. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/megujulo_tankonyv_online.pdf (2020. 2. 23.)
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András 1998. *Cigány gyermekek szocializációja*. BME. Budapest.
- Jakobová, Veronika 2019. *Skúmanie popisnej gramatiky v učebniciach materinského jazykana školách s vyučovacím jazykom maďarským na Slovensku. A leíró nyelvtani tananyavizsgálata szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben*. Szakdolgozat. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1999. Nyelvhasználat, szociolingvisztika, iskola. In: V. Raisz Rózsa – Varga Gyula (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 395–401.
- Kojanitz László 2005. Tankönyvanalízisek. *Iskolakultúra* 15/9: 135–143.

- Kojanitz László 2007. A tankönyvek minőségének megítélése. *Iskolakultúra* 17/6–7: 114–126.
- Kojanitz László 2014. A kísérleti tankönyvek fejlesztésének koncepcionális háttere. *Új Pedagógiai Szemle* 64/5–6: 45–67.
- Kožík Diana 2004. A határon túli magyar anyanyelvoktatás helyzete és problémái. A szlovákiai magyar anyanyelvoktatás középiskolai magyarnyelv-tan-könyvekben megjelenő nyelvváltozatok tükrében. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttman Miklós (szerk.): „Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában”. *A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tan-székének Kiadványai VI.* Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely, 100–105.
- Kugler Nóra 2015. *Gyakorlatok a magyar nyelvtan funkcionális szemléletű tanít-ásához.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMT_12.pdf (2020. 02. 23.)
- Kurtán Zsuzsa 2011. Tankönyvek funkcióinak és szövegjellemzőinek összeha-sonlító vizsgálata. *Eruditio–Educatio* 2: 52–64.
- Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In: Cserniczkó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 11–15.
- Lőrincz Gábor 2016. *Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban.* Pandora Könyvek 38. Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Julianna 2016. Kommunikációs készségfejlesztés (beszéd- és stíluskész-ség-fejlesztés) a középiskolai tankönyvek tükrében. In: Maior Enikő – Tóth Péter – Varga Anikó (szerk.): *Empirikus kutatások az oktatásban határon in-nen és túl I. Kárpát-medencei Oktatási Konferencia. Tanulmánykötet.* Partiu-mi Keresztény Egyetem – Óbudai Egyetem Trefort Ágoston Mérnökpedagó-giai Központ, Nagyvárad–Budapest, 35–54.
- Misad Katalin 2016. Anyanyelvtan-könyveink minőségi megítélése a szlovákiai tankönyvértékelési szempontok alapján. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Ideológia, identity a sebareprezentáció v multikulturálnompriestore. Ideológiák, identitások és önreprezentáció multikulturális térben.* Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 30–46.
- Pála Károly 2009. *Kompetencia alapú oktatási programcsomagok fejlesztése Ma-gyarországon.* <http://ofi.hu/tudastar/hazai-fejlesztesi/pala-karoly-kompetencia> (2020. 02. 22.)

- Simon Szabolcs 1996. Nyelvváltozatok a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák számára írt magyarnyelv-könyvekben. In: Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 17–27.
- Slezák Ilona 2011. *Az általános iskolai tankönyvek illusztrációiról*. <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/az-altalanos-iskolai-tankonyvek-illusztacioirol> (2020. 02. 21.)
- Šandalová, Nóra 2019. *Skúmanie vyučovania maďarčiny ako materinského jazyka. A magyar mint anyanyelv oktatásának vizsgálata gimnáziumi tanulók körében*. Szakdolgozat. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava.
- ŠVP 2014. *Inovovaný štátny vzdelávací program. Maďarský jazyk a literatúra. ISCED 2*. http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/mjl_nsv_2014.pdf (2020. 02.021.)
- Szabómihály Gizella 2008. A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről. In: Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Lilium Aurum. Dunaszerdahely. 84–101.
- Torgyik Judit 2009. *Multikulturális társadalom, multikulturális nevelés*. <http://ofi.hu/tudastar/multikulturalis-090617-1> (2020. 02.021.)

Dokumentumok

- Kritériá na hodnotenie kvality rukopisu učebnice*. http://www.statpedu.sk/buxus/docs/vyskum/ucebnicova_politika/Postup_pre_tvorbu_a_vydavanie_ucebnic.pdf (2020. 02. 23.)
- Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre všeobecno-vzdelávacie predmety*. Štátny pedagogický ústav. www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/ucebnice-metodiky-publikacie/kriteria_vseobecno_vzdelavacie_predmety.pdf (2020. 02. 23.)

Vizsgált tankönyvek

- Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet 2012. *Magyar nyelv az alapiskola 9. osztálya és a nyolcosztályos gimnázium 4. számára. Maďarský jazyk pre 9. ročník základnej školy a 4. ročník gymnázia s osemročným štúdiom s vyučovacím jazykom maďarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.

- Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet 2013a. *Magyar nyelv az alapiskola 7. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 7. ročník základnej školy s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet 2013b. *Magyar nyelv az alapiskola 8. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 8. ročník základnej školy s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2009. *Magyar nyelv az alapiskola 5. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 5. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2012a. *Magyar nyelv az alapiskola 5. osztálya számára. Második kiadás. Mađarský jazyk pre 5. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským. Druhé vydanie*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2010. *Magyar nyelv az alapiskola 6. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 6. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2012b. *Magyar nyelv az alapiskola 6. osztálya számára. Második kiadás. Mađarský jazyk pre 6. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským. Druhé vydanie*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Nagy Adorján 2001. *Magyar nyelv az alapiskola 7. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 7. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Nagy Adorján 2006. *Magyar nyelv az alapiskola 9. osztálya számára. Mađarský jazyk pre 9. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom mađarským*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

Pethő József

A GYALU ÉS A HÁRFA KRÚDY IRONIKUS HASONLATAINAK EGY TÍPUSÁRÓL

1. Dedikáció

Az alábbi dolgozat írása több, számomra nagyon kedves – az írás természeténél fogva persze csak gondolati-érzelmi – találkozással járt együtt. Ezek közül a legelső és legfontosabb természetesen magával az ünnepelttel, Julikával való találkozás. Neki ajánlom ezt a kis dolgozatot, amely munkásságához stilisztikai tárgyával kíván kötődni. És akkor itt is vagyunk a másik, számomra mindig különösen kedves találkozásnál: a stilisztikánál. Harmadikként pedig hadd említsem Komáromot, hiszen írás közben számos kedves emlék idéződött fel bennem, emlékek, amelyek a városhoz, a Selye János Egyetemhez, az ottani kollégákhoz, hallgatókhoz fűznek – ezeknek is elsődleges forrása az ünnepelt, hiszen az Ő segítségével, meghívására jutottam el először Komáromba. Úgyhogy a köszöntés mellé hadd illesszem itt hozzá most a köszönetet is. És végül, de mint mondani szokás, nem utolsósorban igen kedves volt számomra az újbóli-sokadszori találkozás Krúdyval, akinek műveivel ugyan több évtizede foglalkozom, de mindig találok bennük új szépet, elemzésre-interpretációra érdekeset.

2. Az irónia Krúdy műveiben

Az irónia a klasszikus retorikai alapú stilisztikai megközelítés szerint olyan szemantikai alakzat, amelynek lényegi tulajdonsága, hogy „mást mondunk, mint amit gondolunk; leggyakrabban az ellenkezőjét gondoljuk annak, amit mondunk, és akkor

használjuk, ha az igazat, a valóságnak megfelelőt nem mondhatjuk ki, vagy nem akarjuk kimondani. Többnyire feddés dicséret formájában vagy ennek ellenkezője. [...] Különös esete az önirónia” (Szabó G. – Szörényi 1988: 169–170). Az alakzatról kognitív pragmatikai szempontból korszerű, árnyalt képet ad Tátrai Szilárd (2008, 2011: 190–204). Tátrai iróniajellemzéséből szempontunkból most különösen a következők tűnnek fontosnak és hasznosíthatónak: az irónia alkalmazásával a megnyilatkozó kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának, azaz értékelési centrumának megfelelőségét, helyénvalóságát, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja. Az iróniához tehát általában kritikai attitűd kapcsolódik, lehetővé válik az implicit értékelés. Egy megnyilatkozás (vagy megnyilatkozásrészlet) ironikus értelmezése során a reprezentációt az adott kommunikációs feltételek között nem érezzük helyénvalónak, felismerjük, hogy ellentmondás van az adott reprezentáció és a között a tényállás között, amelyet az megjeleníteni kíván. Ennélfogva a sikeres értelmezés érdekében olyan következtetéseket hajtunk végre, olyan kontextust hozunk létre, amely lehetővé teszi, hogy az adott nyelvi reprezentáció értelmezése megfeleljen az adott helyzet kommunikációs igényeinek, azaz relevánssá váljon. Ez a modell egyebek mellett megkérdőjelezi a nem ironikus és az ironikus értelmezés merev szembeállíthatóságát is, így azzal is tud számolni, hogy az ironikus attitűdnek többféle árnyalata létezhet: néha alig észlelhető, néha viszont erősen szembehelyezkedő, ezek között természetesen átmeneti attitűdök is léteznek. Az iróniának összességében relativizáló funkciója van, azaz az irónia megmutatja, hogy a dolgokat többféle kiindulópontból lehet értékelni. A pragmatikai megközelítés tehát az iróniát az implicit jelentésképzés egyik sajátos és lényeges lehetőségeként értelmezi.

A Krúdy-próza nyelvi jellegzetességeit elemző munkákban gyakran találkozhatunk az irónia életműbeli jelentőségének nyomatékos kiemelésével, ám ugyanakkor kijelenthető, hogy ennek a jellemzőnek a módszeres bemutatásával mindeztidáig adós maradt a stilisztikai szakirodalom. Először mégis érdemes legalább néhány példa alapján, röviden áttekinteni, miképpen látja a szakirodalom az irónia életműbeli szerepét. A Krúdy-életmű első monográfiusa, Perkátai (Kelemen) László (1938: 120) szerint az irónia „a kiábrándult Krúdy végső mondanivalója”. Szauder József (1965/1980: 168–169) a Szindbád-novellákat jellemezve szintén nyomatékosan rámutat az irónia jelentőségére: „1913 után a Szindbád-figurára még jellemző szemléleti egység fokozatosan felbomlik. Önállósult alakok ironikus ábrázolása születik...”. Kemény Gábor több Krúdy-szöveg elemzésében is kiemeli az irónia szerepét (l. pl. Kemény 1974, 1977; 2002: 171–172). Az tehát mindenesetre az eddigi vonatkozó

vizsgálatok alapján is bátran leszögezhető, hogy az ironia Krúdy életművében különböző korszakokban, műfajokban és formákban lényeges stíluselemként jelenik meg.

3. Krúdy ironikus hasonlatai

Az alábbiakban Krúdy ironiáját hasonlatainak egy sajátos típusában vizsgálom. Olyan hasonlatokat mutatok be és elemzek röviden, amelyek egyik összetevőjében, vagy a hasonlítottban, vagy a hasonlóban megjelenő fogalmi tartomány az EVÉS/ÉTEL fogalomköréhez tartozik, míg az adott hasonlat másik eleme egy, mondhatni, ezzel ellentétes, absztrakt jellegű fogalmi tartományt hoz működésbe, ráadásul olyat, amely egyúttal egy valamilyen módon emelkedettnek minősíthető, azaz szociokulturálisan általánosan magasra értékelt jelenséghez, például a művészethez, pozitív érzelemhez, emocionális attitűdhez stb. tartozó tudáskeretet aktivizál a szövegértelmezésben. Az EVÉS/ÉTEL fogalomkörének kiválasztása – a jelen esetben egy új szempontúvizsgálat céljával – távolról sem esetleges, hiszen az ehhez a fogalomkörhöz tartozó motívumok, képek jelentősége, általában a „gasztronómia” életműbeli szerepe és jelentésgazdagsága a Krúdy-szakirodalom egyik fontos tétele (vö. pl. Komlós 1932/1977; Kemény 1977).

A példák és ezek elemzése előtt, ezek bevezetéseképpen érdemes még arra is utalni, hogy a hasonlatok, illetve általában a nyelvi képek bizonyos típusaihoz, mondhatni, eleve hozzátartozik az ironia, például a „túl nagy feszításválságú” nyelvi képekhez, pontosabban ezek egy részéhez. Olyan képekre, hasonlatokra kell itt gondolnunk, amelyek – ahogyan azt Kemény Gábor (2002: 90) bemutatja – „szándékosan olyan[ok], amilyen[ek], mivel alkotójuk a nem kielégítő, hiányos vagy éppen fiktív motivációval ironikus hatást akar kelteni”. Kétségtelen, hogy lehetséges a szándékosság, másfelől azonban az ilyen jellegű képek lehetnek egy általános írói szemléletmód, stílus, vagyis egy komplexebb szemléletmód „ösztönös”, tehát nem szándékos, nem közvetlenül tudatos összetevői is. Magam most itt a motivációt, azaz a szándékosság kérdését nem kutatva, leíró jelleggel mutatok be, illetve analízisok néhány példát.

Nézzük először azt a hasonlatot, amelyre írásom címében is utalok:

- (1) – Egy óra alatt készen vagyunk, – mondta a tiroli, aki nőhódító pillantásokkal mérte végig a káposztahalmot és a sarokból *elővette gyaluját, mint hárfáját az énekes*, mielőtt szerepét elkezdené...

(A fogadósné, vagy az elvárásolt vendégek)

E hasonlat – és majd az ezután vizsgálandó hasonlatok – értelmezéséhez, működésének megértéséhez a grammatikai alapozottságú és szorosan grammatikai jellegéből adódóan leszűkítő, mert pusztán az explicit módon kifejezett hasonlat-összetevőkből kiinduló megközelítés helyett (amely ugyanakkor a maga keretein belül igen produktív és sok tekintetben a szemantikai megközelítésnek is fontos szempontokat adó módszer lehet, l. pl. J. Soltész 1965: 262–293) szempontunkból érdemes egy tágabb, kognitív szemantikai alapú fogalmi-módszertani megközelítést alkalmazni. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a hasonlat explicit módon jelölt elemein kívül vonjuk be most az elemzésbe a hasonlattal aktivizált fogalmi tartományok egyéb releváns elemeit is. E releváns elemek közül, hasonlatról lévén szó, elsőként a közös elemekre érdemes irányítani a figyelmünket. A hasonló és hasonlat közös alapja, vagyis összekötő szemantikai eleme – amelyet a hagyományos retorikai-stilisztikai hasonlatelmélet *tertium comparationis*ként nevez meg, illetve ír le – „a hasonlatok jelentésének legmeghatározóbb eleme” (Kocsány 2008: 273). Ezért kezdjük most elemzésünket mi is ennek vizsgálatával. E vizsgálat előtt, mint módszertani szempontból mindenképpen figyelembe veendő tény, érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a *tertium comparationis* a maga teljességében, „természettudományos” objektivitással igen gyakran nemigen határozható meg, ugyanis a hasonlat nem egyetlen hasonló mozzanaton alapul, „hanem gazdag képzettársítások lehetőségét rejt mind a hasonlított, mind a hasonló vonatkozásában” (Kocsány 2008: 269). Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy egy komplex(ebb) igényű elemzésben a *tertium comparationis* vizsgálatának a hasonló és a hasonlított minden elemére ki kell terjednie, a J. Soltész (1965: 266) által (vö. még pl. Kemény 1974: 31, 33 és *passim*) „több mozzanatúnak” nevezett hasonlatok esetében ez különösen nyilvánvaló, de a nyelvi szerkezetek, az implikációk különböző típusait figyelembe véve ez más, hagyományosan „egymozzanatúnak” tartott típusokra is érvényes követelményként jelentkezik.

A fentiek alapján az (1) esetében először azt is tisztázni szükséges, hogy mik között keressük a hasonlítás alapját, a közös vonást. A cselekvések (a tárgyak, azaz a káposztagyalu és a hárfa elővevése, kézbe vétele); a cselekvés módjai (hétköznapi munkamozdulattal – a művészi tevékenység részeként, esetleg „művésziesen” meg-/túljátszott manírral); a cselekvők (a tiroli gyalus és a hárfaművész); a cselekvés eszközei (a gyalu és a hárfa) között? És persze fontos kérdés, hogy kell-e, érdemes-e, lehet-e érdemben külön vizsgálni ezeket az elemeket egy stilisztikai elemzésben? A magam részéről a rövid válasz az, hogy egy jelentésközpontú, funkcionális szemléletű stíloselemzésben természetesen a hasonlat minden itt

felsorolt összetevőjét vizsgálni kell, mégpedig együttesen, összefüggésükben, hiszen ezek az elemek viszonyaikban, emergens módon vesznek részt a szövegéretek létrejöttében. Részletes elemzésre itt nem lévén mód, röviden, összegző jelleggel annyi állapítható meg, hogy a (fent sorolt, kiemelt) hasonlított-, illetve hasonló-összetevők különböző kontextusokat, különböző értékrendeket involváló, egymástól gyökeresen különböző tudáskereteket aktivizálnak, és ezek szokatlan egymásmellettsége eredményezi az iróniát a stílustulajdonításban.

A (2)-ben szereplő hasonlat szemantikai szerkezete hasonló az (1)-ben szereplő hasonlatéhoz. A hasonlított SÓDAR konkrét, nagyon is hétköznapi, a testihez, az EVÉS fogalmi tartományához tartozik, míg a hasonlító *Shakespeare*, metonimikusan: 'SHAKESPEARE MŰVÉSZETE' kifejezetten az elvonthoz, a művészihez, azaz az emelkedetthez kapcsolódó tudáskereteket aktivizál. A két réteg, a fogalmi tartományok összejátszatását, az ironikus „játékot” fokozásszerűen erősítik a halmozásként sorolt „közös jegyek”: *megunthatatlan, szinte örökéletű, mindent tud, mindig élvezhető.*

- (2) Nincsen élelmiszer, amely a megunthatatlan, szinte örökéletű sódarral versenyezhetne. Olyan, mint a költők közül *Shakespeare*, aki minden időben mindent tud, és mindig élvezhető...

(A húsvéti sódar titka)

A (3)-ban a vaskosan hétköznapi, testi kívánás és az érzelmi-éteri vágy ellentéte, nagy feszítávolsága az alapja az ironikus stílushatásnak, amelyet még erősít a „szkeptikus” utánvetés: *ha ugyan nem önfeláldozóbban...*

- (3) Igen, ezek azok az ugyancsak *dédelgetett étvágys, kedves, vágyak, ételek iránti gondolatok, amelyeket az emberek úgy hordanak magukban, mint akár asszonyaik iránt érzett érzelmeiket (ha ugyan nem önfeláldozóbban...)*

(A kappanháj története)

A (4)-ben a (3)-hoz hasonlóan az étel, a jelen esetben konkrétan meg is nevezett vadpecsenye utáni vágyakozás, amely egyben az utazás oka is, kerül párhuzamba, illetve iróniát eredményező szemantikai viszonyba a „*régi szerető után*”-i vágyakozással, illetve utazással. Hozzájárul itt az iróniához a szándékok és okok kettős megjelenése: az elbeszélő és az olvasó számára ugyanis ezek világosak, viszont a fiktív szituációban, a szereplő nézőpontjából rejtettek, pontosabban elrejtteni szándékozottak (az *volt öreg szíve kívánsága, hogy valaki rábeszélje őt..., mert hiszen igazában.*)

- (4) ...így, vagy hasonlókat beszélt Nagyatyám, amíg a sűrűn teleírt étlapot „Lippert L.” vendéglőjében a kezében tartotta, és az volt öreg szíve kívánsága, hogy valaki rábeszélje őt a vadpecsenye fogyasztására, mert hiszen igazában *azért jött Pestre, estétől reggelig utazván, mint valami régi szerető után, hogy kedvére jóllakjon vadpecsenyével, amit hallatlanul szeretett...*

(A vadpecsenye kalandja)

Az (5)-ben különösen fontos az irónia kialakulása szempontjából a hasonlat szöveggörnyezete. A (rák)leves és az „*egyetlen asszony*” iránti „*szerelem*”, a hozzájuk való hűség egymás mellé rendeléséből adódó disszonancia mellett ugyanis lényegi, ugyancsak ironikus hatású ellentétet létrehozó összetevő, és így a hasonlat iróniájával összeadódó stílustényező az ezt a hűséget és szerelmet kétségbe vonó folytatás: *amely férfiak végesvéig szerelmeskedték az életüket, minden szoknyaránc után megfordultak, mindegyikért elmentek volna a „kárhozatba is”*.

- (5) Ulrik igazában *egy levest szeretett, mint ahogy azokról a férfiakról mondták, akik voltaképpen egyetlen asszonyt szerettek, amely férfiak végesvéig szerelmeskedték az életüket, minden szoknyaránc után megfordultak, mindegyikért elmentek volna a „kárhozatba is”, mint a maguk nyelvén mondogatták...* Ez a leves: a rákleves volt.

(A rákleves)

A (6)-ban kiemelt példa nem tipikus hasonlat, hiszen a hasonlított és a hasonló külön mondatba kerül, a hasonlóságra nem szokásos modalizátor (*mint, gyanánt, -ként* stb.) utal, de szemantikai szerkezete (hasonlított – tertium comparationis – hasonlító), stilisztikai funkciója alapján egyértelműen hasonlatnak tekinthetjük. Ezt a kategorizálást alátámasztja Worth (1962) hasonlattipológiája is, amelyben szerepel a mondathasonlat: erre az jellemző, hogy egy szituációt egy másikhoz hasonlít, s ezt formailag két mondattal fejezi ki, az egyik tartalmazza a hasonlítottat, a másik a hasonlót (összefoglalja Adamik 1978: 125; hasonlóan elemez egy példát: Lőrincz 2014: 121–122; vö. még pl. Máthé 2005: 37–38). Itt olyannyira különne-mű forgatókönyvek, cselekvések, személyek (szerepek) kerülnek egymás mellé az adott jelenet leírásában (l. zónatokány elfogyasztása – esküvő; résztvevő személyek [ágensék]: pincér, vendég – sekrestyés, pap; éttermi asztal – oltár stb.), hogy ezek egymásmellettségükben csak ironikusan értelmezhetők.

- (6) A kiszolgált katona külsejű pincér az asztalra helyezte a tálkát, de újabb tényért nem adott melléje, mintha e néma jeladással utasítaná a vendéget, hogy a zónatokányt a tálkából kell elfogyasztani; aztán *megállott*

ugyancsak nem nagy távolságnyira, hogy Kápolnai esetleges megjegyzéseit nyomban átvehesse. Így áll a sekrestyés az oltár oldalán, ahol mondjuk, hogy éppen esketést végez a pap a gyakorlatlan esküvők között.

(Miért állt az óra a vendéglőben?)

- (7) Csak azt akarom mondani, hogy *ezt a tézist nem nokedlinak hívják, hanem nockerlinek. Mint ahogy a regényírót, akiről mostanában szállodát neveztek el Londonban, nem Thackeray-nek, hanem Szekerének hívják.*

(Miért állt az óra a vendéglőben?)

A (7)-ben sem csupán az étel és az író (irodalom), azaz a *nokedli* és *Thackeray* nem egészen meggyőzően motivált, így „enyhén abszurd”-nak tűnő összekapcsolása az ironia létrehozója, ezen túl figyelembe kell vennünk az összehasonlítás novellabeli, fiktív kontextusát is. A helyes kiejtés ilyenén oktatása a pincér számára a Kápolnai nevű vendég által ugyanis meglehetősen (ironikusan) tudálékoskodónak tűnik (nem beszélve arról, hogy végül is elvileg egy pincér jártasabb lehet ilyen „szakmai kérdésekben”), ezt a tényt még erősíti az, hogy Kápolnai „jól értesültségéhez” az is hozzátartozik, hogy arról – a helyes kiejtés szempontjából irreleváns – tényről is tudomása van, hogy *Thackeray*-ről éppen „*mostanában szállodát neveztek el Londonban*”.

- (8) Nem is egészen kényelmi szempontból hagyták ott drága jó uraink a lakonyhákat, hanem azért, mert így akarta a divat, s *a gyomrok felkapták az új divatot, mint az elmék az új eszméket*. Tisza Kálmán volt ennek az oka, amikor a Bihari pontokat¹ kitalálta.

– Amiről azt hittük eleinte, hogy valami pikáns ennivaló – sóhajtott Ulrik úr.

– Valóban ennivaló volt – kiáltott fel Esztragon kisasszony. – Delikatesz üzletekben lehetett kapni bádogskatulyákban, olyan íze volt, mint talán manapság a „ringli”-nek.

– Aztán valami édességet is, valamely bonbont is neveznek így... Bihari pontok.

(Delikatesz)

¹ Tisza Kálmán 1868-ban tette közzé a „Bihari pontokat”, amelyeket egy Nagyváradra 1868. márc. 17-re egybehívott politikai tanácskozáson dolgoztak ki abból a célból, hogy helyreállítsák az országgyűlési baloldali párt egységét; a „Bihari pontokban” egyebek mellett a magyar gazdaság függetlenségét és az önálló honvédsereg megalapítását követelték.

A (8)-ban a *gyomor* és az *eszmék*, illetve a gyomor által kedvelt új ételek (a gyomrok „új divatja”) és az új eszmék kerülnek egymás mellé a hasonlatban. Ezt a csak az ironia indulásaként tekinthető összekapcsolást a szövegrészlet számos más tényezője támogatja, így fokozva stílushatását. Leginkább az a kacskaringós elmélkedés, amely a Bihari pontokra vonatkozik. A Tisza Kálmán és hívei politikai állásfoglalását tartalmazó pontokat ugyanis Ulrik úr „*pikáns ennivaló*”-ként említi, bár rögtön korrigálva is magát (*Amiről azt hittük eleinte*), Esztragon (a név ’tárkony’ jelentésű!) kisasszony viszont már bizonyosan azt állítja, hogy a Bihari pontok nem más, mint olyasvalami, mint a ringli, azaz a sós halkarika. Ulrik úr ezt azzal egészíti ki – a sós halkarika és a bonbon közötti abszurd ellentéttel végképp a feje tejére állítva a valóságot –, hogy „valamely bonbont is neveznek” Bihari pontoknak.

4. Összegzés

A fent bemutatott hasonlattípusra általában jellemző, hogy a hasonlítottban és a hasonlóban megjelenő „nagy feszítvolságú”, azaz gyökeresen különböző, sőt ellentétes minőségű fogalmak, értékek, nézőpontok: testi ↔ lelki-érzelmi; megszokott, hétköznapi ↔ rendkívüli stb. megkérdőjelezik, viszonylagossá teszik egymást, és így hozzák létre az ironia alakzatát. Több esetben az ironikus stílushatás létrejöttében fontos szerepet kapnak a szöveg más, a hasonlat ironiáját erősítő szerkezetei is.

A fentiekben csak néhány jellegzetes példát volt módomban bemutatni, röviden vizsgálni. De ezek alapján is megalapozottan állítható, hogy a további hasonlatvizsgálatok érdemben hozzájárulhatnak Krúdy ironiájának az eddigi vonatkozó szakirodalmat új szempontokkal kiegészítő, új eredményekkel biztató leírásához.

Felhasznált irodalom

- Adamik Tamás 1978. Megjegyzések a hasonlatelmélethez. *Filológiai Közöny* 24/2: 113–126.
- J. Soltész Katalin 1965. *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1974. *Krúdy képköltés*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1977. A szív álmaiktól a gyomor álmaig. Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben. *Magyar Nyelvőr* 101/4: 439–457.

- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képkalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 2008. Hasonlat. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 266–279.
- Komlós Aladár 1932/1977. Az élet álom. Krúdy Gyula válogatott novellái. In: *Kritikus számadás*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 265–269.
- Lőrincz Julianna 2014. „A semmi ágán ül szívem...” A semmi motívum jelentésváltozása József Attila verseiben. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* XLI: 117–129.
- Máthé Dénes 2005. *A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Perkátai László 1938. *Krúdy Gyula*. Délmagyarország. Szeged.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szauer József 1965/1980. Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. In: *Tavaszi és őszi utazások*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 124–169.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 311–320.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Worth, Dean Stoddard 1962. Zur Struktur des Vergleiches in der Galizisch-Volchnischen Chronik. *Zeitschrift für slawisch Philologie* XXX. 74–86.

Sátor Veronika

KARINTHY FRIGYES RECEPCIÓJA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

1. Bevezetés

Már a rendszerváltást megelőző utolsó évtizedekben érződött a politikai, így az irodalompolitikai rendszer fellazulása is, bár a rendszer elhivatottjai küzdöttek a veszélyesnek vélt új irányzatokkal.¹ A változás előszele, hogy az irodalomkutatók vissza mertek szólni, vitába szálltak azzal, amivel nem értettek egyet. Azonban még mindig akadtak szerzők, akiket írásaik miatt hallgatásra ítélték. A politikai fellazulás abban is tetten érhető volt, hogy Magyarországon 1972-ben jelent meg az első szamizdat folyóirat. 1980-ra már 30 ilyen kiadványról beszélhetünk (Horváth 2013: 91–93). A szakirodalom ezt az 1970-es évektől kezdődő korszakot nevezi a „puha diktatúra” korának.

Az 1989-es rendszerváltás után az irodalmi élet is fellélegezhetett. A Magyar Írószövetség, úgy ahogyan 1956-ban is, szellemi műhelyeül szolgált az irodalmi autonómia elősegítésének, a rendszerváltás után is segítette az autonómiáért folytatott küzdelmet. Az irodalmi élet viszonylag gyorsan reagált a politikai változásokra, mondhatni tehermentesült a kötelező politikai szerepvállalás súlya alól.

Azonban látnunk kell a dolog másik oldalát is: bár a szocialista irodalompolitika erősen cenzúrázott, ennek ellenére mindig biztosította a szellemi élet intézményi hátterét, mecénása volt a szellemi élet intézményeinek. A rendszerváltás után a szellemi élet visszanyeri autonómiáját, megszabadul a cenzúra kényszerétől, azonban a korábbi státuszának elvesztésével jöttek az anyagi terhek is.

1 L. például a *Kritika* folyóirat „visszaszerzése”, vagy Pándi Pál Hankiss Elemér elleni cikke stb.

Az újjáalakult irodalmi életre sok sürgető feladat várt. Egyrészt az egyetemes nemzeti irodalom hirdetése, kapcsolatfelvétel és kapcsolatápolás a trianoni békeszerződés nyomán elcsatolt területek magyar irodalmával; másrészt az úgynevezett emigrációs irodalom helyzetének „rendezése.” Előbbiben nagy segítséget nyújtott az, hogy a Magyar Írószövetség felvette a kapcsolatot a szomszédos országokban, a rendszerváltást követően megalakuló magyar írószövetségekkel (Szlovákiai Magyar Írók Társasága, Ausztriai Magyar Írók Munkaközössége, Vajdasági Magyar Írók Egyesülete stb.). Az emigrációs irodalom is nagy támogatást kapott. Az emigrált szerzők művei szabadon terjeszthetővé váltak. A reintegráció nem ment egyszerűen már csak azért sem, mivel az emigráló szerzőknek 1950 óta a leghosszabb ideig, legkevesebb három és fél évtizedig kellett távol maradnia a szülőhazától. A legtöbb szerző – már aki egyáltalán megélte, hogy lehetséges – nem jön haza külföldről.

A magyarországi irodalomnak a rendszerváltás után, ahogyan az a fentiekből is jól érzékelhetővé válik, van tennivalója bőven. A múlt eseményei nyomán történtek helyzetétele mellett az irodalomértésnek reflektálnia kell az új irányzatokra is. Karinthy Frigyes – ahogyan Balogh Gergő is fogalmaz – „az 1980-as években megkezdődő és az 1990-es és a 2000-es években kiteljesedő kánonátrendeződés egyik nagy vesztese lett” (Balogh 2018: 8). A rendszerváltás kaput nyit az irodalomtudomány számára, megjelennek az addig elszigetelt nyugati elméletek, elméleti iskolák a hazai irodalomértésben is. A kánonátrendeződés egyik fő képviselője Magyarországon Kulcsár Szabó Ernő és a köré összpontosuló iskola volt. Egy új, autonóm poétikai szemlélet bontakozott ki, rezonálva a nyugati elméleti eseményekkel. Kulcsár Szabó a rendszerváltást követően a német konstanzi iskola, a hermeneutikai gondolkodás magyarországi képviselője lett, „ezzel kétségtelenül átformálva a hazai irodalomtudományi gondolkodást, szembefordulva a marxista irodalomértelmezés meglehetősen szemellenzős tradícióival, ezáltal pedig kétségtelenül jelentőségre tett szert a szellemtudományok hazai történetében, többek Hans-Robert Jauss és Hans-Georg Gadamer gondolkodásmódját behozva a magyar irodalomértelmezői köztudatba” (Kántás 2013: 88). Annak, hogy a Karinthy-életmű nem képezte ebben az időszakban a kutatás tárgyát, számos oka lehet(ett). Egyrészt az 1920–1930-as évek lírájára összpontosult nagyobb figyelem (l. Kabdebó – Kulcsár Szabó 1992)², másrészt a posztmodern prózára. A magyar irodalomértésben nagy hangsúly kerül például

2 A hivatkozott kötetben a *Paradigmaváltás (?) az 1920/30-as évek lírájában* című konferencia előadásának írott anyagai olvashatóak.

a Péterek-nemzedékére,³ melyhez a posztmodern prózafordulat paradigmaváltása köthető. Ami ebben az időszakban Karinthy mellőzését illeti, Balogh Gergő úgy látja – véleményem szerint helyesen –, hogy érdemes lenne revideálni Karinthy jelentőségét, hiszen „Esterházy Péter prózanyelve például elképzelhetetlen lenne Karinthy nélkül” (Balogh 2018: 8). Azonban ez még várat magára. A rendszerváltást követő évtizedben (az ezredfordulóig) az egyik legfontosabb Karinthy-életművet tárgyaló kiadvány az 1990-ben kiadott, *Bíráló álruhában* címet viselő tanulmánykötet – mely az 1988-as Karinthy-évforduló⁴ alkalmából szervezett konferencia anyagát adja közre –, amely még ma is egyik referenciapontja a kutatásnak. Annak ellenére, hogy Karinthy Frigyes nem áll a magyar irodalom kutatásának középpontjában, a következő évtizedben is bővül a Karinthy-szakirodalom. A tanulmány szerzők közül Fráter Zoltánt érdemes kiemelni, aki nem csak tanulmányaival, de eddig – legalábbis kötetben – kiadatlan, illetve ismeretlen Karinthy művek felkutatásával és közreadásával is igyekszik – napjainkig – árnyalni a Karinthy-képet. A Nap Kiadó gondozásában két újrakiadás is megél (2000, 2003) az először 1998-ban kiadott *A humor a teljes igazság* című „in memoriam” kötet, amely a Karinthy Frigyesről szóló írásokat válogatja egy kötetbe (Domokos 2003). Az újabb jubileum apropóján a *Budapesti Negyed* című folyóirat 2009-ben három számot is szentel a Karinthyknak (nemcsak Karinthy Frigyesnek, hanem Ferencnek és Mártonnak is). Mélyreható tanulmány azonban kevés születik.

2. A Karinthy-vita

2011-ben a *Jelenkor* című folyóiratban megjelenik Beck András *Szakítópróba* (*A Nihil és vidéke*) című tanulmánya (Beck 2011a). Beck a *Nihil* című Karinthy-verset járja körül – minden bizonnyal a vers megjelenésének 100. évfordulója alkalmából – arra keresve a választ, hogy miért nem fordult nagyobb figyelem a mű irányába 1911-es megjelenése után. Munkájában a vers avantgárdhoz való kötődését, viszonyát igyekszik körüljárni a korabeli levelezések, cikkek tükrében. Beck szerint Karinthy a *Nihil*-ben „a művészetre való rákérdézés elementáris formáját villantotta fel” (Beck 2011a: 65), mégis azt kell mondanunk, hogy sem az alkotás nem lett az avantgárd „nyitánya”, sem Karinthy az avantgárd előfutára. A tanulmány szerző nem is állítja, hogy Karinthy avantgárd költő lenne, de arra

3 Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter és Lengyel Péter

4 Születésének 100. (1887) és halálának 50. évfordulója (1938).

felhívja a figyelmet, hogy többen is használták a *Nihil* szövegét a „programszerű avantgárd művészi magatartás emblematikus jelzésére” (Beck 2011a: 66). Beck a vers megjelenését követő egyik legfontosabb mozzanatként Karinthy hallgatását emeli ki: „A *Nihil* után ugyanis Karinthy költőként elhallgat: több mint egy évtizedig egyáltalán nem ír verset. Ez a hosszú hallgatás pedig következménynek épp elég. Épp elég különös, épp elég jelentőségteljes ahhoz, hogy a társversek elmaradásának ténye átértelmeződjön [...]. E hallgatás fényében ugyanis a *Nihil* olyan műként áll előttünk, amelynek radikalizmusáért nem további Karinthy-versek megléte, hanem ezek hiánya szavatol” (Beck 2011a: 68).

Beck András tanulmánya nagy port kavart a *Jelenkor* 54. évfolyama 1. számának hasábjain annak ellenére, hogy Beck ebben a számban csupán tanulmányának első felét közli.⁵ A folyóirat következő száma a *Szakítópróba* második felének szövege után (Beck 2011b) öt szerző – Kappanyos András, Kálmán C. György, Fekete Richárd, Deczki Sarolta és Berecz Ágnes – hozzászólását⁶ közli Beck András tanulmányához, a folyóirat borítóján „Vita” címszóval jelölve. A 3. szám hét szerző – Tarján Tamás, Rákai Orsolya, Neichl Nóra, Mohácsi András, Orsós László Jakab, Zemplén Gábor, Bán Zoltán András – hozzászólásával Beck tanulmányához, már „Karinthy-vita”-ként hivatkozik ugyanerre.

Beckkel ellentétben Kappanyos András és Kálmán C. György úgy gondolja, hogy a *Nihil* és az utána következő hallgatás (költőként legalábbis) nem egy korszak kezdetét, hanem inkább valaminek a lezárását jelzi (pl.: Kappanyos 2011: 207, Kálmán C. 2011: 208). Míg előbbi úgy látja, hogy a verset a „lírai beszédszituáció túlterheléses próbájának” tekinthetjük, illetve „[a] *Nihil* formai és érzelmi minimalizmusa egy meg nem írt »igazi vers« sziluettjét jelöli ki” (Kappanyos 2011: 207), addig utóbbi szerint azért nem lehet kezdőpont, mert ahhoz arra lenne szükség, „hogy olyan események kövessék, amelyek minduntalan, folyamatosan és tudatosan visszautalnak erre a kezdő pillanatra, amelyek hagyományként vagy örökségként mutatják fel ezt a kiindulópontot, és saját kánonuk megalapozójaként ismerik (f)el.” (Kálmán C. 2011: 208.) Tarján Tamás például azt sem tartja evidensnek, hogy a költő Karinthy tízéves hallgatását a *Nihil* „készítetné”⁷, illetve ő arra is felhívja a figyelmet, hogy Beck nem elemzi a verset, „csak körbejárja, kerülgeti. Közvetlenül alig analizálja” (Tarján 2011: 300). Beck érdeme inkább az, hogy felhívja a figyelmet a vers – és úgy általában Karinthy –

5 Erre többször utal a szövegben.

6 *Jelenkor* 2011/2. 205–213.

7 „Belőle a lírikus sosem szólt áradóan...” (Tarján 2011: 300).

elemzetlenségére. A hozzászólók többségével ellentétben Rákai Orsolya az, aki úgy gondolja, hogy a *Nihil*, sőt a „»Karinthy-jelenség« egésze áttételesen mégiscsak tekinthető az avantgárd képviselőjének, még ha egy itthon kevésbé ismert értelemben is” (Rákai 2011: 304). Mindenesetre a vita központi kérdése mégis az volt, hogy Karinthy *Nihiljét* nem kellene-e inkább paródiának tekinteni. A paródia vagy nem paródia vitában egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy a vers a *Nyugatban* jelent meg Osvát Ernő főszerkesztősége idején, s mint tudjuk – és Beck is felhívja rá a figyelmet (Beck 2011a: 73) – Osvát többször is hangsúlyozta, hogy a *Nyugat* nem vicclap, így nem is közöl paródiákat – bármennyire is kedvelte Karinthyt a főszerkesztő, még a *Tanár úr kéremet* sem közölte a folyóirat. Másrészt az, hogy nincs a vers „mögött” semmi – sem másik szöveg, sem költői hang – még erősebb érv mellett, hogy a *Nihil* nem paródia. Beck szerint az, „hogy a *Nihil* esetében egyáltalán felmerül a paródiaként való értelmezés lehetősége, az [...] egyszerűen a szerző személyének köszönhető” (Beck 2011a: 75).

2011 májusában Beck közli tanulmánya folytatását, amolyan a hozzászólásokhoz fűzött válaszát (?), ezúttal a *Holmi* hasábjain *Szakítópróba. Közelebb a Nihilhez* (Beck 2011c) címmel. Azért is utalhatunk rá válaszként, mert bár nem szólít meg senkit a hozzászólók közül, sőt nem is hivatkozik a hozzászólásokra, mégis ebben a nagy volumenű szövegben érezhető a szerzőnek azon igyekezete, hogy tisztázza a *Nihil*, illetve a *Szakítópróba* (I–II.) körül megfogalmazódott fő kérdéseket, kiegészítse gondolatmenetét, elemezze a verset. Sajnos ez a szöveg – legjobb tudásom szerint – válasz nélkül maradt.

Beck vállalkozásának – és az arról való diskurzusnak – véleményem szerint két fontos aspektusa van. Egyrészt Beck írásának az egyik legnagyobb hozadéka, hogy a szerző igyekszik minél messzebbre eltávolodni attól a kettősségtől, amely már régóta (talán a kezdetektől), Karinthy Frigyes műveinek befogadását kíséri. Itt arra a kettősségre kell gondolni, mely a rendszerváltás előtti időszakban is erőteljesen meghatározta a Karinthy-értést, vagyis az életműnek a humoros és a komoly, filozofikus jellegű művek mentén való kettéválasztására, amely – mint láthatjuk – meghatározza napjaink Karinthy-értését is. Másrészt tanulmányával a Karinthyról való szólásra készíti az irodalomtudósokat. Így Karinthy és a Karinthy-jelenség – legalábbis egy időre – újra szem elé kerülhetett.

3. A legutóbbi évtized Karinthy-kutatása

Ahogy azt Fráter Zoltán is megfogalmazta nem olyan régen (W1), tudományos szempontból Beck fent vázolt vizsgálódása – és az ebből 2015-ben született kötet – mérföldkövet jelent a Karinthy-kutatásban. Azonban nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy az utóbbi évtizedben megszorodott azoknak a köteteknek (és tanulmányoknak) a száma, melyek a korábban rögzült Karinthy-értésen kívülről tekintenek az életműre. Jelen fejezetben ezekből a kötetekből emelnék ki néhányat, nyomatékossításként annak, amire már a rendszerváltás után közvetlenül kiadott *Bíráló álrühában* is utal, mégpedig, hogy „Karinthy Frigyesről jóformán mindenkinek van mondanivalója” (Angyalosi 1990: 5).

Először is érdemes megemlíteni, hogy mostanság egyre nagyobb a térnyerése a humorkutatásnak. A humor tudományos térnyerését az is bizonyítja, hogy évek óta szerveznek interdiszciplináris humorkonferenciákat Magyarország elismert egyetemein, kutatóintézeteiben. A magyar irodalom palettáján Karinthy Frigyes humora a vizsgálat szempontjából szinte megkerülhetetlen. Hortainé Sereg Mariann (2013) doktori értekezésében a nyugatosok népszerűsítését vizsgálja Karinthy Frigyes paródiái tükrében. Átfogó munkájában vizsgálja az Így írtok ti egyes kiadásait és a paródia működésmódját is. Több elméletíróra is hivatkozva felhívja rá a figyelmet, hogy Karinthy Frigyes és a *Nyugat* viszonya egyáltalán nem egyértelmű. Egyrészt tudjuk, hogy Karinthy nem volt a lap belső munkatársa – bár felkérték erre, de nem kötelezte el magát (vö. Beck 2011a: 72). Másrészt – bár paradoxonként hat – nyugatos szerzőként ismerjük el, annak ellenére, hogy a *Nyugat* nem közölte Karinthy humoros írásait, melyeknek egyébként a szerző a népszerűségét köszönheti. Hortainé dolgozata abban a tekintetben mindenképp előremutató, hogy vizsgálja a *Nyugat* PR-tevékenységét, és az Így írtok ti szerepét ebben a „marketingben.” Az értekezés végső megállapítása összegzi, hogy miként kanonizálódhatott Karinthy neve a nyugatos kánonban: „A paródia alapvetően szubverzív jelenség. [...] Karinthy kötetének tehát egyszerre tulajdonsága a szubverzió és az afirmatív gesztus is. Ha az elsőt tekintjük, akkor a fennálló irodalmi kánon felülírását, megkérdőjelezését vélhetjük a mű (ki nem mondott) céljának, avagy magának az irodalomnak a kifordításaként, megkérdőjelezéseként értelmezhetjük a kötetet – ahogy Babits tette. [...] Az afirmatív hatás pedig abból származhat, hogy egyrészt az egyes darabok poénjainak éléből értékítélet is kiolvasható, másrészt a korábban alig ismert nevek a stílusparódiákon keresztül széles körben ismertté lettek, s máig ismertek. [...] Az Így írtok ti

többszörös paradoxona abból fakad, hogy bár nem propaganda céllal született, mégis a kezdetektől széles körben népszerű, és elsősorban a magas irodalmat ismertette-szeretett meg egy, a magas irodalom szempontjából kevésbé értékes (vagy annak vélt) műfajon keresztül. Továbbá abból, hogy a paródiák népszerűsége összekapcsolódott a Nyugat hírnevével: annak ellenére, hogy fiatal szerzőjének művészetfilozófiája távol állt a nyugatos nézetektől és kötetével épphogy az irodalom irodalomként való működésére kérdezett rá, a paródiagyűjtemény elősegítette a szerző, a műfaj, a Nyugat és általában véve az irodalom széles körű ismertségét” (Hortainé Sereg 2013: 184–186).

A Karinthy-vita elindítója Beck András 2015-ben kötetben közli a *Nihil*lel kapcsolatos tanulmányait *Szakítópróba* (Beck 2015) címmel. Karinthy versét az egész korszak kontextusában igyekszik elhelyezni, vizsgálva a szerző és kortársai művészetfelfogását. Beck kötetének nagy hozadéka, hogy egyértelműen kiemeli Karinthyt a megrögzött tételek közül, és saját álláspontját, egy új látásmódot nyit meg Karinthy Friggyessel kapcsolatban.

2018-ban két olyan kötet is megjelenik, amelyek új nézőpontból közelítenek a Karinthy-életmű felé. Az egyik Vácziné Takács Edit *Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján* című munkája. Ahogyan azt a cím is sejteti, Vácziné azt vizsgálja, hogy Karinthy miképpen alkalmazta az írói névadás lehetőségeit a regényeiben. Kutatása centrumában „egyrészt az írói nevek funkcióinak, hatásainak és az írói cél betöltésében való szerepének a bemutatása, másrészt az írói névadás folyamatának és indítékainak a feltárása áll” (Vácziné Takács 2018: 76). *Az Utazás Faremidóba* szereplőinek nevét (és nyelvét) egy 19. századi, univerzális nyelvvel (nyelvtervezettel) hozza összefüggésbe, melyet egy francia zenetanár, Jean-François Sudre kívánt megalkotni. Azt, hogy Karinthy ismerhette-e ezt a nyelvet – illetve akár más univerzalitásra törekvő nyelveket – nem tudjuk pontosan, de az bizonyos, hogy maga Karinthy is aktív érdeklődést mutatott a nemzetközi nyelvek iránt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1932-től 1938-ban bekövetkező haláláig ő volt a Magyar Országos Eszperantó Egyesület elnöke (W2).

A másik 2018-ban megjelent – véleményem szerint a Karinthy-kutatás egyik nagy teljesítményének számító – kötet Balogh Gergő *Karinthy nyelvet ölt* című munkája. Már a tanulmánykötet felütésében is érzékelhetőek a szerző újszerű gondolatai, a Karinthyval kapcsolatos megrögzött elemzési módok revideálásának igyekezete. Jelen dolgozatnak nem célja, hogy részletesen bemutassa Balogh Gergő tanulmánykötetét, azonban mindenképpen érdemes szemléltetni, hogy

miben rejlik megközelítésének újszersége. Balogh – csakhogy egyetlen példát kiemeljünk a kötet tanulmányai közül – *A nyelv háborúja* című első fejezetben a *Krisztus és Barabbás* című kötet szövegeit és azok összefüggéseit, Karinthy Frigyes nyelvszemléletét vizsgálja. Balogh elemzésének invenciója egyrészt megmutatkozik abban, hogy nyíltan kijelenti: „a parabola szerepének túlzott hangsúlyozása, kipróbált paradigmaként kínálja magát minden munka számára, mely a szerző nyelvszemléletét tárgyalja” (Balogh 2018: 14), s hogy ő maga inkább azon a véleményen van, hogy nem írható le a kötet „nyelviséggel fenntartott viszonya ennyire egyszerűen, bizonyos széttartásoktól és ellentmondásoktól mentesen” (Balogh 2018: 15)⁸. A *Krisztus és Barabbás* egyik leghíresebb textusa, a *Barabbás* esetén például Balogh a szöveg allegóriaként való olvasását javasolja, „amely olvasásmód részben a parabola Karinthy esetében túlterhelt fogalmának elhagyása, részben pedig a dekonstrukciós poetológiának az alakzat iránt tanúsított élénk érdeklődése (...) miatt jóval termékenyebbnek mutatkozhat annál, mint amilyen lehetőségeket a parabola alakzata felőli értelmezések továbbírása (...) tartogatna” (Balogh 2018: 42). A *Karinthy nyelvet ölt* első fejezete, azt a paradigmát írja felül, mely szerint Karinthy Frigyes nyelvhasználata eszközjellegű⁹. Balogh elemzései által ugyanis egy sokkalta differenciáltabb nyelvhasználat rajzolódik ki.

A Karinthy-kutatás az elmúlt néhány esztendőben, ahogyan láthatjuk, felélnkülést mutat. Ez nem azt jelenti, hogy felbukkantak kutatók, akik szisztematikus Karinthy-kutatók, hanem inkább azt, hogy kezdik felismerni, hogy van miről beszélni, van mit helyretenni a Karinthy-recepcióban. Természetesen az újabb évforduló (születésének 130., halálának 80.) is magával hozza a tudományos érdeklődést. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság például 2018 októberére *Karinthy-konferenciát* hirdetett. A két napos ülészak hat szekciójában tizennégy dilemmával és polemikus tartalommal átítatott előadás volt hallható. 2019-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság „*Itt vagyok én köztetek*” (Fráter–Reichert 2019) címmel – mely címből erősen áthallik az eddig legtöbbet idézett konferencia-kötet, a *Bíráló álruhában* előszavának egyik kulcsmondata¹⁰ – tanulmánykötetet is megjelentetett a Karinthy-életmű körül kialakult jelenkori dilemmákat felsorakoztató tanulmányokból. A kötet négy fejezetbe (*Kontextus, Narratívák,*

8 „...megkerülhetetlen tény, hogy a *Krisztus és Barabbás*ban az egymást értés lehetőségének kérdésessé válása rendre nyelvi természetű jelenségként tűnik fel, ami mellett nem lehet szó nélkül elmenni” (Balogh, 2018: 15.)

9 Ti. azt a paradigmát, amely szerint Karinthy a nyelvhez a gondolat eszközeként közelített.

10 „...Karinthy Frigyes él. S ahogy ő maga is megjósolta, egyre élőbb lesz...” (Angyalosi 1990: 6).

Műfajok, Recepció) csoportosítva foglalkozik a Karinthy-életművel, versekkel, novellákkal és regényekkel egyaránt. A kötet *Függelékében* Fráter Zoltán adja közre az eddig kötetben meg nem jelent Karinthy-verseket. A kötetben olvasható Kőríz Imre tanulmánya Karinthy Frigyes első verseskötetéről is. Kőríz volt az, aki 2017-ben szerkesztette a sokak szerint hiánypótló, a Magvető Kiadó gondozásában megjelent *Karinthy Frigyes összegyűjtött versei* című kiadványt is. Fráter Zoltán amellett, hogy néhány ponton kiegészíti a verses kötetet, elismerően nyilatkozik Kőríz munkájáról: „Kétségtelen, hogy a már meglévő sajtórepertóriumok – *Nyugat*, *Az Est*-lapok, *A Toll* stb. – megkönnyítik a kutató dolgát (azért vannak) abban, hogy a folyóiratokban, napilapokban szétszórt versek kötet előtti közlésének adatait megadhassa, de ő – ahol lehetett – az elsődleges leőhelyig, a kéziratárig ment vissza. Szövegkiadása ezért valóban a leghitelesebbnek tekinthető” (W1).

4. Összegzés

Jelen rövid értekezés Karinthy Frigyesnek a rendszerváltás utáni recepcióját igyekezett feldolgozni, kitérve a legfontosabb kötetekre, tanulmányokra és a kutatók szerepére. A dolgozat bemutatta a Karinthy-kutatást – legalábbis egy rövid időre – fellendítő Karinthy-vita eseményeit és annak hozadékait, végül kitekinést nyújtott a Karinthy-recepció legújabb állomásaira.

Felhasznált irodalom

- Angyalosi Gergely (szerk.) 1990. *Bíráló álruhában. Tanulmányok Karinthy Frigyesről*. Maecenas. Budapest.
- Balogh Gergő 2018. *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*. FISZ. Budapest.
- Beck András 2011a. Szakítópróba (A Nihil és vidéke). *Jelenkor* 54/1: 65–75.
- Beck András 2011b. Szakítópróba (A Nihil és vidéke II.). *Jelenkor* 54/2: 195–203.
- Beck András 2011c. Szakítópróba. Közelebb a Nihilhez. *Holmi* 591–614.
- Beck András 2015. *Szakítópróba. Karinthy, a Nihil és akinek nem kell*. Szépmesterek Alapítvány. Miskolc.
- Domokos Mátyás (szerk.) 2003. *Karinthy Frigyes: A humor a teljes igazság*. Nap Kiadó. Budapest.

- Fráter Zoltán – Reichert Gábor (szerk.) 2019. „*Itt vagyok én köztetek*”. *Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*. MIT. Budapest.
- Hortainé Sereg Mariann 2013. *A paródia mint afirmáció: Karinthy Frigyes paródiáinak szerepe a nyugatosok népszerűsítésében*. Miskolci Egyetem. Miskolc.
- Horváth Attila 2013. *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Médiatudományi Intézet. Budapest.
- Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.) 1992. „*de nem felelnek, úgy felelnek*.” *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Janus Pannonius Kiadó. Pécs.
- Kálmán C. György 2011. Megjegyzések a Nihil kanonizációjához. *Jelenkor* 54/2: 207–208.
- Kántás Balázs 2013. Szemben a paradigmaváltással. Szepes Erika: A mocskos mesterség – gondolatok a paradigmaváltásról című tanulmánykötetéről. *Napút* 5: 88–90.
- Kappanyos András 2011. Szegény Ernő. *Jelenkor* 54/2: 205–207.
- Rákai Orsolya 2011. „*Én mondtam: mindent abba kell hagyni*”. *Jelenkor* 54/3: 302–304.
- Tarján Tamás 2011. Nihil non. *Jelenkor* 54/3: 299–301.
- Vácziné Takács Edit 2018. *Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján*. MNYT. – ELTE BTK. Budapest.

Internetes források

- W1 = Fráter Zoltán 2019. Újabb kiadványok Karinthyról (és még néhány újdonság). <https://art7.hu/irodalom/karinthy-frigyes> (2020. 03. 30.)
- W2 = Rátkai Árpád. *Karinthy és a nemzetközi nyelv*. <http://www.eszperanto.hu/egyeb/karinthy-es-a-nemzetkozi-nyelv.pdf> (2020. 03. 30.)

Simigné Fenyő Sarolta

SZÍNEK ÉS ÉLET – A SZÍNEK ÉLETÜNKRE GYAKOROLT HATÁSA

1. Bevezetés

Gondoltunk-e már arra, milyen lenne a világ körülöttünk, ha nem lennének benne színek? Milyen lenne a hangulatunk, ha a fű és a fák lombkoronájának zöldje, a parkok virágainak színes kavalkádja vagy az üzletek falfelületein villogó fények helyett körülöttünk minden szürke lenne? Kétségtelen, hogy ezt rendkívül unalmasnak és lehangolónak találnánk, talán könnyebben meg is betegednénk. Vagy ha sárga és zöld taxik helyett csak szürke autók közlekednének az utakon? Beleszülettünk egy természetes környezetbe, ugyanakkor a természet színeinek hatására folyamatosan alakítunk ki magunk körül olyan mesterséges színes felületeket, amelyek kedvező hatással vannak hangulatunkra, közérzetünkre és még egészségünkre is. A színek üzenetet közvetítenek (a vörös színű ruha nemcsak a figyelemkeltés és a szexuális vágy kifejezésének eszköze, hanem viselőjének nagyfokú önbizalmáról is tájékoztat, erőt, energiát és szenvedélyt sugároz). Továbbá segítenek a tájékozódásban (KRESZ-táblák, a metrótérkép színekkel jelölt vonalai), befolyásolják döntéseinket (a vörös pl. vásárlásra ösztönöz, fokozza az étvágyat, míg a kék csökkenti az éhségérzetet) és végül, de nem utolsó sorban, jótékony hatással lehetnek egészségünkre (a sárga szín energiával tölt fel, a zöld növeli a teherbírás és csökkenti a stresszt). Mindez azt bizonyítja, hogy a színek befolyásolják életünket, mert hatalmuk van felettünk. Segítségünkre lehetnek a mindennapi feladatok teljesítésében, de gátolhatnak is abban. *A színt visz valaki életébe* szókapcsolat vidámságot jelent, azt, hogy valakit sikerül felvidítani. Jelen tanulmánynak az a

célja, hogy felhívja a figyelmet a színek hatalmára, mágikus erejére, és hogy változatosságot, színt vigyen a 70. születésnapját ünneplő Dr. habil. Lőrincz Julianna főiskolai tanár életébe.

2. Johannes Itten és a színek

A szín – az, hogy valami, piros, zöld vagy kék – tárgyaknak és dolgoknak látással érzékelhető tulajdonsága. Hogy a szín mit jelent számunkra, azt legszebben és legszemléletesebben Johannes Itten (1888–1967) svájci festő és művészpédagógus, kora művészeti életének meghatározó egyénisége így fogalmazta meg: „A szín: élet. Színek nélkül halott lenne a világ. Őszmék a színek, a kezdettől fogva való színtelen fénynek és ellentétpárjának, a színtelen sötétségnek a gyermekei. Mint láng a fényt, úgy hozza létre a fény a színeket. A színek a fény gyermekei, a fény pedig a színek anyja. A fény, a világnak ez az ősjelensége a világ szellemét és eleven lelkét nyilatkoztatja ki a színekben”.

Itten *A színek művészete* című, 1997-ben és 2009-ben újra kiadott könyvében metaforák, ellentétpár és hasonlat formájában fogalmazza meg, hogy valójában mit is jelentenek az emberiség számára a színek. A létezést, az életet jelentik. Ezt a gondolatot erősíti meg az első mondat. *A szín: élet.* A szerző fogalmi metaforával indít, amelyben a színt mint egyik fogalmi tartományt az étellel, egy másik fogalmi tartománnyal azonosítja. Majd állítását magyarázat követi: *Színek nélkül halott lenne a világ.* Nem lenne benne élet sem a természet élővilága, sem az emberek számára. A szín hiánya az unalmas, szürke hétköznapokat és az elmúlást jelentené. Őszméknek nevezi a színeket, amelyek a fényből származnak, és korábban léteztek, mint az írásbeliség. Az ősjelenségek világában érezzük magunkat, abban a korszakban, amely a színtelen fény és a színtelen sötétség birodalma volt. Jól tudjuk, számunkra a színtelen jelző azt jelenti, hogy valaminek nincs színe. Jelen esetben azonban két ellentétes színtelen színről van szó. Mindkettő színtelen, de mégis más. Egyik a másiknak az ellentéte. Egyik, a fehér, a fény tulajdonságára és ezzel a nappalokra, a világosságra utal, míg a másik, a fekete, a színtelen sötétségre, az éjszakákra.

Itten természeti jelenségekre utaló hasonlattal (*Mint láng a fényt, úgy hozza létre a fény a színeket.*) mutatja be a színek létrejöttét, majd a fénnel kapcsolatban kiemeli, hogy abban benne van a teljes szellemi valóság, a világ szelleme, amelyet a színek hivatottak kifejezni. *A színek művészete* című, 2009-ben megjelent könyvében a leírt fizikai jelenséget az emberi életre jellemző másik fogalomkörrel, az anya és a gyermek viszonyával azonosítja (Itten 2009: 10).

Itten szavai a távoli múltba vezetnek, az őseszmék és ősjelenségek világába, amikor az időben távoli, barlanglakó őseink számára az életet a fény és néhány szín jelentette. Nemcsak megélhetésüket segítette, hanem létüket is biztonságosabbá varázsolta. Ezek a színek a következők voltak: a már említett fekete és a fehér, a sötétség és a világosság, a kék és a zöld, az ég és a természet színe, valamint a vörös, a tűz és az érett gyümölcs színe. Környezetének szépítésére valószínűleg már az őseink is törekedtek, és célját feltételezhetően a földből nyert festékek, növények és emberi vér mint színezőanyagok használatával valósította meg. Ezen kívül rájött arra is, hogy a színes rajzoknak fontos, üzenetközvetítő szerepük lehet.

Mindez azt bizonyítja, hogy a színek a barlangrajzokon való megjelenésük óta végigkísérik az emberiség történetét. Gondolatokat, érzéseket fejeznek ki, információt közvetítenek és gyógyításra is alkalmasak. Őseink feltételezhetően nem bonyolult elméletek, hanem életkörülményeik és tapasztalataik alapján döntöttek arról, mely színek alkalmasak gyógyításra és melyek egyéb fontos céljaik megvalósítására. Az őskorban a festés és a színek használata elsősorban rituális, gyógyítási és díszítési célokat szolgált. Furcsa módon ekkor őseink palettáján még nem szerepelt sem a napjainkban oly népszerű kék, sem pedig a zöld szín. Szerepelt viszont a vörös, kifejezve a természeti népeknek ezen feltűnő szín iránti vonzódását, amelyet vörösre festett álarcaik és használati tárgyaik is bizonyítottak. Az őskorban földfestékekből színes ásványi anyagok hozzáadásával vörös, barna, sárga, fekete és fehér színeket keverték ki. Az ókorban, a középkorban, a reneszánsz és a barokk korában a leggyakrabban használatos festékek palettája a kék és a zöld színekkel bővült. Kiemelt figyelmet érdemel a kék szín és annak ultramarin árnyalata, amely a reneszánsz festők kedvence volt, és amely napjainkban is nagy népszerűségnek örvend.

3. A kék mint a történelem folyamán kiemelten fontos szín

A kék színű festékek előállítására a történelem folyamán gyakran nehézségekbe ütközött, illetve drága, sokszor megfizethetetlen volt. Mint a vadászatra alkalmas, derűs égbolt, illetve az életet jelentő víz színe, már az őskorban is a mindennapi élet fontos kellékének számított. Mivel az ég kékjéből nem lehetett festékanyagot előállítani, szükség volt mesterséges színezőanyagra, amit az ókori Egyiptomban találtak fel i.e. 2200 körül. Nem is a kék színt, hanem annak egyik árnyalatát

sikerült létrehozniuk, amely *egyiptomi kék* néven a mai napig ismert. A népszerű kék árnyalat időszámításunk után 1000 körül eltűnt. A távoli múltban viszont létezett a kéknek egy telt, mély és kissé lilás árnyalatú változata, az ultramarinkék, amelyet az egyiptomi kereskedők importáltak és értékesítettek. A szín pigmentje a lazurit nevű féldrágakőből (lapis lazuli) készült, és az ultramarin a középkori Európa legkeresettebb színe lett. Ára évszázadokon át az arany árával vetekedett. Ennek tudható be, hogy számos esetben a festők nem tudták megvásárolni. Kivételt képezett, ha valaki az egyház számára festett, a szín pedig Szűz Mária öltözeke számára volt fenntartva.

A kéknek egy másik, jól ismert, Indiából származó árnyalata az indigó vagy indigókék. Egy indigótartalmú növényből, a festő csillengből állították elő már az ókorban. Napjainkban szintetikus változata is létezik. A 17–18. században az indigókék festék keresett iparcikk lett, amelyet ruhaanyagok, fonalak és falikárpitok színezésére használtak. Indigókék pamutvászonból készítik pl. a strapabíró farmernadrágokat.

Az a sötét, hideg kék színárnyalat, amelyet *porosz-, berlini* vagy *párizsi kék*-nek is neveznek, létrejöttét egy véletlennek köszönheti. Annak, hogy egy Johann Jacob Diesbach nevű festékkészítő a vörösnek egy újabb árnyalatát akarta ki-keverni hamuzsirt ötvözve vörös vérrel. Legnagyobb meglepetésére egy új kék szín jött létre, amely gyorsan elterjedt a művészvilágban. A színkeveréssel való kísérletezés a 20. és a 21. században is folytatódik, melynek egyik eredménye az ultramarint is tartalmazó, feltalálójáról elnevezett Klein kék (W1).

4. Színelméletek, Newton és Goethe kutatásai

Az emberek számára hatalmas kincset jelent a fény és a színek világa. Itten korábban idézett szavai azt sugallják, hogy a színek hiánya az élet hiányát jelentené. A színek azért rendkívül fontosak számunkra, mert mint „a fény gyermekei” vannak jelen életünkben és környezetünkben. Mit is jelentsen mindez? Először azt kell meghatározni, hogy mi a szín, majd azt, hogy mi a fény.

A szín nem egy tárgy, amit meg tudunk tapintani, vagy kézbe tudunk venni, hanem tárgyak tulajdonsága, azok egyik jellemzője, megkülönböztető jegye. Jean-Gabriel Causse *A színek hatalma* című, 2016-ban magyarul is megjelent könyvét azzal a megdöbbenő kijelentéssel kezdi, hogy „a szín nem létezik”... , illetve „csak azért létezik, mert nézzük”. A szín egy érzet, amelyet agyunk dekódol. Köznapi értelemben a környezet tárgyainak látással érzékelhető tulajdonsága,

amelyek olyan fogalmakkal írhatók le, mint a vörös, a sárga, és a kék stb. Tudományosan fogalmazva „a szín olyan látással érzékelhető fiziológiai érzet, amelyet a látható fény kelt a hullámhosszától függő minőségben. A színek a fény hullámhosszával változnak. A látható fények kb. 380–760 nm hullámhossz közé esnek”. Ez a teljes látható színspektrum. Ezen belül a fény hullámhosszának változásával együtt változik az észlelt szín (a vöröstől az ultraibolyáig)” (W2). Agyunk erre a fényingerre reagál. A fény pedig nem más, mint emberi szemmel érzékelhető elektromágneses sugárzás (W3). A *Magyar értelmező kéziszótár*nak a hétköznapi ember számára szánt meghatározása szerint a fény ’látható, sugárzó energia, illetve ’sima,’ felületről visszavert csillogó sugárzás” (Pusztai 2003: 385).

Milyen kapcsolatban vannak a színek a fényvel? Erről akkor győződhetünk meg, ha a fény útjába prizmat állítunk. Ezt tette Descartes kutatásaira alapozva Isaac Newton (1642–1727) angol tudós, az újkor kiemelkedő személyisége is, aki felfedezte, hogy a fény különböző hullámhosszú sugarak összessége. Azt tapasztalta, hogy a prizma megtöri a sugarak útját, és ekkor láthatóvá válik a teljes spektrum, a színek, amely a szivárvány valamennyi színét tartalmazza a vöröstől az ultraibolyáig (vörös, narancs, sárga, zöld, kék, lila és indigókék). Ezért mondta Itten, hogy a színek a fény gyermekei. A fehér fényben minden érzékelhető szín megtalálható, mert a fehér mindent visszaver, míg a fekete minden sugarat elnyel. A tárgyak színe a visszavert fénysugaraktól függ. A falevél pl. azért zöld, mert minden hullámhosszat elnyel, kivéve a zöldet, azt visszaveri.

A szivárvány színei nemcsak Isaac Newtont és időben jóval később a már említett Johannes Ittent ihlették meg, hanem a német költőóriást, Johann Wolfgang von Goethét (1749–1832) is. Newton a színt mint optikai jelenséget vizsgálta és felfedezte, hogy a fény különböző hullámhosszú sugarak összessége. Azt bizonyította be, hogy „A fehér fény összetett. A spektrum nem más, mint színek. Az eredeti fehér fényt a prizma alkotóelemeire bontja szét, de ezeket egy lencsével összegyűjtve ismét fehér fényt kapunk” (Hadházi 2018: 14). A prizma által felbontott színek homogének, tovább nem bonthatók, de mégis hihetetlenül sok színárnyalatot felismerünk bennük.

Goethe a fény és a színek természetét kutatta. Megalkotta híres Színtanát, amelyet az európai kultúra egyedülálló teljesítményének neveznek, és amelyben a színek világára vonatkozó megfigyeléseit tudományos igénnyel fogalmazza meg. Azok a jelenségek, amelyeket Newton a természettudományokra alapozva figyelt meg és írt le, Goethénél tettekként jelennek meg. A Faust és számos más irodalmi alkotás szerzője a színekkel kapcsolatban metaforikus szóhasználat-

hoz folyamodik, amikor kijelenti: „A fényt cselekedeteiben és gesztusaiban kell szemlélnünk, és akkor jutunk el a színekhez. A színek a fény tettei és szenvedései” (Dvorszky 2015: 57–66).

Az utóbbi, gyakran idézett mondat szimbolikus jelentésű. Méltatói szerint ebben a mondatban benne van a teljes színtan, a polaritás, az ellentét megnyilvánulása, valamint a teljességre való törekvés, amely Goethe teljes életművét áthatja. A fény tettei az aktív oldal színei, a fény-színek, míg szenvedései a passzív oldalt képviselik. A kettő pedig a világosság és a sötétség ellentétét, polaritását testesíti meg, amely mindenben megnyilvánul, ami a környező valóságban, vagyis az érzékelhető világban érzékszerveinkre hatással van. Goethe mindenben a teljességet keresi, a teljesség keresése során jut el a fényhez és a színekhez, s azt vallja, hogy a világban mindennek szellemi alapjai vannak, és hogy az anyagi folyamatok tkp. a szellemi alapok tükröződései. Az anyagi világot ezen alapok nélkül nem lehet megérteni. A világ az emberrel mint tevékeny szellemmel lehet csak teljes, mert ez a szellem a belső fény, ami a világ jelenségeinek alapja (vö. Dvorszky 2015: 57–66).

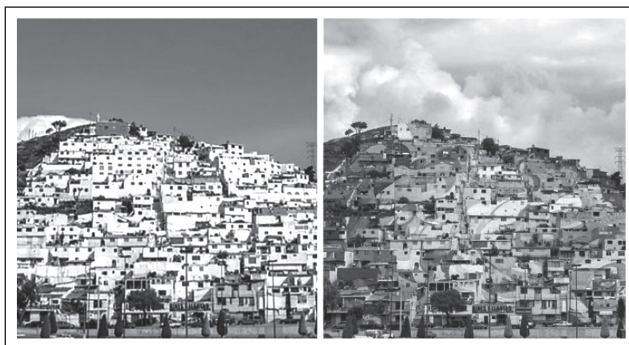
Furcsa módon Goethe, akit a német irodalom „költőóriásaként” tartottak és tartanak ma is számon, irodalmi munkásságára kevésbé volt büszke, mint színtani vizsgálataira. Úgy vélte, hogy a színtan tudományában ő az egyetlen, aki a fény és a színek közötti bonyolult összefüggésekkel kapcsolatban tudja az igazat, és ezért „sokak fölött állónak” érezte magát.

Napjainkban az emberek jelentős része nem a fény és a színek közötti összefüggést akarja megérteni, nem tudományos felfedezésekre törekszik. Egyszerűen azért foglalkozik a színekkel, mert azok felvidítanak, számára örömforrásként szolgálnak. Változatossá teszik a szürke hétköznapiakat, közérzet- és hangulatjavító hatásuk is ismert, ami stresszel teli világunkban rendkívül fontos. Példákkal bizonyítható, hogy a színekben rejlő erő és energiák kihasználásával akár egy egész város életét és az emberek életminőségét is meg lehet változtatni, pozitív irányba lehet terelni. Erről tanúskodik a következő történet.

5. Több szín együttes hatása az emberekre – egy mexikói kisváros története

A színek nemcsak esztétikai igényt elégítenek ki, hanem befolyásolják hangulatunkat, közérzetünket és számos esetben egészségi állapotunkat is. Egy szürke panelrengetegben a lakók zárkóztak és depressziósak lennének, ha nem vidítanak fel

környezetüket virágokkal, zöld növényekkel és színes tárgyakkal. Külföldön már bevett gyakorlat, hogy elrendelik: az egymás mellett épülő sorházak ne legyenek azonos színűek. A lakóépületeket tanácsos különböző színűre festeni, mert az szemet gyönyörködtető. Ezen kívül visszaadhatja az elkeseredett emberek életkedvét, arról nem is beszélve, hogy gazdasági szempontból is hasznot hajt, hiszen a sokszínűség vonzza a turistákat. Ezt bizonyítja a „színes város” nevet viselő mexikói kisváros, Las Palmitas példája is, hiszen ezt a várost színesre festett lakóházai kapcsán ismerte meg a világ. Korábban a szegény és elkeseredett emberek lakta városban egyre több volt a bűncselekmény és az erőszak. A kormány és a városvezetők azzal az ötlettel álltak elő, hogy a borongós hangulatú települést színesre varázsolják. Feltételezték, hogy ez majd visszaadja az emberek életkedvét. A munkával egy graffitis csoportot bízta meg, akik 452 család házát, azaz kb. húszezer négyzetméternyi homlokzatot festettek színesre. Az interneten megtalálható felvételen intenzív színeivel a város egy egybefüggő festmény, egy művészinek nevezhető alkotás hatását kelti. Különböző látószögéből mást és mást fedezhet fel benne a látogató. Távolról szemlélve úgy tűnik, mintha a szivárvány színei borítanák be a várost. Az utcákról felfelé tekintve pedig izgalmas formák rajzolódnak ki. És ami ennél is fontosabb: a város „színesbe borulását” követően, feltételezések szerint a színek gazdag világának és nyugtató hatásának tulajdoníthatóan csökkent az erőszak és a bűncselekmények száma (W4).

1. kép: Las Palmitas, a színes város

Forrás: (W5)

A korábban egyhangú kisváros homlokzata egybefüggő színes festményt alkot és intenzív színeivel igazi esztétikai élményt nyújt. Természetesen ez az ötlet követőkre talált a világ számos más nagy- és kisvárosában is, az olasz Riviérától

kezdve Marokkón, Indián és San Franciscón keresztül egészen Venezueláig. A turistáknak fotózásra számos lehetőséget kínál, számunkra pedig szemet gyönyörködtető színes fotók az interneten megtekinthetők (W6).

A mexikói kisváros ötlete Magyarországon is követőkre talált. Ennek egyik példája az, hogy Kazincbarcikán a panelházak egyhangúságát a teljes falfelületet beborító, élénk színű festményekkel teszik változatossá és hangulatossá. Továbbá évente rendeznek COLOR CITY fesztivált. Szintén Borsodban, a 231 lakost számláló Bódvalenkén 18 európai roma festőművész 332 freskójával színesíti a község házainak falait. A színes házaktól, a színek együttesen érvényesülő hatásától életszínvonaluk javulását és a turizmus fellendülését remélik (W7). Van, aki személyes élete, hangulata vagy egészsége érdekében foglalkozik a színekkel és azok gyógyító hatásával.

6. Hogyan tudjuk a színeket és azok gyógyító hatását saját magunk javára fordítani?

Ahhoz, hogy az emberek mindennapjaik során képesek legyenek kihasználni a színek nyújtotta lehetőségeket, először meg kell ismerkedniük azoknak jótékony vagy akár jótékonyan egyáltalán nem nevezhető, ártó hatásával is.

Kezdjük a legerőteljesebb színnel, a vörössel, amely energetizáló hatásáról ismert. A tűz színeként melegséget és energiát biztosít, lendületet visz életünkbe. A lakásban azonban óvatosan kell bánni vele, mert nemcsak pozitív hatása lehetséges. A túl sok vörös fokozza a szexualitást, megemelheti a vérnyomást, nyugtalanságot, agressziót okozhat, de a pihenésnek, az alvásnak nem kedvez. A gyógyításban a vörös színt a vérrel és az érrendszerrel hozzák kapcsolatba. Ösztönző hatása van pl. vérszegénység esetén, jótékony hatást gyakorol vérrellátási problémákra. A hideg területeket felmelegíti és fokozza a teljesítőképességet. Aki depressziós, azt pozitív energiával tölti fel. Ezért tanácsos vörös színű zöldségek és gyümölcsök, pl. a vöröshagyma, a paradicsom, a pirospaprika, a vörösfonya és a cékla fogyasztása. Túlzott használata azonban gyorsíthatja a szívverést, türelmetlenné, agresszívvá teheti a beteget. Jótékony hatása érvényesül, ha valaki vérszegény vagy vashiányos (Godson 1994: 26).

A narancssárga színt sokan kedvelik, mivel szimbolikus jelentése a kreativitáson kívül a nevetéshez, az örömhöz és a boldogsághoz kapcsolódik. Aki viszont elutasítja, az lehangolt és depresszióra hajlamos (Causse 2016; Godson 1994). A narancssárga a szexualitás és a termékenység színe is, ezért díszítették ősi szokás

szerint narancsvirággal a menyasszonyokat. Intenzív energiákat idéz elő, mozgásra, aktivitásra ösztönöz. Segít a depresszió elűzésében, frissítő, görcsoldó és az immunrendszert erősítő hatása is ismert. A narancsszín kiválóan gyógyítja az étvágytalanságot és a kóros fogyást, de hatásos emésztési zavarok esetén is. Ha valaki úgy érzi, igazságtalanul bántak vele, és narancsszínű ruhát visel, akkor a szín hangulatjavító hatása érvényesül, vagyis a narancssárga szín segít túltenni magát a problémákon. A narancssárga ételek közül elsősorban a narancsfélék, de a sárgarépa és a sárgabarack fogyasztása is kedvező hatást gyakorol egészségünkre (W8).

Azok számára, akik a mexikói színes várost szemlélik, a sárga szín egyértelműen a napfényt idézi, ezáltal életörömet és boldogságot okoz. Viszont vannak, akik úgy vélik, a sárga az irigység és a betegség színe. Fontos, hogy tudjuk: a sárga szín ébren tartja az agyat, javítja a gondolkodást és az emlékezetet, aki fáradt, azt energiával tölti fel. Megkönnyíti a tanulást, elúzi a depressziót és a szomorúságot. Annak, aki koncentrációs zavarokkal vagy ideggyengeséggel küzd, javasolják, hogy vegye körül magát sárga színnel.

Pszichológusok szerint jelenti a „terhektől, problémáktól, korlátoktól, gondoktól való megszabadulást és önuralomhoz segít” (W9). A rossz alvóknak viszont nem tanácsos *sárgára* festetni a hálószoba falait. Aki fáradt, azt ez a szín energiával tölti fel. Egészségünkre gyakorolt hatásai között a következőket kell megemlíteni: jó munkára készíti idegrendszerünk, emésztőszerveink működését, hangulatunkat az optimizmus irányába tereli, méregtelenít, megkönnyíti bizonyos krónikus betegségek kezelését. Oldja a rossz hangulatot, normalizálja az alacsony vérnyomást (Bódiné 2016; Godson 1994). Mindezekhez jelentős mértékben járul hozzá a sárga színű zöldségek és gyümölcsök, például a sárgaborsó, a sütőtök, a kukorica, a sárgabarack, a banán stb. fogyasztása. Akik hisznek a sárga szín gyógyító hatásában, tagadják, hogy ez a szín az irigységet jelképezni. Inkább az értelem és a megértés színének tartják, mivel a sárga szín stimulálja az agy működését.

A természet zöldjének színét a harmóniával, az egészséggel és a gyógyítással hozzák kapcsolatba. Mivel nyugtató hatással van az idegrendszerre, békével és nyugalommal tölt el. Enyhíti a depresszió és a szorongás tüneteit, mérsékeli a migrénes fejfájást, tágtítja a hajszálereket és csökkenti a vérnyomást is. Az emberi szem számára a leginkább pihentető szín (W9). Ezért zöld a kórházakban a műtők fala és az operáló team ruhája. Sokan hisznek a gyógyító hatásukról ismert zöld színű ásványok gyógyító erejében. Ilyen pl. a smaragd, amely az újjászületés

kristálya és az aventurin, a boldogulás köve. Nyugtató hatása van, csökkenti a feszültséget és kedvezően befolyásolja a negatív helyzeteket. Zöld a malachit és gyakran a jadekő színe is. A malachitot különböző gyulladások kezelésére használhatjuk, míg a jadeit erősíti az idegeket és méregtelenítő hatást is kifejt. A zöld fény alkalmas légúti betegségek és különböző gyulladások kezelésére. Zöld fény-sugárással gyógyíthatók a szembetegségek, és egyes vélekedések szerint ez a szín még a rákos megbetegedést is pozitívan befolyásolhatja. Természetesen az orvosi beavatkozásokat nem helyettesítheti.

Jótevény, illetve gyógyító hatása a kék színnek is ismert. Ha izgalmi állapotban vagyunk, vagy nem tudunk aludni, megnyugtat. Fénykezelés során jótevény hatással van a pajzsmirigyre, a torokra és a tüdőre. Kék fényel kezelik a sárgaságban szenvedő koraszülött csecsemőket is, mert eltávolítja a bilirubint, amit a máj még nem képes kezelni (W10). Gyógyító hatását nemcsak az emberek körében fejti ki, hanem a növény- és az állatvilágban is.

7. A színek negatív, ártó hatása

A színes fény „hatalmáról”, de annak ártó hatásáról szól a következő történet, amelyet Johannes Itten mesél el *A színek művészete* című könyvében. A történet egy nagyiparosról szól, aki vacsoravendégeket hívott meg otthonába. A vendégeket finom illatok fogadták, ezért alig várták, hogy megkóstolhassák az ínycsalatokat:

Amikor a vidám társaság körbeülte a nagyszerűen elkészített ételekkel megrakott asztalt, a házigazda vörös fényt kapcsolt be. Szép pirosra színeződött és frissnek hatott a tányérokra kirakott hús, a paraj azonban fekete tőnt, a krumplik pedig pirosan világítottak. Mindenki meghökkent, de a vörös fény máris kékre váltott, s ettől a pecsényék mintha oszlófélben, a krumplik mintha rothadtak lettek volna. A vendégek étvágya egyszerűen elment. Amikor erre még sárga fény következett, s a vörösbor olyan lett, mint a sötét olaj, az emberek pedig sárga félholtaknak látták a szomszédjukat, néhány érzékeny hölgy felállt és kisetett az ebédlőből. Senki nem volt képes enni, bár a jelenlévők mind tudták, hogy csak a megvilágítás színének változásai okozzák e különös érzéseket. Nevetve kapcsolata be a házigazda a fehér fényt, és nemsokára helyreállt a vidám hangulat az asztal körül (Itten 1997: 83).

Feltételezzük, hogy a vacsoravendégek nem fogyókúrázni akartak, amikor asztalhoz ültek. Bár a különböző színű fényeknek az ételekre tett hatását megta-
pasztalták, a kellemetlen élményt a fehér fény megjelenése megszüntette. Való-
színűleg jó étvággal fogyasztották el a megérdemelt vacsorát.

8. Összegzés

„Kezdetben csupán a tudás maga volt fontos, függetlenül attól, hogy alkalmaz-
ható-e a gyakorlati életben vagy sem” (Fodor 1968: 9). Ezekkel a szavakkal kezdi
Fodor István *Mire jó a nyelvtudomány?* című könyvét, amely tulajdonképpen a
nyelvről szóló tudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazását és annak fon-
tosságát ismerteti. Feltételezésem szerint Fodor István könyvének is szerepe volt
abban, hogy a 20. században megváltozott az új nyelvészeti ismeretek értéke, fel-
értékelődött azok gyakorlatban való hasznosíthatósága. Ebben a vonatkozásban
a nyelvtudomány és a színek tudománya között párhuzamot vélek felfedezni. A
színek tudománya, a fény és a színek kapcsolata az ókortól kezdve foglalkoz-
tatta a tudósokat. Mégis hosszú évszázadoknak kellett eltelniük addig, amíg az
emberek rájöttek, miként lehet életüket nemcsak színesebbé és tartalmasabbá
tenni, hanem a színekben rejlő erőt saját maguk javára fordítva élni. A színek
mibenlétével és azok létrejöttével elsősorban a természettudósok foglalkoztak és
foglalkoznak ma is. Azzal pedig, hogy a gyakorlatban miként lehet hasznosítani
a színek nyújtotta lehetőségeket, pl. azok hangulatunkra gyakorolt kedvező vagy
közérzetünket javító hatását, nemcsak a különböző szakterületek (festészet, épí-
tészet, lakberendezés, divat, egészségügy stb.) képviselői foglalkoznak, hanem az
élet bármely területén tevékenykedő átlagemberek is.

Jelen tanulmány a teljességre való törekvés nélkül kísérlete meg csokorba
szedni a színekkel foglalkozó legfontosabb elméleteket, valamint a környeze-
tünkben leggyakrabban előforduló színeket. Ezzel megkísérelt betekintést nyúj-
tani egy csodálatos világba, amely feltételezhetően felvidítja majd kedves kollé-
ganőnket, a 70. születésnapját ünneplő dr. habil. Lőrincz Juliannát.

Felhasznált irodalom

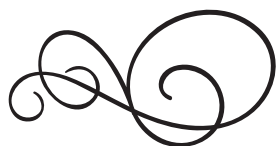
Bódiné Beliznai Kinga 2014. *A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és
rituálék a jogtörténetben.* Balassi Kiadó. Budapest.

Causse, Jean-Gabriel 2016. *A színek hatalma.* Partvonal Kiadó. Budapest.

- Dvorszky Hedvig 2015. Goethe színtana a mindennapokban. Szelényi Károly: Színek. A fény tettei és szenvedései. *Hitel* 28/12: 57–66.
- Fodor István 1968. *Mire jó a nyelvtudomány?* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Godson, Petra 1994. *Színek és egészség. A színek gyógyító ereje.* Édesvíz Kiadó. Budapest.
- Hadházi Tibor 2018. Színek a fizikában. In: Székely Gábor (szerk.): *A színek és a színnevek világa. Fizikai, kultúr- és művészettörténeti, illetve nyelvtudományi témájú értekezések színekről és színjelnevezésekről – 12 idegen nyelv színjelnevezéseinek egybevetése a magyar nyelv színneveivel.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 11–31.
- Ippen, Johannes 1997. *A színek művészete.* Göncöl Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Thass-Thienemann Tivadar 2016. *A nyelv interpretációja. I. A nyelv szimbolikus jelentése.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Internetes források

- W1 = http://szubkult.blog.hu/2018/02/18/a_kek_festek_6000_eves_tortenete (2019. 07. 04.)
- W2 = <https://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%ADn> (2020. 03.05.)
- W3 = <https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A9ny> (2020. 03. 05.)
- W4 = <https://hazesotthon.co.hu/elitstilus2015/09/08/a-mexikoi-szines-varos-latvanyos-vilaga.html> (2018. 08. 04.)
- W5 = <https://hu.pinterest.com/pin/790241065846570232/> (2020. 03. 05.)
- W6 = <https://repjegykiraly.hu/ime-10-legszinompasabb-varos/> (2018. 08. 05.)
- W7 = http://turizmusonline.hu/belfold/cikk/bodvalenke_freskokkal_a_vilaghirnev_fele (2018. 08. 05.)
- W8 = <http://www.mindmegette.hu/ot-narancssarga-etel-amibol-tobbet-kellene-ened-56169/> (2020. 03. 11.)
- W9 = <http://neadjafel.hu/gyogyito-szinek.html> (2020. 02. 13.)
- W10 = <https://www.ezoterikuskonyvek.hu/z%C3%B6ld-az-egeszseg-szine> (2020. 03. 10.)
- W11 = <http://www.webbeteg.hu/cikkek/terhesseg/2710/az-ujszulottkori-sargasag> (2018. 08. 03.)

Simon Szabolcs

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA – HATÁRESETEK

1. Bevezetés

Az alábbi írásban azzal a kérdéssel kapcsolatban foglalkok össze néhány gondolatot, hogy melyik magyar/magyarnak is tekinthető szerzők, művek népszerűek napjainkban a szlovák kultúrában, és miért; hogyan értik meg a magyar műveket a szlovák nyelvű kultúrában, mi az, amit lehet fordítani, mi az, amit nem.

2. A kódváltás mint sajátos alakzat Hunčik Péter: *Határeset* című regényében

Beszámolónk középpontjában Hunčik Péter: *Határeset* című regénye áll, melyet főleg nyelvi/nyelvészeti szempontból vettünk górcső alá. A mű felvidéki szerző által írt regény, mely felvidéki, magyar–szlovák kétnyelvű környezetben játszódik, szereplői felvidéki magyarok és szlovákok. A mű ezen adottságaival „*határesetek világa*”; mint ilyen – egyebek mellett – kiváló lehetőséget és hiteles forrást biztosít a kétnyelvűség nyelvi jelenségeinek megfigyeléséhez, vizsgálatához.

A kétnyelvű környezet, kétnyelvűség kulturálisan érdekes, változatos, sokrétű, sokszínű és természetes módon előforduló kísérő jelensége a *kódváltás*. Ez a nyelvi jelenség két vagy több nyelv intenzív érintkezése során figyelhető meg. Amikor egy kétnyelvű beszélő a megnyilatkozása során egyik nyelvről a másikra vált, akkor kódváltás jön létre. (A kódváltás kérdéséhez magyar–szlovák viszonylatban vö. pl. Lanstyák 2005, 2006, 2015; Németh 2002; egyéb viszonylatban Poplatková–Sankoff 2003).

2.1. A kódváltások okai és funkciói a regényben

A regényben előforduló *kódváltások* oka elsősorban a regény helyszínéül szolgáló, magyar–szlovák kétnyelvű környezet. Az író, Hunčík Péter különféle kódváltásokkal mintázott szövege élethűen szemlélteti a szlovákiai magyarok nyelvhasználatát, színesíti a regény nyelvi változatosságát, ugyanakkor sajátos alakzatot hozott létre a szépirodalmi műben.

A *kódváltás* legáltalánosabb funkciója a regényben a figyelemfelkeltés, a mondanivaló nyomatékosítása, a beszédpartnerre való hatásgyakorlás, a *nyelvi expresszivitás* fokának növelése. A regény szövegében is számos példát találunk arra, ahogy az író egy-egy kódváltó szlovák szlogennel felkelti, frissíti az olvasó figyelmét. Szemléletes példát találhatunk erre az 1968-as tüntetések idején a magyarok és a szlovákok között zajló összetűzéseket, konfliktusokat bemutató jelenetek egyikében: „A helyi szlovákok közül sokan odaálltak az egyetemisták közé, és velük együtt kiabálták, hogy *Dubček, Svodoba – to je naša sloboda!*” (Hunčík 2009: 379).

2.2. A regény címe, témája

A regény címe asszociatív; ez egyrészt metaforikusságából ered, másrészt viszont szó szerint is értendő, hiszen egy felvidéki kitalált-valós kisváros életét mutatja be, mely a magyar határ közelében fekszik. Mégis az olvasói első benyomás a metaforikussága lehet. A *határeset* szó alaktanilag kompozitum, jelentése 'olyan tény, aminek besorolása, osztályozása, hovatartozásának megállapítása bizonytalan, nem egyértelmű, két- vagy többféle is lehet' (lásd. ÉKsz². 2003: 500). Ez a megnevezés elsősorban tudományos tényekre vonatkozik, és olyan dolgokat jelöl, amelyek két tudományág határán mozognak, több tudományos területtel is kapcsolatban állhatnak. Ebből a megközelítésből nézve a regény címe különféle jelentéseket, utalásokat is magában sűrít. A *határeset* szó a regény kontextusában olyan dolgokra utal, melyeknek a mű szereplői a határ(vonal)án vannak, például, a földrajzi határra, a (cseh)szlovákiai magyarok helyzetére, az éppen változó és kusza történelmi, társadalmi, politikai helyzetre, a valóság és a képzelet határmezsgyéjére, időnként pedig a történet, idősíkok és a nyelvek érintkezésére is. A regény szlovák fordításának címe *Hraničný prípad*; a kifejezés bizonyos értelemben ekvivalensnek tekinthető a *Határeset* címmel, ugyanakkor jelentéstaniilag szegényebb, a szónak más konnotációi vannak a szlovák diskurzusokban.

2.3. Néhány megjegyzés a regény értelmezéséhez

Fentebb utaltunk rá, a regény több szempontból is figyelemfelkeltő, különleges, sőt, a maga nemében alighanem egyedülálló a szlovákiai magyar irodalomban¹. Szerkezete, elbeszélői stílusa és nyelvezete egyaránt sokrétű és összetett, semmi-képp sem szokványos.

Mint szépirodalmi műnek, kézenfekvőnek tűnik, elsősorban családrégény-ként való értelmezhetősége. Véleményünk szerint ez az egyik legerőteljesebb mintázat a műben, hiszen a mű középpontjában álló két rokoni család életén keresztül nyerhetünk bepillantást egy kisvárosban zajló drámai történelmi eseményekbe és az ország változó politikai viszonyaiba.

A regény további értelmezése a történelmi regény nézőpontjából lehetséges; a történelmi dimenzió ugyanis a mű másik markáns vonulata. A regény szűzsége a 20. század azon fontos történelmi eseményei köré szerveződik, melyek Csehszlovákia politikai sorsa és az ott élő magyarság szempontjából meghatározóak voltak. Ezek: a trianoni békediktátum, Csehszlovákia megalakulása, az 1938-as müncheni egyezmény, az 1948-as februári fordulat, az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as megszállás.

Hunčík Péter *Határeset* című regénye figyelemreméltó teljesítmény a (szlovákiai) magyar irodalomban (vö. Pusztay 2017), tartalmi, szerkezeti, nyelvi szempontból egyaránt különleges és kivételes alkotás. A regény nyelve szempontjából a kódváltások állnak a középpontban. „Szépirodalmi szöveg” viszonylatban – a magyar hagyomány tekintetében – rendkívül frekvenciát a kódváltások előfordulása. Ezek ugyanakkor szervesen illeszkednek a műbe, érzékletesen bemutatják egy meghatározott, földrajzilag is jól beazonosítható kétnyelvű beszélőközösség és adott régió lakosainak nyelvhasználatát és annak specifikus vonatkozásait.

1 „Sokkal egyetértve úgy gondolom, egy magyar irodalom van. Ám többekkel egyet nem értve, akik értelmetlennek tartják az anyaországi és a határon túli, illetve a diaszpórában művelt irodalom megkülönböztetését, én fontosnak tartom, hogy az anyaországon kívüli magyar irodalom önálló fórumot kapjon. Elsősorban azért, mert eltér az irodalom funkciója az anyaországban és a kisebbségi magyarság, a diaszpóra magyarsága körében. Az anyaországon kívül fontos szerepe van a nyelv megőrzésében, és így a nemzetmegtartásban, az identitás erősítésben is” (Pusztay János; idézi Sz. Tóth Gyula 2019: 146).

3. Szabó Magda *Az ajtó* című regényének szlovák fordításához

Zeman László írja Sziráky Judith *Hajnali madár* című kötetről a következőket, amely mutatis mutandis Szabó Magda legjobb regényeire, így *Az ajtó* című regényre is érvényes: „határozottabban tudatosul bennünk, miből választhatunk arra a bizonyos szigetre; kétségtelen: napjaink betűáradata mint eróziós tényező által élesebben szögelek ki az ellenálló alkotások”² (Zeman 2011: 5).

3.1. Szabó Magda, a szerző és műve, *Az ajtó* című regény

Szabó Magda tehetségére, művei egyéni hangvételére a magyar irodalom értékeit a cseh közegben közvetítő és popularizáló Rákos Péter irodalomtudós, a magyar irodalom nagy prágai nagykövete (Filep – G. Kovács 2005: 150) is korán felfigyelt. Egyik legfontosabb munkája (*az Írók szótára – Magyarország* című könyv) tartalmaz információt Szabó Magdáról: „nála a lélektani megfigyelések pontossága és a részletek pontos kidolgozásának képességét emeli ki, s annak a véleményének ad hangot, hogy »Kafka M. ideje óta kevés magyar író nő vívott ki magának ilyen fontos helyet kora irodalmában«” (Filep – G. Kovács 2005: 166). Egyébként a szóban forgó könyv nem Rákos egyszemélyes vállalkozása volt, de a népes szerzőgárdát ő irányította, a koncepció kialakításán s a munka egybehangolásán túl pedig a magyar irodalom történetét felvázoló bevezető tanulmány és a szócikkek tekintélyes része is az ő nevéhez fűződik (vö. Filep – G. Kovács 2005: 152).

A regény egyik fejezete, a *Politika*, eredeti magyar szövege (Szabó 1987: 124–136) és szlovák nyelvű fordítása (Szabó 2014: 106–116) egybevetése által egy korábbi dolgozatunkban bemutattuk a célnyelvi szöveg adekvátságát (Simon 2018).

3.2. A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egybevetése

A regényt eredeti magyar nyelvből Magda Takáčová ültette át szlovák nyelvre. Forrásnyelvi és célnyelvi szövegrészletek egybevetésével megállapítottuk, hogy a fordítás különféle jellemző eljárásokat, technikákat tükröz. A kétféle nyelvű

2 Nem véletlenül hivatkozunk Szabó Magda lírai jellegű szövege értékelésével kapcsolatban Zeman Lászlóra. Kiváló, idevágó dolgozatai: a *Lírai jellegű próza és fordításának problémái* és az *Epikai összetevő a lírában és a fordíthatóság kérdése* címűek a magyar–szlovák műfordítás, műfordítás-elmélet szempontjából példaértékűek (l. Zeman 2008, 2011, korábban Zeman 1993).

szöveg azonban időnként egymással a stílus szempontjából nem ekvivalens szavakat, szerkezeteket is tartalmaz (félkövér betűtípussal kiemeltük); a táblázatok alatt a példák rövid elemzését nyújtjuk:

Forrásnyelvi szöveg

Emerenc, aki előtt még idős kora ellenére is nyitva állt minden lehetőség, legalábbis akkor, mikor a nagy változás létrejött, gúnyos megjegyzésekkel kísérte a **történelem gyűrűzését**, és a népnevelők arcába mondta, neki **ne szónokoljon senki** semmiről, templomba való a prédikáció, őt gyerekfejjel **elzavarták főzni**, *nem kérdezték, bírja-e, tizenhárom évesen már Pesten szolgált, menjen csak szépen a látogató oda, ahonnan jött, főleg el az ő előteréből*, mert ő a **testi munkája után él, nem a szája után**, mint a népnevelő, és **hülyeségeket** hallgatni **nincs érkezése**.

(Szabó 1987: 128)

Célnyelvi szöveg

Emerencia, ktorá napriek svojmu zrelému veku mala všetky možnosti otvorené, aspoň vtedy, keď sa uskutočnila tá veľká zmena, sprevádzala **dejinné zvraty** (történelmi fordulatok – S. Sz.) posmežnými poznámkami a agitátorom hovorila rovno do očí, že ona **nie je zvedavá na nijaké prejavy** (semmilyen szövegre nem kíváncsi – S. Sz.), kázeň patrí do kostola, ona od malička **musela variť** (főznie kellett – S. Sz.), nikto sa jej nešpýtal, či vládze, keď mala trinásť, už slúžila v Pešti, nech sa návštevník pekne vráti, odiaľ prišiel, hlavne aby zmizol z jej **priedomia** (előtere – S. Sz.), ona sa živí **telesnou prácou, nie rečnením** (testi munkából és nem szónoklásból – S. Sz.) ako agitátor a **nemá čas** (nincs ideje – S. Sz.) počúvať ka-dejaké **sprostosti** (mindenféle hülyeségeket – S. Sz.).

(Szabó 2014: 109)

1. táblázat: Forrásnyelvi és célnyelvi szövegrész egybevetése *Az ajtó* című regényből

Az 1. táblázatban olvasható forrásnyelvi szöveg *történelem gyűrűzései* metaforája képisége folytán plasztikusabbnak hat mint a neki megfelelő célnyelvi *dejinné zvraty* (történelmi fordulatok) szószerkezet. Hasonlóan, az őt gyerekfejjel elzavarták főzni szerkezet, főleg az expresszív *elzavarták* ige beiktatásával stilisztikailag pregnánsabb, mint a neki megfelelő *od malička musela variť* (kiskorától főznie kellett) szerkezet. A *főleg el az ő előteréből* forrásnyelvi szerkezetben az igekötő felszívja az egész igekötős ige jelentését s épp a redukált forma miatt különösen erős konnotációjú. A célnyelvi szövegben ezzel szemben a *zmizol z jej priedomia* (eltűnjön a portája elől; vö. www.slex.sk) ige áll, amely a forrásnyelvi-hez képest a közvetlen direktivitást kevésbé tükröző megoldást jelent.

Az, hogy a fordítás az eredeti nyelvi redukciójának (amely sohasem „csak” nyelvi) ellenére mégis élvezetes olvasmány, egyrészt annak köszönhető, hogy fő vonalaiban megtartja a narrációnak megfelelő szövegalkítást, folyamatosságot és kohézióját. Másrészt nem kevésbé jelentősnek kell tartanunk az eredeti ellenállóképességét, azt tudniillik, hogy a nyelvcsere és stilisztikai redukció nem közömbösíti epikumának esztétikai jellegét.

A forma (amely mindig jelentéshordozó, „tartalmas forma”) némileg redukálódott. A fordítás egyszerűsíti az eredeti szöveg többértékűségét, azt az eszközök szűkebb regiszterével adja vissza. A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg azonban egymásnak így is megfelelői. Mindennek ellenére, *Az ajtó* nyitva újabb fordítások – megfeleltetések előtt.

4. Közös magyar–szlovák történelem kortárs magyar regényekben

Egészen friss kiadvány, néhány hónappal ezelőtt jelent meg Görözdi Judit szlovák nyelven kiadott könyve kortárs magyar regények történelemértelmezéséről (saját magyar fordításomban: *Történelem kortárs magyar regényekben*). A vizsgált irodalmi művekben (Esterházy Péter, Nádas Péter, Grendel Lajos és mások műveiben) a történelmi tények bemutatása, a posztmodern irányzatnak megfelelően, jelentérendszerük konstituálása jegyében történik. Ennek fő jellemzői például a nem kronologikus elbeszélésmód és a szubjektív látásmód. Görözdi Judit Roland Barthes nyomán azt demonstrálja, hogy a történelmi diskurzus nyelvi és szövegszerkezeti jellemzői a priori meghatározzák a történelem megjelenítésének ideológiai és imaginárius jellegét. Ezt az által, hogy a nyelv, a szerkezeti keret meghatározza a történelmi tények szemantikai (jelentéstani) kereteit (vö. Görözdi 2019: 18). Esterházy *Harmonia caelestise* egyik részlete a vezekényi csatáról szól (1652. augusztus 25.). Ebben a történelmi tények szerint négy Esterházy meghalt. A kulturális emlékezetben ez a történelmi esemény mint a török túlerővel szemben tanúsított dicsőséges helytállás példája maradt fenn. Ugyanakkor a regényben a szerző mitikus méretűvé hiperbolizálja a (családi) eseményt (vö. Görözdi 2019: 28).

Görözdi Judit irodalomtudós, hungarológus, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete tudományos munkatársa, kutatási területe a kortárs magyar próza. A könyv jelentős a tekintetben, hogy egyrészt az igényes szlovák olvasóközönség, ill. az irodalomtudósok számára áttekintést nyújt szlovák

nyelven a kortárs magyar irodalom jelentős műveiről, másrészt azok irodalomtudományi recepciójáról. A mű ilyen módon a hungarológiai hagyomány szerves folytatása. Egyik méltatója, Németh Zoltán irodalomtudós a következőképpen jellemzi, annak fülszövegében: „Görözdi Judit könyvének minden előfeltétele megvan ahhoz, hogy a szlovák és a magyar irodalomtudomány megkerülhetetlen művévé váljon” (saját fordításomban). (A könyv bemutatójára 2020. március 12-én került sor a pozsonyi Magyar Intézetben.)

5. Zárszó

Rövid áttekintésünkkel nem törekedhettünk teljességre. Nem volt célunk a bemutatott művekkel értékítéletet sugalmazni, ahogy tudatában vagyunk annak is, hogy az irodalom-, ill. a fordítástudomány szempontjából nem feltétlenül kanonikus művekkel foglalkoztunk. Célunk az volt, hogy szubjektív módon felhívjuk a figyelmet nyelvek és kultúrák dialógusának néhány példájára.

6. Epilógus

A magyar kultúra és nyelv hordozói/beszélői tekintélyes közösség az európai kultúrában. Emiatt is a magyar az Európai Unió egyik hivatalos nyelve. S ez függetlenül attól így van, hogy beszélői az anyaországban vagy határain kívül élnek.

Nyelvünk, kultúránk fennmaradása kisebbségi helyzetben azon múlik, hogy beszélői nem hagyják el, nem mondanak le önként róla, hanem művelik, sőt azt a feladatot is vállalják, hogy megismertetik a szomszédos más ajkú népekkel. És vállalják az ezzel járó esetenkénti kellemetlenségeket, konfliktusokat is. Ami a vállalást illeti, hiszem, hogy így lesz a trianoni döntés 200. évfordulója után is.

A külhoni magyarok kultúrájáért, anyanyelvi ügyeiért elsősorban maguknak a külhoni magyaroknak kell(ene) tenniük. Senkitől sem várhatjuk el – az anyaország határain kívül élő magyarok –, hogy bárki is kiálljon (nyelvi, kulturális) ügyeinkért, ha mi nem akarunk, ha nem úgy tekintünk rá, hogy ez kötelességünk. E tekintetben azonban sokat tehetnek olyan személyiségek is, akik a kultúrák, nyelvek kapcsolatainak vizsgálatával anyaországiként, de a kisebbségi magyarság körében tevékenykedve segítik a különféle nyelvek, kultúrák megismerésének elmélyítését, oktatását és ezzel ápolják a jószomszédi viszonyt is. Lőrincz Julianna, jubilánsunk, sokat tett ennek érdekében. Köszönjük!

Felhasznált irodalom

- ÉKsz.² 2003. Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Filep Tamás Gusztáv – G. Kovács László 2005. *Rákos Péter (1925–2002)*. Nap Kiadó. Dunaszerdahely.
- Görözdi Judit 2019. Dekonstrukcia historickéj pamäti a dejinného naratívu. In: uő.: *Dejiny v súčasných maďarských románoch*. Veda vydavateľstvo SAV. Bratislava. 17–45.
- Ilek Mária – Simon Szabolcs 2018. A kódváltás mint sajátos alakzat Hunčík Péter: *Határeset* c. regényében. In: Bukor József – Simon Szabolcs – Vajda Károly (szerk.): *A Selye János Egyetem 2018-as 10. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete*. Humántudományi szekciók. Selye János Egyetem. Komárom. 19–45. [CD-ROM].
- Lanstyák István 2005. A kódváltás nyelvtani aspektusának néhány kérdése a szlovákiai magyar beszélőközösségben. In: Lanstyák István – Vančioné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetről változatosan*. Gramma Nyelvi Iroda. Dunaszerdahely. 77–120.
- Lanstyák István 2006. A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. In: uő.: *Nyelvből nyelvbe*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 105–146.
- Lanstyák István 2015. A nyelvérintkezés szakszókincseről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Kozmács István (szerk.): *Kétnyelvűségi szöveggyűjtemény*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. Nitra/Nyitra. 129–159.
- Németh Andrea 2002. A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű közösségben. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 127–168.
- Poplatková, Shana – Sankoff, David 2003. Prepínanie kódov. In: Štefánik, Jozef (ed.): *Antológia bilingvizmu*. Academic Eletronic Press. Bratislava. 73–81.
- Pusztay János 2017. Anyanyelv kisebbségi és nemzetiségi helyzetben. In: Pomozi Péter (szerk.): *Anyanyelv és nemzeti jövő*. A közép-európai nyelvstratégiai fórum előadásai. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Budapest. 58–68.

- Simon Szabolcs 2018. Az ajtó nyitva. Szabó Magda Az ajtó c. regényének szlovák fordításához. In: Körömi Gabriella – Kusper Judit (szerk.): *Kitáruló ajtók*. Tanulmányok Szabó Magda műveiről. Líceum Kiadó. Eger.
- Simon Szabolcs 2019. Zeman László, akinek a szöveg a hitvallása. In: Misad Katalin (szerk.): *Nyelv, identitás, oktatás. Köszöntő könyv Zeman László nyelvész, egyetemi oktató 90. születésnapja tiszteletére*. Združenie Alberta Szenci Molnára. Bratislava. 77–90.
- Sz. Tóth Gyula 2019. Magyarságunk határai. *Agria. Irodalom, Művészet, Kritika*. 13/4: 139–150.
- Zeman László 1993. Lírai jellegű próza és fordításának problémái. In: uő.: *Stílus és fordítás*. Madách Könyv- és Lapkiadó. Pozsony/Bratislava. 5–31.
- Zeman László 2008. Epikai összetevő a lírában és a fordíthatóság kérdése. In: uő.: *Visszalapozások*. Válogatott tanulmányok és ismertetések. Nap Kiadó. Dunaszerdahely. 33–117.
- Zeman László 2011. Lírai jellegű próza és fordításának problémái. In: uő.: *Újabb visszalapozás*. Válogatott tanulmányok és ismertetések. Nap Kiadó. Dunaszerdahely. 5–41.

Szépirodalmi források

- Hunčík Péter 2009. *Határeset*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Hunčík, Péter 2011. *Hraničný prípad*. Vydavateľstvo Kalligram. Bratislava.
- Szabó Magda 1987. *Az ajtó*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Szabó Magda 2014. *Dvere*. Kalligram Kiadó. Bratislava.

Internet forrás

Elektronický lexikón slovenského jazyka. www.slex.sk

Szabó András

MOLNÁR ALBERT NEVÉRŐL

1. Szenci vagy Szenczi?

Elbeszélünk továbbra is egymás mellett. A nyelvészek és a régi magyar irodalommal foglalkozó irodalomtörténészek között nem alakult ki érdemi párbeszéd a régi magyar családnevek helyesírásának ügyében. Így van ez Szenci Molnár Albert névvel kapcsolatban is. (Miközben ezt a mondatot írom a szövegszerkesztőn, a Word beépített helyesírás-ellenőrzője pirossal szorgosan aláhúzza az általam használt névalakot.) Mi is a helyzet ezzel a névvel? A 16–17. század protestáns értelmiségei között – akik zömében mezővárosi polgári származásúak voltak – igen gyakori volt a születési hely megnevezése, mintegy családnévként. Mivel az egyetemek már a középkortól kezdve aszerint tartották nyilván a diákokat, hogy honnan jöttek, a középiskolába és egyetemre kerülés részleges névcserével járhatott együtt. A korábbi névből megőrződött a keresztnév, az eredeti családnév (ragadványnév, az apa foglalkozására utaló név) helyébe (vagy mellé, mint ebben az esetben is) pedig általában a diák származási helyére utaló nevet iktattak. Ezek nem csak írásban létező, matrikulabeli nevek voltak, a mindennapi életben is használhatták őket (B. Gergely 2004). Így lett a jómódú szenci molnár (sőt faragómolnár) fiából (Szabó 2007a) abban a pillanatban, hogy elhagyta a szülőhelyét, és távolabbi iskolákat keresett fel, Szenci Molnár Albert.

A korabeli, 17. század eleji protestáns helyesírás szabályai szerint, amelyet Szenci Molnár is alkalmazott, a *c* hang jele általában a *tz* volt, ritkábban a *c*. A *cz* a *cs* hang jelölésére volt nála fenntartva (Szathmári 1968: 206), ebből következően saját névének ezt az elemét legfeljebb *Szentzi* formában írhatta le magyarul, latinul pedig *Szenciensis*-nek. A helyesírási normák a 17. század második felében változtak meg:

Komáromi Csipkés György grammatikájában a *c* hangot már valóban a *cz* jelöli (Szathmári 1968: 278). Ebből a változásból következett, hogy a 18–19. században a zsoldárfordító nevét már tényleg *Szenczi* alakban írták le, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy ő maga ezt *Szencsi*-nek ejtette volna.

A 20. század közepén a régi magyar irodalmi kutatások fellendülése szükségessé tette, hogy a szakemberek egységes módon igyekezzenek írni a régi magyar családneveket. Mivel már akkor sem volt érdemi egyeztetés a rokon tudományágak (történelem, irodalomtörténet, etc. és a nyelvészet) művelői között, Klaniczay Tibor egy nyelvész folyóiratban közreadott tanulmányban igyekezett kibogozni a nehezebb eseteket. A mi problémánkról ezt írta: „A felesleges modernizálással együtt kerülni kellene a régi családnevek archaizálását is. Ugyanis számos esetben a név viselőinek az írásmódja sokkal közelebb áll, vagy teljesen meg is egyezik a mai helyesírással, szemben a név ma használatos alakjával. A XVII. század első felében például a *c* hangot ritkán jelölték *cz*-vel, minthogy ez utóbbinak a protestáns értelmiség körében többnyire *cs* volt a hangértéke. A XVII. század vége felé, de különösen Tótfalusi Kis Miklós helyesírási reformja következtében viszont általánossá vált a *c*-nek *cz*-vel való jelölése, s ezt a gyakorlatot a családnevekre is kiterjesztették. ... Megokolta a *cz* mai megtartása, ha ez az eredeti írásmóddal egyezik, de minek őrizni, ha ezzel a mai helyesírástól is és az eredetitől is eltávolodunk, s csupán a XVIII. [hozzátesszem: és a 19.] századi ortográfiát konzerváljuk” (Klaniczay 1966: 484–485).

A régi magyaros szakma ehhez igazodott már az 1960-as évektől, így írta és tanította magyar szakos egyetemi hallgatók nemzedékeinek Szegeden Keserű Bálint, Debrecenben Bán Imre, és az ELTE-n Tolnai Gábor. 1974-ben ünnepeltük Szenci Molnár Albert születésének négyszázadik évfordulóját, evvel a névformával jelentek meg az irodalomtörténeti publikációk, közte a Sárospatakon tartott ünnepi konferencia kötete is (Csanda–Keserű 1978). S mivel egy könyv helyesírását általában illik egységesíteni, még Szathmári István tanulmányában is *Szenci* olvasható, pedig ő egyébként a *Szenczi*-t használja. Akkortájt még Kovács Sándor Iván is a *Szenci* alakot favorizálta, később, az 1990-es években (Klaniczay Tibor halála után) azonban fordulat következett nála, s amikor 2000-ben átdolgozva és kötetben újra megjelentette a zsoldárfordítóról írott tanulmányokat, akkor átállt a *cz* pártjára (Kovács 2000). Tőle függetlenül az összes nála fiatalabb nemzedékekhez tartozó kutató – Imre Mihály, P. Vásárhelyi Judit, jómagam, Szentpéteri Márton, Viskolcz Noémi és még sorolhatnám tovább – továbbra is úgy írta és használta az író nevet, ahogyan azt a „nagyoktól” tanulta. Az egyetemek irodalmi tanszé-

kein – közte az újonnan alapítottakon és a határon túliakon – mind a mai napig ezt adjuk tovább, miközben az ugyanahhoz a szakhoz tartozó nyelvészek a helyesírási szabályzatra mutogatnak. Jellemző eset volt a *Szótár* megjelenésének négy századik évfordulóján, 2004-ben tartott konferencia kötete is. Nekem, mint szerkesztőnek az volt a véleményem, hogy nyugodtan használja mindenki az általa megszokott névalakot, nem baj, ha kétféle lesz. A szöveggondozást végző kiadói szerkesztő ezt megvétőzta, egységesíteni kellett, így a nyelvész kollégák tanulmányaiban is *Szenci* olvasható (Szabó 2007b).

1998-ban a nyelvészek részéről Mártonfi Attila igyekezett kései választ adni Klaniczay Tibornak, cikke az *Irodalomismeret* hasábjain jelent meg, ennek a folyóiratnak Kovács Sándor Iván volt a főszerkesztője. Mártonfi legelső és legfőbb érve az, hogy Klaniczay nem volt nyelvész. Ugyan az általam is idézett érvelését ő is megismétli, de gyakorlatilag nem válaszol rá, amikor ezt mondja: „Minthogy azonban ekkor [1787 előtt] éppen a *cz* és *ds* alakok voltak a legtipikusabbak, ezeket a jelöléseket semmiképp sem tekinthetjük »a régi családnevek archaizálásának«, hanem természetes jelenségnek.” Ebből következően aztán a konkrét esetben ezt írja: „A korabeli (és meglehetősen bizonytalan) írásmód ellenére a hagyományos írásmódtól való eltérés, minthogy nagyon ismert szerzőről van szó, semmiképp sem ajánlatos. (Ezt erősíti meg a névelemnek előnévből főelemmé vált státusza is.)” (Mártonfi 1998). A magam részéről ezzel kapcsolatban leszögezem, hogy a korabeli írásmód nem volt bizonytalan (ahogyan azt korábban Szathmári István nyomán kifejtettem), hagyomány pedig már kétféle is van: egyik oldalon a 18–19. századi a *cz*-vel, a másik oldalon az irodalomtörténeti a szakirodalom többségével a háta mögött az 1960-as évektől, tehát mintegy hatvan éve a *c*-vel. Az első névelem előnévből főelemmé vált státuszára még visszatérek.

Mindezzel kapcsolatban a helyesírási szabályzat is meglehetősen ellentmondásosan fogalmaz. Először ezt mondja: „A történelmi nevek védelme érdekében a régi magyar családnevek eredeti alakját általában megőrizzük...”, illetve „A családnevek hagyományörző helyesírása viszonylag későn alakult ki, ezért az eredeti formák mellett az idők folyamán névváltozatok is keletkeztek (pl. *Batsányi* – *Bacsányi*). Ilyenkor az egyöntetű írásgyakorlat biztosítása végett a család vagy a kiemelkedő történelmi személy által rögzített, korunk írásszokásához legközelebb eső formát használjuk” [AkH. 155. b)]. Utána viszont mégis ezt állítja: „Az olyan történelmi névformák, amelyek eltérnek ugyan attól, ahogyan egykori viselőik írták, de írásgyakorlatunkban már hosszú és következetes hagyományuk van, ma ennek megfelelően használandók” [AkH. 155. c)]. Ennek következtében a helyesírási szótárak egyedül a *Szenci* alakot tartják helyesnek.

Mi lehet a megoldás? Mi, irodalomtörténészek nem ragaszkodunk ahhoz, hogy egyedül a mi változatunk legyen a helyes. Éljen és virágozzék a *cz*, ha az egyháziak és a 18–19. századi hagyományhoz ragaszkodók így akarják. De joggal várjuk el a nyelvész kollégáktól, hogy vegyék figyelembe azt a könyvtárnyi szakirodalmat – lexikonokat, kézikönyveket, monográfiákat, kritikai és népszerűsítő szövegkiadásokat, tanulmányköteteket, cikkeket –, amelyeket az utóbbi évtizedekben összeírtunk. Ha Károlyi (Károli) Gáspár esetében megengedték mindkét formát, történgen ez meg Szenci/Szenczi Molnár Albert esetében is!

2. Szenci vagy Szenci Molnár?

Már Klaniczay Tibor tanulmánya felveti azt a kérdést, hogy a hármaskör névalaknak milyenek a belső viszonyai, melyik közülük a főelem. Idézem: „E kérdés tisztázatlansága fokozott nehézségeket okoz idegen nyelvű munkák esetében. Ha Szenci Molnár latinul írt, akkor nevét magától értetődően Albertus Molnár Szenciensis-nek írta. De mit tegyünk, ha manapság német vagy francia szövegben írjuk le a zsoldárfordító nevét? Látszólag az Albert Molnár von Szens alak volna a leglogikusabb, de ez esetben írónk Molnár néven vonulna be a külföldi szakirodalomba. Állást kellene tehát foglalnunk amellett, hogy a Szenci Molnár típusú nevek ma már elválaszthatatlan együtteseknek tekintendők, s ezért azok fordításban sem változhatnak meg. Vagyis német, francia, angol stb. szövegben Albert Szenci Molnár ... író” (Klaniczay 1966: 486). Mártonfi Attila ehhez hozzáteszi: „Külön problémát vet fel a nemesi, illetve az ezzel rokon, a protestáns értelmiség körében divatos volt előnevek kérdése. Azonkívül, hogy – mint Klaniczay is említette – számos esetben a név meghatározó elemévé lépett elő (ennek pontos eldöntése minden egyes esetben már nem helyesírási, hanem monográfusi hatáskör), jellemző volt, hogy e névelemekben a hagyományörzés kevésbé volt szigorú, olyannyira, hogy ezeket lefordíthatónak tartották (pl. Szenciensis). Ezen okból felmerülhet esetleg, hogy ezeket a helynévre utaló névelemeket a köznyelvi helyesírás szerint írjuk. Ez azonban két okból sem lenne üdvözítő: egyrészt nem mindig egyértelmű, hogy az eredetileg előnévszerű elem nem vált-e a név tényleges részévé; másrészt a hagyomány sem támogatná jelentősen ezt a megoldást – számos esetben szembe kellene szállni mai vagy korábbi írásgyakorlatunkkal” (Mártonfi 1998: 3–4).

Klaniczay Tibor vágyálma az ilyesfajta nevek idegen nyelvű fordításáról elérhetetlen maradt. Személyes tapasztalatom – mivel sokat publikáltam a témából németül –, hogy a németek számára szerzőnk egyértelműen *Albert Molnár*,

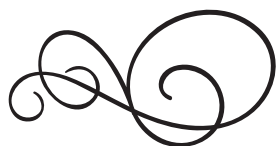
esetleg, de nem feltétlenül hozzáteszik azt is, hogy *von Szenc (Wartberg)*. Véleményem szerint a név főeleme magyarul is a *Molnár*, ez az igazi családnév, a főelem. Nem értek tehát egyet Mártonfi Attila korábban idézett állításával sem ezzel kapcsolatban. Az ún. *Szencizés* nem helyes, ha rövidítve említjük, akkor bizony *Molnár*-t, vagy *Szenci Molnár*-t kell mondanunk. Kicsit más eset ez, mint Apác(z)ai Csere Jánosé, az ő kis Brassó környéki falujából más nevezetes ember abban a korszakban nem származott (legfeljebb az öccse, a kevésbé ismert Apácai Tamás naplóíró), tehát ha a születési nevét említem, akkor többnyire egyértelműen meg tudom nevezni. Ő egyébként is inkább Apác(z)ai volt, mint Csere. Vele ellentétben, ha felütöm a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon megfelelő kötetét, akkor a következő szócikkeket találok még Molnár Alberten kívül: Szenci Pál, Szenci Csene Péter, Szenci Fekete István, Szenci Kertész Ábrahám (Kőszeghy 2011: 74–78). Közülük Szenci Csene közvetlen kortárs volt, és összekötetésben állt az irónkkal, ha nem írom le mindkét családnevét, akkor összekeverhetőek. A zoltárfordító amúgy is inkább Molnár volt, mint Szenci.

Mi ebből a végső tanulság? A régi magyar családnevek helyesírásával kapcsolatban nincs általánosan érvényes szabály, esetről esetre kell kialakítani valamiféle konszenzust. A különböző tudományterületek képviselőinek el kell fogadnia, hogy adott esetben nem lehet egyetlen „üdvözítő” megoldást találni, a régebbi és az újabb hagyomány jól megférhet egymással.

Felhasznált irodalom

- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 2015.
- Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.) 1978. *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. JATE. Szeged.
- B. Gergely Piroska 2004. Egyetemisták és kollégisták névhasználata a XVI–XVIII. században. *Publicationes Universitatis Micolciensis. Sectio Philosophica* 9: 9–16.
- Klaniczay Tibor 1966. A régi magyar családnevek helyesírása. *Magyar Nyelv* 42/4: 480–486.
- Kovács Sándor Iván 2000. *Szenci Molnár redivivus. Filológiai esszék*. Ister. Budapest.
- Kőszeghy Péter (szerk.) 2011. *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. XI. kötet. Balassi Kiadó. Budapest.

- Mártonfi Attila 1998. A régi magyar családnevek helyesírásához. *Irodalomismeret* 3–4: 1–11.
- Szabó András 2007a. A szenci molnár fia. In: Maczák Ibolya (szerk.): *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Piliscsaba. 286–287.
- Szabó András (szerk.) 2007b. *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára*. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Szikszainé Nagy Irma

INTRATEXTUÁLIS STÍLUSELEMZÉS DSIDA JENŐ *TAVALYI SZERELEM* CÍMŰ VERSE ALAPJÁN

1. Az összehasonlító stíluselemzés kiindulópontja

Egyetlen alkotáson belül is jellemzők lehetnek a legkülönfélébb utalások (párhuzamok, ellentétek, az ismétlések fajtái: tematikus, szövegszerű, ritmikai, rímes stb.), mint Dsida Jenő *Tavalyi szerelem* című költeményében, ezért alkalmas lehet intratextuális összehasonlító stíluselemzésre:

Emléke visszacsillog
s olykor arcomra tűz,
arcomra, mely fakó
s elmúlt évekbe néz.
Fényes volt, mint a csillag,
forró volt, mint a tűz,
fehér volt, mint a hó
s édes volt, mint a méz.

Még néha visszacsillog,
de már nem bánt, nem űz,
enyhén simogató,
mint hús, testvéri kéz:
Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.

Érdeemes megvizsgálni: Miből fakad a költemény líraisága? Miféle értékek szembenállása jellemzi ezt a költeményt? Milyen idők szembesítődnek benne? Milyen szerepet töltenek be a *Még, már, [most] olykor* időhatározó-szók? Milyen hatása az ismétlődés szerepe? Milyen típusú hasonlatok stílusalkotó szerepűek? Mekkora a hasonló és a hasonlított közötti szemantikai távolság? Milyen a hasonlatokban a viszonyítás logikai-szemantikai jellege? Mi a szerepe a hasonlatláncnak

a vers kontextusában? Miféle konstrukciótípus jellemzi a művet? Mit szolgál a két strófa hasonlatainak oppozíciója? Milyen nyelvi formákban tapinthatók ki a poétikusság jelei? Milyen verszenei eszközön érződik a vers formájátéka?

2. A költemény műfaja

A szubjektum a líra műnemében az örömmek és a szomorúságnak hangot adó elégiikus végkicsengésű, kötött formájú dal műfajában állít emléket egy elmúlt szerelemnek úgy, hogy a lírai én háttérbe szorul, és reflektorfénybe a változáson átment, a romantika érzésvilágának megfelelő szerelmi érzés kerül, szuggesztív és melankolikus hangulatot árasztva a mondat- és hangzásszerkezetre épülő harmonikus struktúrában, amelynek a fiktív beszédhelyzete nincs konkrét időhöz, helyhez, személyhez kötve. Még akkor sem lehet a szövegalkotó ént a szövegbeli énnel azonosítani, ha grammatikai utalás van rá (*arcomra tűz*).

3. A versszakok időszembesítése

Egy konvencionális téma: a szerelem lángolásának és elmúlásának időtávlatból szemlélt emléke érzelgősségtől mentes lírává nemesedik ebben a költeményben.

Dsida Jenő poétikai formációjában két időhorizont szembesítődik: a jelenből szemlélt múlt, valamint a múlton belül a régebbi és a közelebbi. Az időszerkezet a strófákat is két részre osztja: az első négy sor a jelen érzésvilágát (*visszacsillog; tűz; nem bánt, nem űz*), a második négy a múltt látatja (*volt; lehullott; elhamvadt; elolvadt, megromlott*). Ennek megfelelően a versszakok első négy sora mindig jelen idő, a második négy pedig múlt. A jelenre és múltra (*Emléke visszacsillog ↔ fényes volt; Még néha visszacsillog ↔ Lehullott*) tagolódó strófák a jelenből szemlélt múltbeli szerelmi érzés képét festik meg, kiemelve a múlt és a jelen disszonanciáját. Az antetizáló szerkesztés által válik összehasonlíthatóvá egy elmúlt lelki folyamat leképezése és a jelenre tett hatása.

Az időszembesítés azzal válik teljesebbé és komplexebbé, hogy a strófák hasonlatsorai kétféle múlt időt vetnek össze: a boldog régmúltat (*elmúlt évekbe*) és a szomorú közelmúltat (*tavalyi*). De a magyarban ennek elkülönítésére nem lévén igeidő, ez csak a vers értelemszerkezetéből: a történés folyamatából, valamint az ezt jelző időhatározó-szókból (*Még, már, [most] olykor*) következtethető ki.

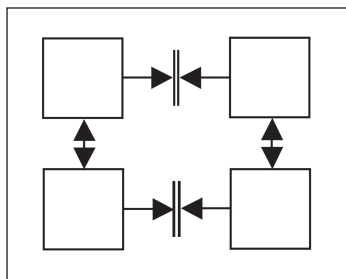
4. A nézőpontváltó strofikus szerkezet

A költői tudatban szembesülő két idő kétféle nézőponttal fonódik egybe. A szerelemhez kapcsolódó érzelmek két pólus köré strukturálódnak. A pozitív és a negatív ellentétező párhuzamossága disszonáns kompozíciót teremt. Ennek a szimmetrikus architektúrájának az opponáló motívumai a szerelmi érzés ellentétbe fordulását vetítik ki: a szerelem érzelmi erejét és elmúlását. A párhuzamos szerkezet ellentétes tartalmakat hordoz, és az ezzel járó síkváltás szinte szétfeszíti a struktúrát.

A két versszakba vetített érzelmi folyamat két időszakának párhuzamos struktúrájában a jelen idejű történések csak kis mértékben szembesítik a szubjektum érzésvilágát: az *Emléke visszacsillog* alany-állítmányi szerkezet folyamatot érzékeltet, a *Még néha visszacsillog* csak alkalmankénti emlékfelidézést. Az *arcomra tűz* határozós szintagmában az ige agresszív hatást sugall, amelyet a lírai én elszenved. Ennek viszont teljesen ellentmond a második egység, mert a második strófa indító tagmondata (*Még néha visszacsillog*) fenntartja a verskezdő kép értéktelítő jellegét, sőt ezt megtoldja az emléket mint absztrakt fogalmat antropomorfizáló, negatív cselekvéseket kifejező igék tagadásával (*nem bánt, nem űz*), és végül a jóleső emlékezést *simogató testvéri kéz* metaforából kibomló hasonlatlan formálódó komplex képpel hangsúlyozza.

A strófák második felében éles a múlt történéseinek párhuzamos szerkesztettségű gondolati-hangulati szembesítő ereje, vagyis az egyenben lejátszódó érzelmi folyamat állomásainak: a szerelmi lángolásnak (*Fényes volt, mint a csillag*) és a szerelmi érzés kihülésének (*Lehullott, mint a csillag*) kontrasztos festése.

Dsida költeménye zenei felépítettségű: önmagába záródó, tudatosan teremtett ismétlésrendszere, versszakképzése, kompozíciós ritmusa révén egyrészt a zenei hatás eszköze, másrészt a tartalmi szembenállásé.

1. ábra: A vers ellenpontosóan szimmetrikus stukturája

A vers struktúrájának hangulati ellenpontoszó szimmetrikus szerkezetét megjelenítő ábra mintha az emberben élő szimmetriavágyat szemléltetné a párhuzamos szerkesztettséggel, amely a kontraszthatás miatt még inkább felerősödik. A két strófa közötti diszharmónia élesen ellentétes az érték és az értéktelenség szuggesztív kontrasztja révén. A verssorok oppozícióváltással térnek vissza, úgy, hogy ugyanaz a kép, ugyanaz az érzelmi állapot poláris ellentétébe vált át, így az ismétlődés párhuzamos szerkezetben antitézisként hangsúlyos, funkciós strukturális elv:

forró volt, mint a tűz ↔ elhamvadt, mint a tűz

Ennek következtében az alapmotívum pozitív és negatív pólusa kirajzolja a költemény konstrukciójának ívét.

5. Az értékpozíciók ellentéte – negatív tükörkép

A költemény szövegvilágát előlegező cím mint paratextuális elem (*Tavalyi szerelem*) kijelöli a vers értelemszerkezetét, hiszen enélkül a főnévi (*emléke*) és igei vonatkoztatások (*visszacsillog; tűz; nem bánt; nem űz*) értelmezhetetlenné válnának.

Az egész művön végigfutó verselem, egy érzés: a szerelem pozitív és negatív emléke kerül a költemény fókuszába, mint az ebbe a műnembe tartozó prototipikus lírai alkotásokban.

A vers értékszerkezetében szembeszökő az értékorientáció a különböző időviszonyokhoz kötődve: a múltban értéknek vélték ellentétükbe csapnak át, a szerelem gyors metamorfózisa révén a boldog szerelem helyébe a boldogtalan lép. Az ellentét és a párhuzam az értelmi és érzelmi hatásfokozás eszközeként nyomósító és hangulaterősítő szerepű. A szerelem két nézőpontú szemléletében alakul a múltértékelés: az első strófa az értéktelített régmúltat, a második az értékvesztett közelmúltat láttatja a motivikusan ismétlődő szavakkal (*csillag, tűz, hó, méz*) alkotott párhuzamokban, és ezáltal az értékpólusok egymáshoz viszonyítással értelmeződnek. Hiszen „bármely műalkotás csak a benne esztétikailag érvényes ismétlések rendszereként értelmezhető” (Szegedy-Maszák 1980: 85).

6. A hasonlatok poétikája

A versszakok második része a lírai én belső világát láttatja: az első strófában a szerelem múltbeli milyenségét, erejét és hatását, a másodikban pedig ennek elmúltát. Az első strófa képei konvencionális kifejezések, ún. őshasonlatok, amelyekben a tapasztalat miatt a hasonló és a hasonlított kapcsolata ősidők óta állandó (a szólásgyűjtemények adatolják is): például a méz az édességgel kerül hasonlósági viszonyba. A kifejezésmód konvencionáltsága zárt szemantikai-grammatikai szerkezetű szóláshasonlatokban testesül meg, de kiválóan adja vissza az érzelmi intenzitás teljességét, a líraiság bensőséges hangulatát a hasonlatba foglalt érzések tárgyasításával a hasonló és a hasonlított közötti szemantikai távolság ellenére is, jelentésbővülést eredményezve a hasonlítottban:

Fényes volt, mint a csillag,
forró volt, mint a tűz,
fehér volt, mint a hó
s édes volt, mint a méz.

A hasonlat, amelyben mindig két önálló, körülhatárolt fogalom a hasonló és a hasonlított, ősi szerepéhez híven szemléltető szerepű. A közöttük levő szemantikai távolság a hasonlat esztétikai hírértékének forrása, ugyanakkor „az éles kép költői alapkövetelmény” (Nemes Nagy 1982: 28). Igazolódni látszik ezekből a hasonlatokból: „Az igazi kép mindig heurisztikus [...] úgy hat, mint egy tapasztalat” (Nemes Nagy 1982: 32, 33). Mind a négyféle megközelítés ugyanarra az érzelemre: a szerelemre vonatkozik. Szuggesztív módon láttatja a természetes kapcsolatokat.

A versbe beemelt szóláshasonlatok értékminőséget megfogalmazó, az értékek érvényességét állító közhelyes stílusmontázsok. Sokszor hangoztatott igazság voltuk miatt a köznyelv által elkoptatottá váltak, és a stilisztikai könyvek éppen ezért kiüresedettek, „nulla fokú expresszivitásúnak” tartják. Ennek a versszaknak a hasonlatai valóban nem eredetiek, nem meglepők, nem művésziek, hanem köznapiak, szokványosak, megegyeznek a tapasztalati ismereteinkkel. Mivel a mindennapokban a nyelvhasználó ezekkel a hasonlításokkal él, semmi újszerű nincs bennük.

Az első versszak hasonlatai minőséget meghatározó hasonlítást tartalmaznak: *fényes*, *fehér*, *forró*, *édes*. Ezek hasonlító mellékmondatokkal kifejezett hasonlatszerkezetek, amelyekben a hasonlított a főmondat odaértett alanya (*szerelem*),

a hasonló a mellékmondat alanya, a hasonlósági alap (*tertium comparationis*) a két tagmondat névszói-állítmánya, amely csak a főmondatban van kitéve. A hasonlósági alap minden esetben jelölt, szemantikailag kifejtett. Ezek a hasonlatok jelentésstruktúrájukban nem érintkező fogalmakat vetnek össze, mert a hasonlított elvont fogalomként érzést jelöl: *szerelem*, míg a hasonlókon konkrét köznévként egyedi, illetve anyagnevek:

<i>szerelem</i>	—	<i>csillag</i>
<i>szerelem</i>	—	<i>tűz</i>
<i>szerelem</i>	—	<i>hó</i>
<i>szerelem</i>	—	<i>méz</i>

Hogy a hasonlítások mégis létrejöhetnek, az a magyarázata, hogy egyetlen azonos tulajdonságjegy meglepte már közelíti a jelentések közötti szemantikai távolságot. Lausberg hangsúlyozza (1990: 232–234), hogy a *tertium comparationis*-ban a hasonló tulajdonságot tartalmazó jegyek mellett megvannak a nem hasonlóságot jelentők is, így minden hasonlóval vegyül valami nem hasonló, de a vegyülésfok változó lehet.

Dsida hasonlatában a *szerelem* és a *csillag* közös jegye: *fényes*, noha tulajdonságjegyeik hasonló minőséget legfőbb asszociatív úton mutatnak: a *csillag fényes* volta miatt feltűnő égi jelenség, és a *szerelemről* is azt tartja a népdal: *A szerelmet eltitkolni nem lehet, azaz feltűnő két ember vonzódása. Szerelmi lángolásról a köznyelv is beszél átvitt értelemben, költők szerelmi tüzet is emlegetnek, és ebben a versben is a szerelem és a tűz a forró hasonlósági jegyben érintkezik, nyilván azért, mert a jó érzéshez a melegség fogalmát szokás kötni. A szerelem és a hó mint hasonlított és hasonló egymásra vonatkoztatását a fehér mint közös vonást adó egyetlen tulajdonságjegyben képzelhető el: és ez a tisztaság, a többi eltérő tulajdonságjegy a szemantikai távolságot növeli. A szerelem és a méz jelentésstruktúrájában a hasonlítás alapja: édes. Nyilván a kellemesség érzése közelíti ebben az elvont fogalmat és az anyagnevet.*

Ha meleg kályhára mondjuk: *forró volt, mint a tűz*, ha alaposan kimosott ruhára: *fehér volt, mint a hó*, ha gyümölcsre, krémre: édes volt, mint a méz, akkor pontos, tisztán értelmezhető hasonlatokkal élünk, amelyek nem mozgatják meg a befogadó képzetét, bár kétségtelenül láttató erejűek. A Dsida-vers szövegébe ágyazottan viszont mindezek a hasonlatok talányossá, elmosódott rajzolatúvá, ködös képzetet keltővé lényegülnek át, mert a szerelemre, egy érzelmre és nem egy dologra vonatkoznak. A művészi hatásukat éppen ez a homály fokozza. Mert a hasonlat kapcsolatot teremt egy fogalmi, vagyis érzékszerveinkkel nem felfogható, a szerelem és szemléletes jelenségek között.

Ezzel az érzésvilággal ellentéteződnak a második strófa pusztulást, enyészetet jelentő hasonlatai. Ezek nem találhatók meg a szólásgyűjteményekben, így konvencionalizáltságuk mértéke kisebb, ezért tapasztalati hitelességük és érzéketlenségük ellenére is nyitottabb szemantikai térben fednek le lényegileg azonos jelentésmezőt: a szerelem emlékének elmúlását, érték pusztulását:

Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.

Ezek a hasonlatok a dolgoknak a legtermészetesebb megszűnését jelentik: a csillagok némelykor tényleg lehullanak, ezért szokás hulló csillagokról beszélni; a tűz lángolását mindig követi a lelohadása, elhamvadása; a hó halmazállapota a mi égővünk alatt nem marad állandó, hanem elolvad; egy idő után a méz állaga megváltozik, tehát megromlik.

De már a szerelemre vonatkoztatni ezeket a történéseket önkényes, viszont éppen ezért egyedi. Ezeknek az értékmegvonó értelmű, szerkezetileg hiányos (sem alany, sem úgy utalószó nincs a főmondatokban) módhatározói hasonlító mondatoknak a tartalma különbségeik ellenére is hasonló, mert halmozott voltukkal más-más oldalról: a látás, a tapintás és az ízlelés oldaláról tükrözik plasztikusan a szerelem elmúlását, tehát érzéketlenséggel szuggeralják az érzelmi viszonyulást.

A hasonlatban a közös jegyet a tertium comparationis hordozza, amely mindig jelölve van. Ebben a költeményben a szerelem tulajdonságjegyei vizualitáson (*fényes, fehér; lehullott, elhamvadt*), tapintáson (*forró; elolvadt*) és ízlelésen (*édes; megromlott*) alapuló hasonlatokban válnak érzéketlensé:

Hasonlított	hasonlóság (tertiumcomparationis)		Hasonló
(szerelem)	<i>fényes</i>	<i>lehullott</i>	<i>csillag</i>
	↔		
(szerelem)	<i>forró</i>	<i>elhamvadt</i>	<i>tűz</i>
	↔		
(szerelem)	<i>fehér</i>	<i>elolvadt</i>	<i>hó</i>
	↔		
(szerelem)	<i>édes</i>	<i>megromlott</i>	<i>méz</i>
	↔		

Mindkét strófa csak áttételesen jelzi az individuumnak a szerelemi érzés miatti boldogságát, illetve boldogtalanságát, mert a szerelem mint elvont fogalom konkrét főnevek révén (*csillag, tűz, hó, méz*) tárgyiasul, és az ezekhez kapcsolódó melléknevek és igék által válik érzékletessé (*csillag – fényes – lehullott; tűz – forró – elhamvadt; hó – fehér – elolvadt; méz – édes – megromlott*). Mivel az első versszak hasonlatsorában az összetett állítmányok névszói részének melléknevei (*fényes, forró, fehér, édes*), a másodikban az igei állítmányok (*lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott*) vonatkoznak a szerelemre, utólag ezek átmetaforizálódnak. A szerelemi érzés különlegességét (*fényes*), erősségét (*forró*), tisztaságát (*fehér*) és vonzerejét (*édes*) jelző mellékneveket felváltó igék nem csupán a szerelmi emlék hatástalanává válását, megszűnését érzetik (*lehullott; elhamvadt; elolvadt*), hanem a *megromlott, mint a méz* hasonlat egyenesen az emlék elértéktelenedését szemlélteti.

7. A képszerkezet virtuozitása – a párhuzamosság retorikája

A szójelentések a műalkotásbeli megjelenítés révén az egyszerű hétköznapi képek révén is kifejezővé válnak az arányos és mesteri struktúrájú, kohezív kompozícióban, a strófák képi síkjainak paraleliztikus kontrasztjában.

Nem történetmondásból, nem megokolásból ismeri meg a befogadó az érzelmeváltást, hanem a képek közvetítette szövegvilágból, mert a szerelmi érzés dinamikája a képi anyagban tükröződik: a hasonlatok megvilágítják az érzésvilágot. A képek tárgya látszólag valós, konkrét, valójában a szemléletesség elvontat jelenít meg: a szerelem érzését.

A vers hatása tehát nem a strófák választott képein, hasonlatanyagán múlik, hanem az emóciókhoz csatolt értékítéleteknek megfeleltetett kontrasztos képrendszeren, éles ellentétű hasonlatsoron, párhuzamosságukkal hatnak az antitezisek, illetve azáltal emelődnek ki, hogy a jelenre épülve képeznek szembevető múltbeli eltérést.

Poétikai tudatosságot jelez ennek a játéklehetőségnek a kihasználása, hogy a költemény hasonlatainak nem különös, sőt elkoptatott jellegét ellensúlyozza stílári szerkesztettségük: mindig egysoros, rövid, soronként tartalmilag lezáruló voltak, amely stílusténnyé avatja a belső ritmust eredményező hatásukat.

A hasonlathalmazással felfrissülnek ezek a közhely voltukban igazságot kifejező képek. A képhalmazást az magyarázza, hogy a látás, a tapintás és az ízlelés területéről érkező érzetek lényegileg azonos szemantikai mezőt fednek le: ugyanazt az örömrétet sugallják. Élettel teli vitalitást, dinamizmust sugároznak.

A szövegszerveződés bravúrja: a strofikus felépítésben a párhuzamosság tartalmi ellentétbe fordulást hoz, értékátrendeződéssel változik meg a képiség a tükörszimmetrikus szerkezetben:

*Fényes volt, mint a csillag → lehullott, mint a csillag;
forró volt, mint a tűz → elhamvadt, mint a tűz;
fehér volt, mint a hó → elolvadt, mint a hó;
s édes volt, mint a méz → s megromlott, mint a méz.*

A mondatpárhuzamok tükörmondataiban az azonos felépítésű, de szembenálló tartalmak ellentétező struktúrát képeznek. Hasonlatláncra építi tehát a költő a költemény szövegvilágának kohézióját, megteremtve ezzel azt, hogy a negatív értelmű hasonlatok a pozitívak ellentételezéseként jönnek létre. Erre a képmegújító, képhalmozó technikára igaz lehet Nemes Nagy Ágnes állítása: „Lehet olyan élménysor, de még mennyire lehet, amelyet csak *sokkal* lehet elmondani” (1982: 34), noha a sok kép ki is olthatja egymást.

Tudatos stílusművészre vall a párhuzamos képszerkesztés, amelyet mesterien használ fel az érzelmi változás jelzésére Dsida. Szerkesztési bravúr, hogy ugyanazok a hasonlók (*csillag, tűz, hó, méz*) kapcsolódnak az első strofában a szerelem milyenségét érzékeltető melléknevekhez (*fényes, forró, fehér, édes*), a másodikban pedig a szerelem elmúlását kifejező igékhez (*lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott*). A *csillag, tűz, hó, méz* kétértékű fogalmakként az illúzióval telített pozitív és az illúziótlan negatív nézőpontot szembesítik.

Ezeknek a hasonlatoknak a párhuzamba és poláris kontrasztba építettsége az újszerű és láttató erejű tükörjáték.

8. A strófák grammatikai formája

Az érzelmi drámát „megéneklő” individuum személyes érzékenysége, érintettsége nyilvánvaló, de ezt grammatikai személyhez kötöttség nem jelöli a versbeszédben, még harmadik személyű, elszemélytelenítő forma sem, csupán egyetlen birtokos személyjeles alak (*arcomra*) a vers háttérsíkjába bújtatva árulja el a vallomásos jelleget. Így a szubjektumtól eltávolítottan az érzés önállósul. Sőt, hogy a szerelem érzéséről van szó, csupán a cím jelzi (*Tavalyi szerelem*), és erre utal vissza az *emlék* szó birtokos személyjeles formája (*emléke*). A cím ismeretében válik értelmezhetővé a vers.

Mindkét strófa második része mindegyik sorának a szintaktikai szerveződése egybevágó:

*Fényes volt, mint a csillag,
forró volt, mint a tűz,
fehér volt, mint a hó
s édes volt, mint a méz.*

*Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.*

állítmány + kötőszó + névelő + főnév

állítmány + kötőszó + névelő + főnév

A két strófa szintaktikai struktúrája abban tér el, hogy az elsőben az állítmányok névszói-igei fajtájúak, a másodikban igeiek. Ha pedig a két versszakot egymásra vetítjük: látható a szintaktikai paralelizmus.

Bámulatosan szűkszavú, tömör ez a szöveg. A sűrítés nyelvi jele az alany hiánya a költemény hasonlatsorainak főmondataiból: az első strófában a *szerelem* szó alany volta valószínűsíthető, a másodikban viszont az alany pozíciójának a helye, a hiánya a *szerelem* vagy az *emléke* szóval is kitölthető. A nem explikált grammatikai alany a verscímből és a költeményt indító első szóból következtethető ki (*emléke*). De az implicitség következtében a befogadó esetleg a *szeretett lény emléke* kifejezés rövidített formájaként is értelmezheti a verskezdő szót.

A *visszacsillog* ige jelentése szempontjából lényeges az igekötő-használat. Ez ugyanis hangsúlyozza az individuumra való visszahatást. A *visszacsillog*, az (*arcomra*) *tűz* igék az emléket mint egy természeti jelenséget láttatják szemben a *bánt*, az űz drasztikus fizikai ráhatást kifejező jellegével szemben.

A költemény utolsó négy sorában is jelentősége van az igekötőknek, mert ezek (*le, el, meg*) az elégikus szomorúságot erősítik a befejezettséget, a végleges elmúlást sugalló jelentésükkel: *lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott*.

9. A vers stílusstruktúrája

A költeményben a belső érzelmi folyamat időszembesítés révén többszörös nézőpontbeli, jelentésbeli és grammatikai ellentétezés révén válik a befogadó számára szemléletessé. Ezt az antitetikus szerkesztést az alapjában véve közömbös stílusminősítésű szóhasználat alig tükrözi vissza, legfeljebb a konvencionizáltság fokában tér el kissé a két strófa. Ebből az egyszerű és egységes stílusból igazán feltűnő csak az emléket metaforikusan megjelenítő *visszacsillog* ige. Ezenkívül nyilván a nyelvi játék jele, hogy az azonos tövű, hasonló hangzású *csillog* ige és a *csillag* főnév és az azonos alakú *tűz* ige és a *tűz* főnév kerül rímhelyzetbe. „A

szójátékok nem egyszerűen a szavak többretegűségének és polivalenciájának játéka, amikből kialakul a költői szöveg – bennük sokkal inkább önálló értelemegységek vannak egymás ellen kijátszva. [...] A szójáték így produktív szerepet vállalhat az erős reflexiók költészetben” (Gadamer é. n.: 35).

A stíluszervezet felépítettsége követve a mű értelemszerkezetét egymásra kopírozza a hasonlatokat mind grammatikailag, mind értelmileg, ezzel mintegy statikusá téve a folyamatábrázolásban a leírást. A banálisnak, pátoszalannak tetsző hasonlatok a szerkesztettség révén válnak élménytartalmat megjelenítővé, jelentést erősítővé: a sorok első és az utolsó szavai közötti erős szemantikai viszony miközben a nyelvhasználati megszokottságot mutatja fel (*fényes csillag; forró tűz, fehér hó; édes méz; lehullott csillag; elhamvadt tűz; elolvadt hó; megromlott méz*), a sorokon belüli pozíciójuk mintegy keretezi, zárttá teszi a hasonlatokat.

A költemény második részének szerelemsírató szomorúsága az ismétlésbe rejtett antiklimax alakzatával: a pozitívumból negatívvá váltásával emeli ki a szabályos formába rendezett diszharmonikus tartalmat.

Ezenkívül is több apróbb jelzett és latens ellentét szövi át a költeményt: hőérzetkontraszt: *forró* ↔ *hűs, tűz* ↔ *hó*; a fent és a lent térbeli oppozíciója: *Fényes volt, mint a csillag* ↔ *Lehullott, mint a csillag*; a fény és fénytelenység ellentéte: *visszacsillog* ↔ *fakó*; szín és színtelenség: *fehércsillogás* ↔ *tompaság*; *sárgás pirosastűz* ↔ *szürke, fekete hamu*; *fehérhó* ↔ *sár*; *sárga méz* ↔ *zavaros, undorító folyadék*; az időbeliséget jelző határozószók kontrasztja: *még* ↔ *már*. A meleg, szín pompás világból hideg, színét veszített világ lesz.

10. A vers hangzós síkja mint hatástényező

A lírai műnek mindig jellegzetessége a hangszerkezete. A Dsida-vers jambikus lejtésű sorai harmonikus zeneiségűek. Maga a jambus nem különös versláb, a beszéd természetességével hat, ezért sokkal inkább az a fontos: milyen tartalmat hordoz. Jelen esetben könnyedsége, emelkedő jellege disszonáns a költemény érzelmi-tartalmi „lejtő” struktúrájával.

A zeneiséghez hozzájárul még a második strófa utolsó négy sorában az *l*-ek relatív gyakoriságából adódó lágy hangzás is:

Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.

A strófák önmagukban szemlélt rímszerkezete korrelál az emocionális tartalommal: hiszen rímtelennek tetszenek a sorai. A költői bravúr viszont a vers két strófájának rímképletét egymásra vetíti: azaz a strófák megfelelő sorszámú sorai rímelnek: *csillog – csillog; tűz – űz; fakó – simogató; néz – kéz*, illetve utolsó 4 soraik önrímesek (*csillag – csillag stb.*). Sőt a versszakok első és második négy sorának rímrendszere is egybevág rímelésbeli játékosággal:

Emléke visszacsillog	a	Még néha visszacsillog,	a
s olykor arcomra tűz,	b	de már nem bánt, nem űz,	b
arcomra, mely fakó	c	enyhén simogató,	c
s elmúlt évekre néz.	d	mint hűs, testvéri kéz:	d
Fényes volt, mint a csillag,	a	Lehullott, mint a csillag,	a
forró volt, mint a tűz,	b	elhamvadt, mint a tűz,	b
fehér volt, mint a hó	c	elolvadt, mint a hó	c
s édes volt, mint a méz.	d	s megromlott, mint a méz.	d

A hasonló hangzású *csillag–csillog* rimbe helyezése is jelképezi, hogy Dsida versírási művészetére jellemző a versmuzsika, mint a *Szőkevények a fák közt* című költeményében:

Lengeteg édes hangulatokkal járjuk az ordas
 Rengeteg, és csiklandó fura fordulatokkal
 Fogok regélni rengeteg.

11. A szövegegész jelentésrétegei

Az individuumban lejátszódott érzelmi dráma vetül ki a versbe az ellentétes emóciókkal. Az indulatmenet feszítő ereje lecsökken: az érzés dinamikája az érzelmi intenzitásból a teljes elernyedésbe vált át, némi Vajda János-i pillanatnyi felcsillanást (*De néha csöndes éjszakán... Hattyúi képed fölmerül. És ekkor még szívem kigyúl*) sejtetve (*Még néha visszacsillog*). Ráadásul a két strófa jelentése között a nézőpontváltás: az ellentétbe fordulás az átmenet magyarázata nélkül még élesebb.

12. Az összehasonlító stílusvizsgálat következtetései

Egy szerzőtől származó egyetlen szöveg hasonlóságokat mutató egységeinek összevetése vezet el annak felismeréséig: a változatlan képalkotási technikával, a gondolaritmusos szerkesztettséggel a konvencionális képzettársulás hatásos stílusténnyé válhat. Mert a költemény ismétlődő eleme mellett mindig van egy

változó is, ezzel új kontextusba kerül a visszatérő motívum az antitetikus szerkezetben, és az így létrejövő variációs ismétlődés többletjelentéssel telítődik, ugyanakkor esztétikumképző hatása is: a művészi kompozíció szimmetriáját, harmóniáját teremti meg.

Dsida Jenő *Sírfelirat* című versének utolsó sora ezt óhajtja: *felejtsd el arcom romló földi mását*. Jogos ez a kívánság, hiszen egy költő „nem romlandó arca” maga a költészete. A magánemberről mit sem tudó olvasó számára a nyelv az alkotó gondolatiságának letéteményese, és lényegtelen számára, hogy a *Tavalyi szerelem* című költeményében az alkotó a saját vagy más érzésvilágának ad-e hangot. Az alkotás a fontos, amelyben az értékdiszsonanciák feloldatlansága látszólag teljes egyszerűségű, eszköztelennek tetsző, de valójában mesteri képszerűsége vetül ki egyetlen szövegvilágon belül: a szerelem két időszakának egymásra vetítése a művészi architektúrában párhuzamos képekkel, nyelvi ellenpontozással versélményhez juttatja a befogadót.

Ez a kétstrófás vers egy adott téridőben a múltra és a jelenre orientált időszembesítő alkotás hagyományos megjelenítésű formában, amelynek antinomikus kettős képei egységbe foglalják a művet. Síkváltásokkal együtt járó, nézőpontváltó struktúrájának tükörszerkezetre építettsége pedig művészi konstrukciót teremt.

Felhasznált irodalom

- Gadamer, Hans-Georg [é. n.] *Szöveg és interpretáció*. In: uő.: *Szöveg és interpretáció*. (szerk. Bacsó Béla): Cserépfalvi. Budapest. 17–43.
- Lausberg, Heinrich 1990. 3. kiad. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 232–234 (§ 422–425).
- Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek. Esszék, tanulmányok*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván – Veres András (szerk.): *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 77–159.

Forrás

- Dsida Jenő összes versek és műfordítások*. 1983. (Szerk., vál., utószót és jegyzeteket írta Szakolczay Lajos) Magvető Kiadó. Budapest.

Takács Judit

TARTALMAK, MÓDSZEREK ÉS TAPASZTALATOK A MAGYAR NYELV EREDETÉNEK TANÍTÁSÁVAL KAPCSOLATBAN¹

„A nyelvtanórák jelentik a mai magyartanítás egyik problémás területét, leginkább a hetedik osztálytól kezdődően. Az irodalomanyag óriási mennyisége miatt a pedagógusok számos esetben a nyelvtanórák kárára növelik az irodalomra fordítható idő mennyiségét. Állandó szakmai vita tárgya, hogy mekkora legyen a leíró nyelvtan oktatásának mértéke és mennyisége, illetve az, hogy milyen feltételek mellett történhet a modern nyelvészeti irányzatok közvetítése (...)” E hosszasan idézett szavak Kerber Zoltántól származnak (2002), aki már csaknem két évtizeddel ezelőtt felvetette ezt az azóta is aktuális problémát.

Akkor sem tűnik jobbnak a helyzet, ha a nyelvtan tananyagának egy részére, a magyar nyelv eredetének, rokonságának témakörére tekintünk. Az egyes évfolyamokhoz kötődő tananyagrészeket többször is megvizsgálták már (Sipos–Várnai 2011, Takács 2007, 2017), s ezek alapján egyértelmű, hogy nem csupán az erre kijelölt óraszám kevés. A jelenleg általában használatos tankönyvek kevés segítséget nyújtanak a tanároknak, mert azon kívül, hogy (kevés kivételtől eltekintve) alapvetően a frontális módszerek használatára és egyéni feladatmegoldásra épülnek, sok esetben is elavult vagy helytelen adatok, tények is szerepelnek bennük.

¹ A tanulmány megjelenését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

Bár már sokan szorgalmazták (Csepregi 2013; Oszkó 2010, 2012; Sipos 2010, 2012), ennek a tananyagrésznek kapcsán az online elérhető és digitális adatbázisok használata kevésbé elterjedt. Ez véleményem szerint egyrészt a témára fordítható óraszámkeret csekély voltával, másrészt viszont azzal magyarázható, hogy maguk az általános és középiskolai tanárok sem ismerik ezeket a lehetőségeket. Tanulmányomban ezért a kérdés kapcsán először azokat a tényezőket ismertetem, amelyek a vizsgált témával kapcsolatos ismeretek alapos és ideológiamentes megismertetését nehezítik, majd a témakör feldolgozását segítő hasznos forrásokat és módszereket mutatok be.

A téma oktatásához kevés támpontot nyújt az idén január végén megjelent Nemzeti Alaptanterv, sőt a dokumentum magyar nyelv eredetének tanítására vonatkozó részei jelentős aggodalomra is okot adnak. Az 5–8. évfolyam legfontosabb anyanyelvi témakörei között megjelenik a „nyelvtörténet, nyelvrokonság, a legújabb kutatások eredményei” téma, a 9–12. évfolyamon pedig elvárás az anyanyelvi kultúra és anyanyelvi ismeretek terén, hogy a diák ismerje és értse a nyelvrokonság fogalmát, annak kritériumait, ismerje a magyar nyelv eredetének hipotéziseit, és azok tudományosan megalapozott bizonyítékait (NAT 2020: 303–304). Ez a pontatlan és (feltehetően szándékoltan) homályos megfogalmazás azt sejteti, mintha jelenleg is zajlanának változást eredményező és ezért bemutatásra érdemes kutatások a magyar nyelv eredetével kapcsolatban, sőt mi több, mintha nyelvünk eredetével kapcsolatban több versengő hipotézis lenne, melyek mindegyike tudományos megalapozottsággal bírna. Ezt támasztja alá, hogy az egész anyanyelvoktatásról szóló részben egyszer sem fordul elő sem az *uráli*, sem pedig a *finnugor* terminus.

A 2020. január végén megrendezett *250 éves a Demonstratio* című tudományos konferencia középpontjában Sajnovics János *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse* című, finnugrisztikai szempontból mérföldkőnek tekintett műve állt. A rendezvényen két előadás is érintette a magyar nyelv eredete és rokonsága témakör oktatásával kapcsolatos nehézségeket. Szentgyörgyi Rudolf (2020) arra hívta fel a figyelmet, hogy maguk a magyartanárok is ambivalensen állnak a téma tanításához: azok mellett ugyanis, akik hitelesen képviselik nyelvük finnugor/uráli eredetének bemutatását, sokan ezt és az alternatív nézeteket is hasonló súlyúként mutatják be, de olyanok is sokan vannak, akik csak utóbbiakat emelik ki vagy a magyar nyelv eredetének kérdéseit egyáltalán nem is tanítják. Ezzel összefügg Terbe Erika megfigyelése (2020), mely szerint a magyar szakos egyetemisták körében is igen nagy a zűrzavar a magyar nyelv

eredetét, rokonságát illetően, sok esetben az ezzel kapcsolatban feltett kérdésekre adott válaszaikban ellentmondásokra is bukkanhatunk, s csak a (finnugrisztikát már tanult) végzősök körében tapasztalt helytálló ismereteket.

A magyar nyelv eredetét érintő ismeretekkel kapcsolatos objektív tájékoztatást nehezíti az a tényező is, amit Sándor Klára „kulturális előhuzalozás”-nak nevez (2011: 64–66). A magyar nemzeti emlékezet ugyanis erősen kötődik a hunhagyományhoz, mely a hunokkal kapcsolatos mondák hangsúlyos iskolai jelenlétének tudható be (vö. Imreh 2017). A mondák, regék, legendák (s köztük a magyar nép eredetével kapcsolatos mondák is) a 4. osztályos magyar irodalmi tananyag részét képezik. A mondák közül az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet 4. osztályos olvasókönyvének második kötetében szereplő Emese álma, csodaszarvas regéje és a hunokkal kapcsolatos mondák ugyanolyan hiteles, történelmi eseményként jelennek meg, mint később a honfoglalásról, Nagy Lajos vagy a Hunyadiak koráról írtak. A gyerekek fejében Hunor és Magor története éppoly valósnak tűnhet, mint a tatárjárás, s nem kereteződik át szépirodalommal.

A máig élő hunhagyomány és a nyelveredet tényei azonban nem zárják ki egymást, hiszen míg az első kulturális örökségünk része, másik nyelvünk keletkezésének és eredetének tényeiből áll össze. Úgy vélem azonban, hogy az eddiginél sokkal jobban kell törekednünk az oktatás során a mondák „valóságának” és a történelmi ismereteknek a szétválasztására, hogy a 12.-es nyelvtanórán a diákok ne érezzenek hamis dilemmát és választási kényszert a hun–magyar mondák talaján évek alatt megerősödött nemzeti identitásuk és a nyelvtörténet tényei között. Hiszen ahogy Sándor Klára fogalmaz (2011: 7): „nem biztos, hogy a két vonulat, a nyelvtörténet valósága és a mondák igazsága mindenkinek a fejében megfér egymás mellett”, s „Ugyan ki akarna ezekről (ti. az irodalmi hagyományból táplálkozó identitásképzésről) lemondani az explozívák előtti denazalizációt kísérő zöngésedés kedvéért?” (2011: 16).

Terbe Erika vizsgálatának (2020) fontos megfigyelése volt az is, hogy az alternatív elméletekről legtöbbször hallomásból, barátaiktól, a „közbeszédből” értesültek. Ez is indokolja, hogy égető szükség van nyelvünk eredetével kapcsolatban a tudományos ismeretterjesztésre (vö. Honti 2004: 150; Sándor 2011: 68, Kálmán 2019), a laikus teóriák népszerűségét feltehetőleg ugyanis éppen ennek hiányosságai okozzák. A hiányt pótolandó számos szakkönyv jelent meg az utóbbi időszakban, melyet a nyelvrokonság iránt érdeklődő közönségnek szántak. Csúcs Sándor *Miért finnugor nyelv a magyar?* (2019) című kötetének célja, hogy olyan alapvető ismereteket adjon e témáról, melyek a középiskolai nyelvtani tanulmányok alapján is érthetőek min-

denki számára. Esszézerűbb Nádasdy Ádám hasonló témájú kötete (2020), ám a Kálmán László (2019) által fontosnak tartott segédlethez, mely a magyar nyelv uráli eredetének bizonyítékait tartalmazza röviden és közérthetően, a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának munkatársai által készített *A nyelvhasználat alapfogalmi* című kiadvány felel meg legjobban (Oszkó–Sipos–Várnai 2015). Ez utóbbi online is elérhető és oktatási céllal is jól használható, bár megkívánt előismeretei miatt elsősorban a felsőoktatásban.

A *Nyelv és tudomány* (nyest.hu) oldalain számos tudomány népszerűsítő cikket olvashatunk nyelvünk eredetével kapcsolatban finnugor nyelvész szerzőktől (*Bevezetés a nyelvrokonság kérdésébe, Mi bizonyítja, hogy a magyar nyelv finnugor?; Érvek a finnugor nyelvrokonság mellett, A finnugor „elmélet” és a finnugor-ellenes „elméletek”, A szabályos hangmegfelelésekről, Mi a csoda az az „alapszó-kincs”?, A családfamodell és következményei*). Ezek lépésről lépésre tisztázzák a nyelvrokonsággal kapcsolatos alapvető fogalmakat és tudnivalókat, és jól használhatók az általános finnugrisztikai ismeretek online forrásaként is.

A magyar nyelv eredete és rokonsága témakör oktatásának támogatására, interaktívra tételére talán a legjobb jelenleg elérhető online eszköz a Reguly Intézet honlapjáról elérhető *Madártávlatból* című szemléltetőanyag, melynek használatáról Csepregi Márta írt részletes bemutatót (2013). Az oldalon nemcsak tényyszerű, pontos adatokat kapunk a finnugor nyelvet beszélő népekről és nyelvükről, hanem számos feladat, videó, interjú, interaktív tartalom és hanganyag is elérhető, mely pl. a szabályos hangmegfelelések bemutatását könnyebbé és érthetőbbé teszi. Azok a nyelveredet témaköréhez kapcsolódó, középiskolai oktatás számára készített, online is elérhető tananyagok azonban, melyek saját tapasztalataim és magyartanárok körében végzett nem reprezentatív felmérésem szerint leginkább ismertek és használatosak, nem minden szempontból megfelelők. Közülük a közvetített ismeretek hitelessége és pontossága szempontjából egy tanórákon gyakran használt oldal, a zanza.tv nyelvtörténeti ismeretekhez kapcsolódó tananyagait vizsgálom meg.

Ezen az oldalon 8 tantárgyhoz, köztük a 12.-esek magyar nyelvtani tananyagához kapcsolódóan találunk 5–6 perces (tehát a tanítási órák menetébe jól beilleszthető), animációk formájában feldolgozott tananyagrészeket. Az egyes témákhoz teszt, feladatlap és megoldások is tartoznak, ez akár önálló tanulásra is alkalmassá tehetné az oldalt. A magyar nyelvtörténeti részen belül találjuk meg a *Nyelvrokonság* és *A magyar nyelv eredete és rokonsága* című témákat. Ez utóbbi két téma öt-öt perces szövegébe több nem helytálló vagy pontatlan megállapítás is került, pl.:

- A nyelvekben talált hasonló elemek vagy jelenségek utalhatnak közös eredetre, de az egyéb eshetőségeket is meg kell vizsgálni. Csak számos lényeges egyezés bizonyítása után állapítható meg két nyelv rokonsága, és így közös őstüket is jellemezni tudjuk.
- A finnugor nyelvek közé tartozik a számi (korábbi nevén: lapp) nyelv, maguk a lappok azonban nem rokonok a finnugorokkal, hanem nyelvcserevel jutottak nyelvükhöz.
- A számik – régi nevükön: lappok – embertanilag is különböznek a környező skandinávoktól, hiszen nagyon alacsonyak, és az arcuk is más. Ők Európa legősibb lakói, akik sok ezer éve átvették a finnugorok nyelvét.
- Az uráli nyelveknek ma 24 millió beszélőjük van. Körülbelül 15 nyelv tartozik ide.

Bár a kiemelt példák csak 2 anyagrészből valók, de a többiben is megtalálható pontatlanságok és a szöveg egészére jellemző félreérthető fogalmazásmód miatt ez a segédlet sem a tanítás során, sem önálló tanulásra nem ajánlható.

Erre a kiadványra is jellemző, hogy az uráli nyelvrokonság bizonyítékainak tárgyalását a nyelvtörténeti részek bevezetőjeként kezeli. Egyetérttek azonban Szentgyörgyi Rudolf felvetésével (2020), miszerint az uráli nyelvrokonságot (a nyelvrokonság bizonyítékainak bemutatását) nem célszerű a magyar nyelvtörténet részeként tanítani, hanem korábban, az általános nyelvészeti részekhez (pl. a nyelvcsaládok bemutatásához) kapcsolva lenne hatékony bemutatni a történeti összehasonlító módszert, illetve a szabályos hangmegfeleléseket. Sőt ez utóbbit érdemes nem is finnugor (hanem például a diákok által tanult angol, német vagy spanyol, esetleg a még könnyebben felismerhető újlatin) nyelvekből származó példákon megmutatni, demonstrálván ezzel azt, hogy maga a módszer általános érvényű, bármely nyelvcsalád nyelvei közt működik.

Bár a projekt munkát alapvetően a csoportos tevékenységformák közé soroljuk, hiszen egyik lényeges célja a társakkal való együttműködés, illetve az ehhez szükséges szociális és személyes képességek fejlesztése, egyes elemei (főleg az egyéni kutatásra vonatkozó feladatok) kiválóan alkalmazhatók a vizsgált témakör feldolgozása során is.

A projekt módszer Hortobágyi Katalin meghatározása szerint „olyan tanulás-szervezés, melynek középpontjában valamilyen elvégzendő tevékenység áll, és a hangsúlyt az ismeretek megszerzésének folyamatára helyezi. A projekt végére

olyan produktumot várunk el, mely lehető legszélesebb vonatkozásban tárja fel az adott gondolatkör. A csoporton belüli feladatok elosztását a személyes szándékok és képességek határozzák meg” (2003: 5).

A projektorientált tanulás legfőbb jellemzője (Estefánné–Szikszay 2007), hogy többnyire túlmutat a tantárgyakon, több szaktárgy, ill. szaktudomány körébe tartozó egységes, összefüggő, komplex elméleti és gyakorlati munkát jelent. A tanulás ebben az esetben erősen interdiszciplináris megközelítésmódot igényel, sokszor az iskola falain kívül bonyolódik le, és a legkülönbözőbb anyagok, médiumok, eszközök alkalmazását igényli.

Projekt módszerrel leggyakrabban technikai, művészeti, környezeti és gazdasági projektek jönnek létre. A megvalósítás lépései mindegyik típus esetében azonosak: témaválasztás, tervkészítés, adatgyűjtés, a téma feldolgozása, a termék/produktum összeállítása, a projekt értékelése, és a termék/produktum bemutatása.

Úgy vélem, hogy ismertetett jellegzetességei alkalmassá és kifejezetten hasznos eszközzé teszik a projekt módszert a magyar nyelv eredete témakör oktatására. A módszer révén megszűnik a nyelvtanoktatás témáinak más tantárgyaktól való elszigeteltsége, hisz a projektek oktatási tartalma erősen interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris jellegű. A téma jól megközelíthető a nyelvészeti segédtudományok (pl. történelem, néprajz) és a művészetek (képzőművészet, zene), illetve más diszciplinák (régészet, antropológia, földrajz) irányából is, ezért a projektek során a más órákon szerzett ismeretek eredményesen használhatók. Mivel azonban például történelemből és nyelvtanból teljesen eltérő időszakban kerül sor a magyar nép és a magyar nyelv eredetének oktatására (vö. Takács 2007), a projekt a két helyről szerzett tudás összekötésével is erősíti az ismeretek elmélyítését.

A módszer jellegzetessége, hogy nem alkalmazható zárt tanulásszervezési mód mellett, használata esetén a tanórai keretek sokszor kitérnek. Emiatt vélem a távoktatás során is hasznosnak, hiszen ennek során eleve fellazultak, ha meg nem szűntek a 45 perces tanegységek, s a projekt számára is ideálisabb, ha epochális rendszerben vagy tanítási időn kívüli feladatként szerepel. Használatát támogatja ebben a helyzetben az is, hogy a távoktatás (digitális oktatás) során a tanároknak azon szerepkörei kerültek előtérbe, amelyek a projektorientált tanulás során is elsődlegesek: a megfigyelő, segítő, koordináló, tanácsadói szerep (Szira 2002).

A projekt módszer rendkívül hatékony eszköze lehet a magyar nyelv eredete és rokonsága témakör feldolgozásának. Az eredményorientált, kutatási célú projektek (l. Verók–Vincze 2011: 21–22) mind rövid, mind közép és hosszútávú feladatként

sikeresen működhetnek tanórán és epochális rendszerben egyaránt. A módszer használatát támogatja, hogy erősen épít az interdiszciplinaritásra, és segítségével nemcsak tantárgyi ismeretek adhatók át, hanem általa a nyelvtanórákhoz hatékony személyiség- és készségfejlesztés is kapcsolódhat. Egyetérthetünk Radnóti Katalinnal (2009), aki szerint „A projektmunka számos hagyományos tanítási eljárásnál sokkal nagyobb gyakorisággal képes biztosítani azt az élményt, hogy a gyerek valamit igazán mélyen megértett.”

Felhasznált irodalom

- Csepregi Márta 2013. Nyelvrokonságról – betűvel, képpel, hanggal. *Anyanyelv-pedagógia 2.* <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=453> (2020. 04. 10.)
- Csúcs Sándor 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Estefánné Varga Magdolna – Szikszay Klára 2007. *Projektpedagógia alkalmazása a pedagógusképzésben és a gyakorlati képzésben.* Kompetencia-alapú programok elterjesztése a tanárképzésben. 1. sz. Módszertani Kiadvány. Eger.
- Honti László 2004. Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 137–151.
- Hortobágyi Katalin 2003. *Projekt kézikönyv.* Iskolafejlesztési Alapítvány. Budapest.
- Imreh Réka 2017. A laikus nyelvrokonítási kísérletekkel kapcsolatos oktatásmódszertani kérdések. *Anyanyelv-pedagógia 2.* <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=691> (2020. 04. 10.)
- Kálmán László 2019. Miért urali nyelv a magyar? *Qubit–Tudomány.* <https://qubit.hu/2019/07/04/miert-urali-nyelv-a-magyar> (2020. 04. 10.)
- Kerber Zoltán 2002. A magyar nyelv és irodalom tantárgy problémái az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle* 52/10. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-magyar-nyelv-es-irodalom-tantargy-problemai-az-ezredfordulon> (2020. 04. 10.)
- Nádasdy Ádám 2020. *Milyen nyelv a magyar?* Corvina Kiadó. Budapest.
- Oszkó Beatrix 2010. Uralonet. Internetes etimológiai adatbázis és a nyelvészeti oktatás. In: Kozmács István – V. Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv.* A nyitrai magyar pedagógusképzés 50 éves évfordulója tiszteletére tartott nemzetközi konferencia előadásai. Nyitra. 73–80.

- Oszkó Beatrix 2012. A finnugor (?) *kacsa* és az oktatás (avagy az oktatásban is felhasználható elektronikus források az MTA Nyelvtudományi Intézetében). *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 147–160.
- Oszkó Beatrix – Sipos Mária – Várnai Zsuzsa 2015. A nyelvhasználat alapfogalmi. Kézirat. <http://www.nytud.hu/oszt/finnugor/anyelvhasznalasalapfogalmi.pdf> (2020. 04. 10.)
- Radnóti Katalin 2006. Milyen oktatási és értékelési módszereket alkalmaznak a pedagógusok? In: Kerber Zoltán (szerk.): *Hidak a tantárgyak között: kereszt-tantervi kompetenciák és tantárgyközi kapcsolatok*. Országos Közoktatási Intézet. Budapest. <http://regi.ofi.hu/tudastar/hidak-tantargyak-kozott/milyen-oktatasi> (2020. 04. 10.)
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány: rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Sipos Mária 2010. Etimológiai adatbázis középiskolai nyelvtanórán? In: Kozmács István – V. Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia*. A nyitrai magyar pedagógusképzés 50 éves évfordulója tiszteletére tartott nemzetközi konferencia előadásai. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra. 145–156.
- Sipos Mária 2012. URALONET: új eszköz a nyelvrokonság-tanításhoz. *Anyanyelv-pedagógia* 3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=412> (2020. 04. 10.)
- Sipos Mária – Várnai Zsuzsa 2011. Gondolatok a középiskolai nyelvrokonság-oktatásról. In: Hegedűs Orsolya – Psenáková Ildikó (szerk.): *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért. I. kötet*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra. 97–102.
- Szentgyörgyi Rudolf 2020. *Megjegyzések a nyelvrokonság tanításának módszertanához*. Vitaindító előadás a „250 éves a Demonstratio” című tudományos konferencián 2020. január 27-én.
- Szira Judit 2002. A projektmódszerről. *Új Pedagógiai Szemle* 52/9. <https://ofi.ofi.gov.hu/tudastar/projektmodszerrol/#1> (2020. 04. 10.)
- Takács Judit 2007. A magyar nyelv eredetének oktatásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 133–139.

Takács Judit 2017. Tanítsd úgy, hogy elfogadja...: A magyar nyelv eredetének oktatásáról – újra. In: Bukor József – Štefan, Gubo (szerk.): *Érték, minőség és versenyképesség – a 21. század kihívásai*. A Selye János Egyetem 2017-es Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete. Komárno. Univerzita J. Selyeho. 164–172.

Terbe Erika 2020. Mit gondolnak a mai egyetemisták a finnugor nyelvrokonság kérdéséről? Vitaindító előadás a „250 éves a Demonstratio” című tudományos konferencián 2020. január 27-én.

Verók Attila – Vincze Beatrix 2011. *A projektmódszer elmélete és gyakorlata*. Médiainformatikai Kiadványok. Eger.

Források

NAT 2020 = Nemzeti alaptanterv. *Magyar Közlöny* 2020/17: 290–446.

Falusiné Varga Tünde – Konrád Ágnes – Miskolci Szilvia – Pirisi Anna – Sándor Csilla 2018. *Olvasókönyv 4. osztályosoknak. II. kötet*. Eszterházy Károly Egyetem – EKE Oktatókutatási és Fejlesztő Intézet. Eger.

Tóth Etelka

A CSILLAG, A VIRÁG ÉS AZ EGRI CSILLAGOK

1. Bevezetés – kérdésfelvetés

A *csillag* és a *virág* szavainkat gyakori és kedves szavaink között tartjuk számon. Gyakorisági mutatójukat illetően értelmező kéziszótárunk a *Magyar nemzeti szövegtár* feldolgozásából kinyert adatok alapján mindkettőt az első, azaz a leggyakrabban használt szavaink csoportjába sorolja (ÉKsz.² 2003: XIV–XV). Az 1965–77 közötti első megjelenésű magyar szépirodalmi műveket feldolgozó gyakorisági szótárban a *virág* a 653., a *csillag* az 1564. helyet foglalja el a lexikailag tartalmas jelentésű elemeket a viszonyozóktól, mondatszóktól és a névmások szóalakjaitól nem megkülönböztető 3410 szuperlexéma, azaz szótári címszó között (SzGySz. 1989).

Állandósult szókapcsolatainkban is kulcselemek pozitív érzelmi töltéssel: *élete virág(j)ában* 'legszebb életkorában, ereje teljében', *virágba borul* 'kivirágzik; felvirágoznak vmit'; *(a)ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet*. A *csillag* esetében több frazémának kialakult a gondolatpárhuzamra épülő, ellentétes jelentésű párja is: *eljutunk a csillagokig* 'a siker, diadal jeligéje' és *feljön/feljövöben van a csillaga* 'sikerei vannak', de: *hanyatlóban van/lehanyatlik/leáldoz a csillaga* 'vége a szerencséjének; sikertelen'; *lehozná/levarázsolná a csillagokat* is 'mindent megtenne érte', de: *leigéri a csillagokat is az égből* 'hiteget', *lehazudja/letagadja a csillagokat is az égből* 'mindent letagad, hazudik'; *szerencsés csillag(zat) alatt született* 'szerencsés ember; kedvező időpontban létrejött dolog', de: *rossz/szerencsétlen csillag(zat) alatt született* 'szerencsétlen; kedvezőtlen időpont'; továbbá *csillagokat lát* 'erős fizikai fájdalmat érez'; *a csillagokból olvas* 'jósol' (vö. Forgács 2003).

A *csillag* és a *virág* a körülöttünk levő világ ősi szimbólumai. Égi és földi kísérről az embernek. A *Szimbólumok lexikona* szerint: „A csillagok az emberélet égi tükrői; nem okozzák, hanem jelzik a sorsfordulókat. Mivel hol feltűnnek, hol eltűnnek, és olyan tökéletesre lehet rajzolni őket, az abszolútumot, a reményt és a sikert is jelképezik” (SzL. 2009: 93). A virágról pedig a következőket írja: „A tavasszal nyíló virág az üdeség (üde, mint egy virág), a ragyogó szépség (szép, mint egy virág), az előkelőség (színe-virága) és az ifjúság (életének virágában) jelképe” (SzL. 2009: 931).

Vajon szótáraink alapján ez a jelentésháló – mint *csillag*, azaz sorsfordulók, remény, siker; és mint *virág*, azaz üdeség, előkelőség, ifjúság – hogyan jelenik meg a mintegy másfél évtizeddel ezelőtt legkedveltebb magyar regénynek nyilvánított *Egri csillagokban* (W1), illetve ezeknek az egymással szótörténetileg kapcsolatban álló és leíró szempontból is hasonló jellemzőkkel rendelkező szavaknak milyen más jelentésrétegei fedezhetők fel a műben, azaz hogyan jelenik meg a szótári tartalom, és mi az a jelentéstöbblet, amely a konkrét jelentésből kiindulva a befogadás folyamatában – e két kulcsszót tartalmazó mikroszövegek min-tázatainak szintjén is – poétikai magasságba emeli az olvasót (vö. Simon 2018).

2. Diakrónia és szinkrónia

A nyelvtörténeti magyarázatok szerint a *csillag* és a *virág* szavak keletkezésében bizonyos párhuzamosságok fedezhetők fel, úgy a -g képző, illetve a szóhasadás, mint pedig a közös jelentésmag, a látvány – a fény(esség), világosság, csillogás – tekintetében. Az *Etimológiai szótár* (ESz.) szerint az első előfordulással 1373-ban jegyzett *csillag* szavunk: „Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tő a *csillog* ige” (vagy igenévszó) „szócsaládjának tövével azonosítható. A szövegi -g névszóképző, [...] vö. *harag*, *világ*”, *virág*. „Lehetséges, hogy a -g képző eredetét tekintve azonos a -g gyakorító igeképzővel, és a *csillog* ige és a *csillag* főnév szóhasadással váltak el egymástól.” Az első előfordulással 1237-ben jegyzett *virág* szavunk ugyancsak: „Szóhasadással különült el az ősmagyar korban a *világ* főnévtől [...]. A ’világosság, ragyogás’ és a ’virág’ jelentések összefüggésére vö. görög *ánthosz* ’virág, szín; fényesség, ragyogás’. A szó az ősmagyarban általánosabb jelentésű volt, és a rét, mező, fa virágzására utalhatott, a jelentésfejlődés útja ’világító, fehérés színben tündöklő jelenség’ > ’virágzás, virágzat’ lehetett.” – Tótfalusi István *Magyar etimológiai nagyszótára* arra is felhívja a figyelmet, hogy az orosz nyelvben hasonló etimológiai kapcsolat mutatható ki *цвет* ’világosság’ és *цвет* ’virág’ között.

Ehhez kapcsolódva jegyezzük meg, hogy a szinkrón nyelvállapotot bemutató szótárakban az orosz *цвет* homonimaként jelenik meg: *цвет*¹ 'szín; színárnyalat, tónus', valamint *цвет*² 'virág; virágzás', illetve átvitt értelemben vminek 'a színe-java' – *цветмолодежи* 'az ifjúság színe-java' – jelentésben. Alaktani szempontból a többes szám véghangsúlyos végződése különíti el egymástól a két szóalakot: *цвета* 'színek', *цветы* 'virágok'. A csillagot jelentő *звезда* szláv töve – *гвѣзда* – jelentése *то, что светит, светило* 'az, ami fénylik, világít, világított' (vö. Repkin 2005). A magyar nyelvben leíró szempontból mindkét szó egyes, illetve többes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjainak használatában enyhe ingadozást figyelhetünk meg – *csillaga* ~ *csillagja*, *virága* ~ *virágja* – a -j nélküli alakok javára, ehhez azonban jellemzően nem vagy csak kismértékben társul olyan mértékű jelentéstapadás, mint például az élő vagy az élettelen birtokos – *hanyatlóban van a csillaga*, *a Föld csillaga*; *a menyasszony virága*, *a fa virága*; de: *a gazda borjúja*, *a tehén borja* stb. – megkülönböztetése (vö. Tóth 2002).

3. Jelentés és jelentéskonstrukció

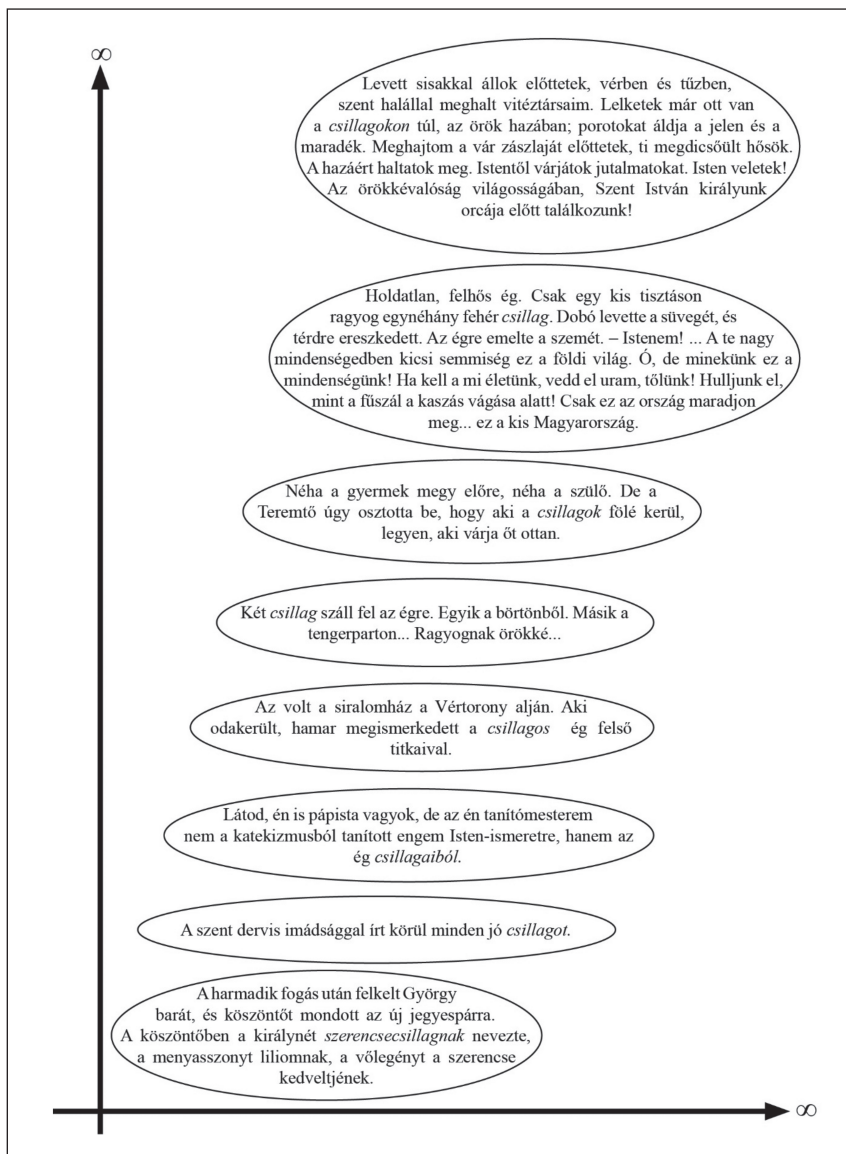
A szótározott jelentéseket tekintve a *csillag* szó az értelmező szótáraink közül legújabb és legteljesebb Nszt.-ben 11 jelentésben szerepel, amelyeket egyes jelentéskategóriákon belül további 9 aljelentés tesz árnyaltabbá. A szócikkben megadott jelentések modernizálva és példaanyaggal bővítve jelentős mértékben építenek a hétközetes értelmező szótárra (ÉrtSz.), amely 12 jelentéskategóriában, alkategóriákkal bővítve, írja le a címszó jelentéseit. A *virág* címszó kidolgozása még nem történt meg az Nszt.-ben, ezért irányadónak a jelentések leírásában az ÉrtSz.-et (8 jelentéskategória), és az ÉKsz.²-t (5 jelentéskategória) tekintjük.

Vizsgálatunk a továbbiakban az *Egri csillagok* azon szövegegyeségeire irányul, amelyekben jelen van a *csillag* vagy a *virág* valamilyen szóalakban, képzett származékban vagy szóösszetétel tagjaként. A szóelőfordulásokat bemutató, jelentésekre bontott konkordanciatáblázat a tanulmány 1–2. mellékletében található (az itt megadott jelentéssorrend követi az értelmező szótár jelentéseinek sorrendjét). A *csillag* szónak közöljük valamennyi regénybeli előfordulását, a *virág* szónak területi okok miatt csak a leggyakoribb jelentését adjuk meg: *Virágos, virágzó lány szárú növény* (ÉKsz.²) / *Az a növény, amelyen ilyen képződmény szokott lenni* (ÉrtSz.). A melléklet közlésétől azért nem tekintünk el, mert szeretnénk érzékeltetni, hogy ezek a regényből kimetszett mikroszövegek milyen átütő képi erővel rendelkeznek, és nyitnak újabb morális és esztétikai dimenziókat mind a mű, mind pedig a tőle független világ befogadásában.

A *csillag* szó a regényben gyakorisági sorrendben a következő jelentésekben és alakokban fordul elő: 1. égitest: *csillag*, *csillagok*; *csillagos* (14 előfordulás); 2. stilizált ábrázolás, díszítőelem: *csillagnak*, *csillagok*, *csillagai*; *gyémántcsillag*, *gyémántcsillagokat*, *gyémántcsillaghoz*, *ezüstcsillagokkal* (10 előfordulás); 3. szikra (tűz): *csillag*, *csillagként*, *csillagok*, *csillagokat*, *csillagokként* (9 előfordulás); 4. emberi sors, vkinek a tetteit, sorsát befolyásoló erő jelképe: *csillag*, *csillagot*, *csillagok*, *csillagokon*, *csillagaiból*; *csillagos*; *szerencsecsillagnak* (8 előfordulás); 5. nagyszerű tettei, kiváló tulajdonságai révén hírnevet, megbecsülést érdemlő személy: *csillaga* (1 előfordulás).

A *virág* szó regénybeli adatai a jelentések előfordulási gyakoriságának megfelelő sorrendben: 1. virágos növény: *virágot*, *virága*, *virágok*, *virágokból*; *virágozott*; *virágzó*; *virágágyakon*, *virágcserpet* (cserepes virágot), *virágoskert*, *virágöntöző*; *gőlyavirág*, *vadvirágot* (15 előfordulás); 2. alakzat, rajz, díszítés: *virága*, *virágok*; *virágos* (4); *virágfüzerek*, *virágraizzal*; *kővirágait* (9 előfordulás); 'szóvirág' jelentésben (vö. ÉrtSz.): *virágot* (szótt a szavában) (1 előfordulás); 3. vminek legértékesebb, legszebb része v. terméke: *virágát*, *virágának*; *virágos*; *virágozzon* (4 előfordulás); 4. szín (külön jelentéskategóriaként nem tünteti fel az értelmező szótár): *lenvirág szín*, *virágok* (színében pompáztak) (2 előfordulás); 5. készítmény, belőle készült tárgy (saját kategória, mivel összetételek egyik tagja a *virág* szó): *virágfőzetet*, *virággyűjteményt* (2 előfordulás).

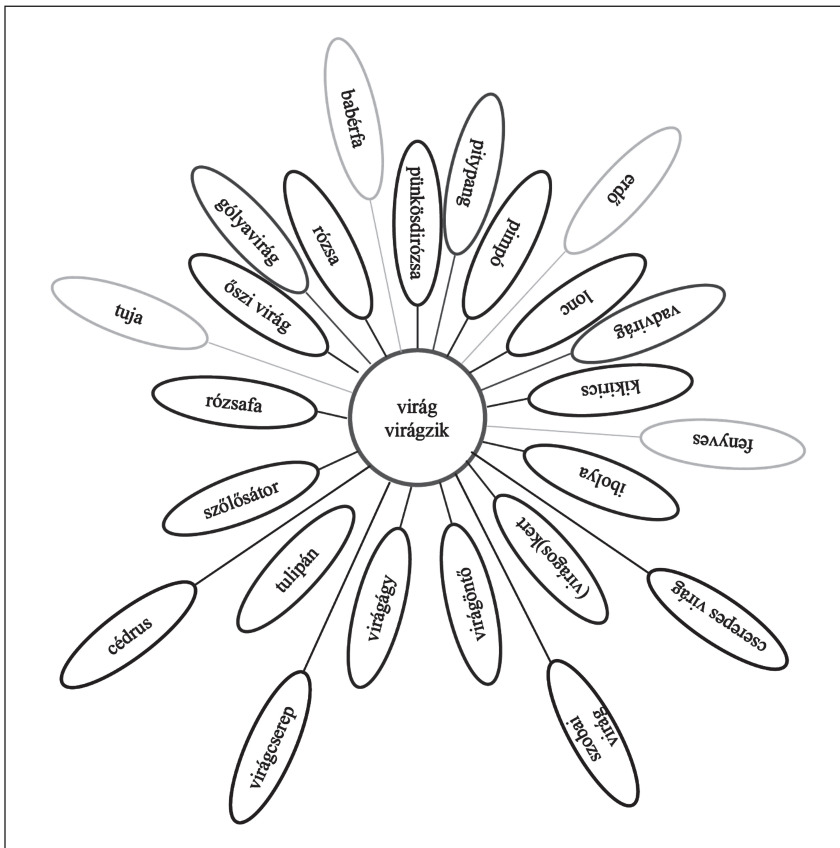
A jelentéskategóriákat és az előforduló szóalakokat tekintve az idézett mikroszövegekben, mind a *csillag*, mind a *virág* esetében a szavak fogalmi jelentéséből következően is dominál a hangulat, amely a szóképekben, alakzatokban, hangulatfestő elemekben dús és expresszív szövegkörnyezet függvényében igen széles skálán mozog: hol éterien pozitív (*a tiszta égen előtündökölt az első csillag*), hol negatív töltésű, tragédiát sejtető (*a rongyokon áttünedeztek a csillagok*). Kiemelve példaként a *csillag* szó elvont jelentését, patetikus magasságokba emelkedünk, amelynek fokozatait az 1. ábrán kíséreljük meg szemléltetni. Az előhívott jelentés valóban olyan, mintha a csillagok az ember örök kísérői, az emberélet égi tükrei lennének, úgy az egyes személyek, mint az egri hősök közösségének világában.

1. ábra: A patetikuság fokozatai a *csillag* szóban a szövegkörnyezet függvényében

4. Köszöntés

Hősök ma is vannak, közülük sokan szürke eminenciások, olyanok, akik *emberségről példát, vitészégről formát [...] adnak*, csak ezt nem fegyverrel, hanem emberségben és munkában egyaránt példát mutatva jó és igaz szóval teszik. Visszakanyarodva az *Egri csillagok* csillagaihoz, köszöntésképpen álljon itt a Gárdonyi rajzolta természet sokszínűségét és üdeségét mutató virágháló (2. ábra), amelynek szirmai az *Egri csillagokból* szótták.

2. ábra: A VIRÁGHOZ kapcsolódó jelentésmező az *Egri csillagok*ban

Felhasznált irodalom

- Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László (főszerk.) 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. és VII. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) 2013. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 3. kiadás. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2013. *A magyar nyelv nagyszótára*. V. kötet. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=csillag>
- Реркин = Реркин, В. В. 2005. *Учебный словарь русского языка*. Астрель-СПб, Санкт-Петербург.
- Simon Gábor 2018. Kognitív és/vagy nyelvészeti poétika. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. EKE Líceum Kiadó. Eger.
- SzL. = Guillemot, Michel – Blume, Bethsabée 2009. *Szimbólumok lexikona*. Ford.: Sóvágó Katalin. Saxum. Budapest.
- SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József 1989. *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tóth Etelka 2002. *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai. Ingadozások a birtokos paradigmában*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest.
- Tótfalusi István 2001. *Magyar etimológiai nagyszótár*. Arcanum Adatbázis. Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/>

Szépirodalmi forrás

- Gárdonyi Géza 1901. *Egri csillagok*. MEK. OSZK. <https://mek.oszk.hu/00600/00656/html/>

Internetes forrás

W1 = [sz. n.] 2015. A Nagy Könyv: megvan a tizenkét kedvenc. *HVG*. <https://hvg.hu/kultura/20050612nagykonyv>

Melléklet 1.: CSILLAG

Égitest			
Szöveggörnyezet előtte	Szóelőfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/fejezet
Az erdőre homály borult. A tiszta égen előtündökölt az első	<i>csillag.</i>		I/3
Már akkor	<i>csillagos,</i>	holdas volt az ég. Cserebogarak brummogtak a harmatos falombok körül.	I/5
Szakadozott felhők. Itt-ott átragyog egy-egy	<i>csillag.</i>	Egy helyen a hold fehér sarlója átlóg a felhőn.	I/5
Az égtiszta volt és	<i>csillagos.</i>	A hold fénytel telt, fehér lámpagolyóként függött az égboltozat közepén, és világított a vacsorához.	I/14
Beesteledett. Az égen feltűnedeztek a	<i>csillagok.</i>	Ahogy az út dombra kanyarodott, a mezőség sötéte is mintha egy darab ég volna:	II/7
A csörrenésre Gergely fölnyitotta a szemét, s bámulva látta, hogy nem a Török Bálint asztalánál ül, hanem a	<i>csillagos</i>	ég alatt fekszik, s előtte nem Zrínyi áll, hanem egy széles vállú török.	II/9
Nézte a	<i>csillagos</i>	eget.	III/2

A Márvány-tenger sarkán a Jedikula alatt sétált a hajó. Az ég	<i>csillagos</i>	volt és holdvilágtalan.	III/2
A	<i>csillagok</i>	szinte lobogva ragyogtak, s a tenger tükre második ragyogó ég.	III/2
De Török Bálint az eget nézte, amely már el volt borítva lassan vándorló sötét és rongyos felhőkkel. A rongyokon áttünedez- tek a	<i>csillagok.</i>		III/2
Még nincs éjfél, mikor a holdvilágos,	<i>csillagos</i>	tenger ragyog fel egy ka- nyarulatnál a szemük előtt.	III/10
Az a kis tisztás az égen mintha az ég ablaka volna, s benne a	<i>csillagok</i>	fehér gyertyalángok... Dobó megtörülte a szemét, s az ágyú fájára ült. Nézett mély gondban, mozdulatla- nul a vár alatti sötétségbe.	IV/16
Az éj hűvös volt. A hold széles sarlója fehéren ragyogott a	<i>csillagok</i>	között. Gergely egy boltozat alá szalmazsákot hozott magának és két hadnagyársának.	V/3
Mikor Éva felocsúdott a kábulatából, csend volt körülötte. Hol van? – nem tudta. Néz. Esmélkedik. Düledezett gerendaépület... A gerendák között tiszta, holdas ég s fehéren ragyogó	<i>csillagok...</i>		V/21

Emberi sors: vkinek a tetteit, sorsát befolyásoló erő jelképe			
Szöveggörnyezet előtte	Szóelőfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/ fejezet
Két	<i>csillag</i>	száll fel az égre. Egyik a börtönből. Másik a tengerparton... Ragyognak örökké...	I/10
Néha a gyermek megy előre, néha a szülő. De a Teremtő úgy osztotta be, hogy aki a	<i>csillagok</i>	fölé kerül, legyen, aki várja őt ottan.	I/16
A szent dervis imádsággal írt körül minden jó	<i>csillagot.</i>		II/11
A harmadik fogás után felkelt György barát, és köszöntőt mondott az új jegyespárra. A köszöntőben a királynét	<i>szerencse-csillagnak</i>	nevezte, a menyasszonyt liliumnak, a vőlegényt a szerencse kedveltjének.	III/4
Látod, én is pápista vagyok, de az én tanítómes-terem nem katekizmusból tanított engem Isten-ismeretre, hanem az ég	<i>csillagaiból.</i>		III/6
Az volt a siralomház a Vértorony alján. Aki oda-került, hamar megismerkedett a	<i>csillagos</i>	ég felső titkaival.	III/8

<p>Holdatlan, felhős ég. Csak egy kis tisztáson ragyog egynéhány fehér</p>	<p><i>csillag.</i></p>	<p>Dobó levette a süvegét, és térdre ereszkedett. Az égre emelte a szemét. – Istenem!... A te nagy mindenségben kicsi semmisség ez a földi világ. Ó, de minekünk ez a mindenségünk! Ha kell a mi életünk, vedd el uram, tőlünk! Hulljunk el, mint a fűszál a kaszás vágása alatt! Csak ez az ország maradjon meg... ez a kis Magyarország.</p>	<p>IV/16</p>
<p>Levett sisakkal állok előt- tetek, vérben és tűzben, szent halállal meghalt vitéztársaim. Lelketek már ott van a</p>	<p><i>csillagokon</i></p>	<p>túl, az örök hazában; porotokat áldja a jelen és a maradék. Meghajtom a vár zászlaját előttetek, ti megdicsőült hősök. A ha- záért haltatok meg. Istentől várjátok jutalmatokat. Isten veletek! Az örökkéva- lóság világosságában, Szent István királyunk orcája előtt találkozunk!</p>	<p>V/22</p>

Nagyszerű tettei, kiváló tulajdonságai révén hírnevet, megbecsülést érdemlő személy.			
Szöveggörnyezet előtte	Szóelőfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/ fejezet
Szegény jó dalia, te kedves szép	<i>csillaga</i>	a magyar dicsőségnek, nem fogsz te megőszülni soha!	III/12
Stilizált ábrázolás, díszítőelem			
Szöveggörnyezet előtte	Szóelőfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/ fejezet
A gyűrű köve szokatlanul nagy, négyyszögletes fekete kő, de azt tisztán lehetett látni, hogy valami halványsárga kőből hold van rajta meg körülötte öt apró	<i>gyémántcsillag.</i>		I/14
Egy török gyűrűt. Hold van rajta meg	<i>csillagok.</i>		II/7
Ha jobban megnézed – szólt a diák vállal a nyereghez támaszkodva –, látni fogod, hogy egy-egy	<i>csillagnak</i>	a képe.	II/11
Vica a kezébe vette a gyűrűt, és tetszéssel nézte rajta a topáz félholdat,	<i>gyémántcsillagokat.</i>		II/15

Magas ívű csarnokok, színes és faragott falak, mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek, magas, széles ajtók,	<i>ezüstcsillagokkal</i>	ékesített kék mennyezetek, lépések zaját elnyelő vastag, vörös szőnyegek.	II/16
A terem boltozatos volt, mint a többi, s a katángszínek selyemboltozat	<i>csillagai</i>	az eget abban az órájában ábrázolták, amelyikben a nemzet Mátyást királyának választotta.	II/16
Hiszen ez nem a vérengző Szolimán! Ez egy jólelkű családapa! A tekintete tiszta, mosolygása őszinte. Íme, a gyerek a turbánon ragyogó	<i>gyémántcsillaghoz</i>	nyúl. Odaadja neki játéknak. Aztán fiaihoz szól; Bálint is érti, Gergely is érti: – Csókoljátok meg a kis magyar királyt!	II/20
Tíz szebbnél szebb gyűrű ragyogott a bal kezén. [...] Egy holdas. – És	<i>csillagos.</i>		IV/1
A	<i>csillagok</i>	gyémántok. De honnan tudja ezt, bátyám?	IV/1
Dobó összehajtogatta a levelet, s kívül a török gyűrűvel pecsételte le. A félhold és a	<i>csillagok</i>	tisztán látszottak a pecséten.	V/10

Szikra, tűz			
Szöveggörnyezet elötte	Szóelőfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/ fejezet
Ahogy az út dombra kanyarodott, a mezőség sötétje is mintha egy darab ég volna: vörös	<i>csillagokkal</i>	behintett ég, ...	I/7
vörös csillagokkal behintett ég, amelyből a keleti szélen öt nagy vörös	<i>csillag</i>	ragyog ki a többi közül.	II/7
A vörös	<i>csillagok</i>	tábori tüzek, amelyek mellett hagymailatú birkahús gőzölög.	II/7
Az öt nagy vörös	<i>csillag</i>	a szultán tornyos sátora előtt égő nagy viaszfáklya.	II/7
Az ég sötét, de a föld, amerre csak szem lát, piros	<i>csillagok</i>	ezreivel tündöklő. A török tábori tüzek azok.	IV/12
A tüzes nyíl üstökös	<i>csillagként</i>	szállt át a sötétségen, és megvilágította egy pillanatra azt a dombot, amelyik mögött a nap szokott fölkelni.	IV/12
A török had eleje rémülten vágódik arcra, hogy azt az ördögkerek a hátán engedje legurulni. De az már szikrás tűzkerékké változik közöttük. Küllőiből kígyózó sugarakban szórja, fecskendezi, lövi a vörös, kék és sárga	<i>csillagokat.</i>		V/16

Ember ember ellen küzd ott. A harcosok a felszálló por és füst fátyolába burkoltan viaskodnak. A szurokkoszorúk és tüzes kalácsok üstökös	<i>csillagokként</i>	röpködnek a füstfelhők között.	V/19
Egy másik asszony a másik tűzrakásnál lángoló hasábfát ragad fel, s azzal üti arcba a törököt, úgy, hogy a fa szikrái	<i>csillagokként</i>	csapnak széjjel.	V/19

Melléklet 2.: VIRÁG

Virágos növény, vele kapcsolatos történet			
Szöveggörnyezet előtte	Előfordulás	Szöveggörnyezet utána	Rész/ fejezet
A pad még ott áll az udvar közepén. Körülötte a nagy diófa láda töredékei, könyvek, gabonahulladék, elgázolt szobai	<i>virágok,</i>	széklábak, edénycserepek. S a lábatörött asztal mellett egy fekete ruhás öregasszony, aki hanyatt fekszik, a két karját szétnyújtva. S fekete vértócsa van körülötte.	I/15
Füvet és	<i>virágot</i>	szagatott. Azt szórta a gyermekére. Közben sírt, jajgatott: – Ó, hogy a földnek kell tégedet adnom!	I/16
A pataknál leszállottak, és megmosakodtak derekasan. A diák egy csokor	<i>vadvirágot</i>	szedett.	II/2
Megállott egy immáron besüllyedt barna fakeresztnél. Rátette a sírra a	<i>vadvirágot.</i>	És letérdelt.	II/2

Gergely eközben valami kellemes illatot érzett rajta, hasonlót az áprilisban	<i>virágzó</i>	lonc illatához.	II/15
S leléptetett a napfénytől meleg, süppedékes parton a buján sárgálló	<i>golyavirág</i>	közé.	III/1
A tavaszi nap langyos melegséggel öntötte el a kertet. A cédrusok, tuják és babérfák között	<i>virágzott</i>	már a tulipán meg a pünkösdirózsa.	III/2
Az erdő új lombok halvány zöldjében pompázott. Mindenféle az ibolya nyílt, s a völgyben a pimpó, pitypang és kikirics	<i>virága</i>	sárgállt mindenféle. A levegő fenyvesek balzsamával teljes.	III/6
A bég udvara tele volt ládával meg egy piros vászonból készült sátor részeivel. Fegyverek, tábori bútorok és szőnyegek heverték szanaszéjjel a kavicson meg a gondozott	<i>virágágyakon.</i>		III/11
S kitekintett a kertbe, a fiára, aki ott futkosott a	<i>virágöntöző</i>	cseléd mellett.	IV/1
Egy piros csizmás kisleány cinégét vitt kalitkában a kocsni mellett, egy asszony meg fazékba ültetett,	<i>virágzó</i>	rózsafát a hátán.	IV/2
A kisebbik palota mögött zöld rácsozatú	<i>virágoskert.</i>	Benne padok és szőlősátor.	IV/2

Hogy Gergely a rózsákon felejtette a szemét, Dobó is odanézett: – Szegény feleségem ugyan hiába ültette ezt a sok	<i>virágot.</i>		IV/2
Merthogy már egy csomó női ruhát meg egynéhány	<i>virágcserepet</i> (cserepes virágot)	dobtak le a szekérről, nyilvánvaló volt, hogy némelyik török tiszt elhozta a feleségét is.	IV/7
Hófehér abroszok, a Dobó címerével vésett ezüst evőeszközök, az asztal fölött láncon függő, faragott hordó, az őszi	<i>virágokból</i>	készült bokréták – mindez inkább lakodalmi pompa volt, mint köznapi vendéglátás.	IV/5

Vörös Ottó

HOGYAN ÍTÉLJÜK MEG NYELVÜNK ÚJABB REGIONÁLIS FEJLEMÉNYEIT?

1. Köreinkben közhelynek számít, hogy a magyar nyelvjárásokat kétszáz évvel ez-előtt temetni kezdték. Vörösmarty Mihály 1834-ben ezekkel a sorokkal ajánlotta kiadásra Nemes-Népi Zakál Györgynek „Az Eörségh leírása...” című kéziratát: *„Ezen kézirat, noha némelly nem a dolgokhoz tartozó kitérései 's azok' szelleme által a' korral ellenkezőnek látszik 's némelly nyelvhibái, u. m. az ige ragasztásbeliek kiigazítandók lesznek, elfogadható 's méltó mindazonáltal, hogy a' tudós Társaság által kiadassék, azon becses adatok miatt, melyeket az őrségi nép szokásainak 's nyelvsajátságainak felvilágosítására közöl. Annyival méltóbbak ezen adatok a' jelen kézirat' kiadása által fenntartani, minthogy nyelvünknek dialectusait az iskolai tanítás 's műveltség terjedése lassanként el fogja enyészteni.* (Pest, 20. nov. 1834.)

1.1. 200 év múltával azt tapasztalhatjuk, hogy különösen az iskolai oktatás nem enyészttette el nyelvünk dialektusait, de az élet, a gazdaság és a művelődés robbanásszerű változása magával hozta az érintett regionális beszélőközösségek nyelviségének módosulását. A hagyományos dialektusok meghatározó hordozója a falusi földművelő, állattartó gazdasági és az egyházi gyülekezetekre épülő művelődési közösség. Ezeknek az 1950-es évektől kezdődő felbomlása, a háborúk, majd az iparosítás okozta belső és külső migráció döntően gyorsította a nyelvi változásokat is. Először tehát nem a nyelvjárás változott, hanem annak birtokosa, a helyi beszélőközösség. Ezért azt gondolom, hogy abban a korábban sem egészen helytálló vélekedésben kell kételkednünk, hogy a regionalitás a paraszti közösségekre jellemző csak. Ma már ilyenek alig vannak nemzeti nyelvünk lakóterületén.

De amíg egy nyelvet nem egyetlen településen beszélnek, törvényszerűen öröklődnek és kialakulnak regionális nyelvhasználati különbségek. Vizsgálatuk a nyelv jövője szempontjából is kívánatos, de a hagyományos dialektológia módszereinek ki kell egészülni újabbakkal. Ennek jeleit látom a szociolingvisztikai szemlélet és vizsgálati módszerek dialektológiai adatokon való alkalmazásában.

2. E hosszúnak tűnő bevezető után mondanivalóm lényegének kifejtéséhez utalnom kell egy 20 évvel ezelőtt zajlott vitára, amelynek címszava „a magyar nyelv több központúsága” lehetett volna. Az érzelmektől sem mentes szócsatában, melyet Lanstyák István figyelemre méltó tanulmánya váltott ki, sokan megszólaltak. A vita abban maradt, de összegző megnyugvást nem hozott. Anyaga a Kontra Miklós és Saly Noémi szerkesztette *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* című kötetben (1998) olvasható, illetve Lanstyák István a témáról szóló további véleményét a Szabó Mihály Gizellával szerkesztett *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában* című tanulmánykötetben (2002) fejt ki.

2.1. Az ötlettel azért nem tudok egyetérteni, mert a szakirodalomból ismert mintának gondolt nyelvek (angol, francia, német) állami, hivatalos használati helyzete Angliában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Franciaországban, Kanadában, Svájcban, Belgiumban, Németországban, Ausztriában stb. nem hasonlítható a határon túli, különböző állami keretekben élő kisebb-nagyobb magyar közösségekéhez. Azoknak valóban vannak központjai, hiszen államonként önálló intézményrendszerük, ehhez megfelelően kiépített infrastruktúrájuk van a közoktatás alsó szintjétől az akadémiáig, és egyetlen nyelvhasználati regiszterben sincsenek korlátozott lehetőségeik. Ezzel szemben a magyar nyelv határon túli állami szinterein ilyen központot feltételező intézményrendszernek sehol sincs teljes kiépítettsége. Még az iskolarendszer is hiányos. De a legtöbb helyen szakmák sorát nem sajátíthatja el a magyar gyermek anyanyelvén. A működő tudományos, művészeti, egyéb művelődési szervezetek igyekeznek magyarországi hasonló intézményekhez kapcsolódni. Mintákat innen kölcsönöznek. Mondhatjuk, hogy központjuknak Budapestet tartják. Példák a megalakult nyelvi intézetek, az akadémiai bizottságok, maga a Termini csoport.

2.2. Abban viszont igaza van Lanstyák Istvánnak és a vele egyetértő kollégáknak, hogy a szomszéd államokban élő őshonos magyarság nyelvében nyoma van annak, hogy ezek a közösségek gyakorlatilag kétnyelvűvé váltak. Az ebből következő

nyelvi interferenciát fölerősíti az a tény, hogy ezek az államok nemcsak politikai, hanem nyelvi-kulturális tekintetben is nemzetállamként viselkednek, ami aztán a nyelvi hatást egyirányúvá, asszimilálóvá teheti és teszi is. Az asszimilációt jelző jelenségek pedig nem egy új nyelvi központ irányába mutatnak. De tételezzük fel, hogy az asszimilációs nyomás kivédhető! Viszont a több-kevesebb számú új nyelvi tény beépül a közösség mindennapjaiba, ahogy ez nyelvtörténetünk során mindenkor megtörtént. Ezek közül a szókészleti többletet a Termini hálózat már most is közvetíti a szótári munkálatokhoz. Eredményeiről hitelesen számol be Pintér Tibor a *Magyar Nyelv* 115. évfolyamának 3-4. számában (2019). Azzal a végkövetkeztetésével, hogy az adatok a magyar nyelv többközpontúságát bizonyítanák, mai tudásunkkal nem érthetünk egyet. Az eltérések nem mutatnak túl a természetes nyelvek belső regionális különbségeinek mértékén. Bizonyos sajátosságok kimutathatók az alaktan, a szó szerkezetten és a névhasználat körében is. Talán legkevésbé a hangtan jelenségeiben. Mint említettem, én ezeket az újabb jelenségeket nem egy új állami változat kialakulásának tekintem, hanem a nyelvek természetes regionalitása körébe sorolom. Kutatását, amit fontosnak tartok, a dialektológusok speciális területeként venném számba. Nyelvstratégiai szempontból is fontosnak tartanám. Azt azonban jó lenne elkerülni, hogy termékeny vita helyett a téma dialektológusok, szociolingvisták civódása legyen. Ne feledjük, hogy a dialektológiától különösen az utóbbi 80-100 évben sosem állt messze a szociolingvisztikai szemlélet. Ahogy a nyelvjárások mindig tudták gazdagítani a nemzeti nyelv egészét, okos tudományos munka segítségével az említett nyelvi tények egy része is kiemelkedhet a regionalitásból. Már most is tudnám javasolni, hogy a *kulcs* szavunknak a szlovákiai magyarban használt jelentésével váltsuk ki a nyelvünkben fonetikailag is idegen *pendrájvot*.

3. Amiről itt szóltam, biztosan nem közelíthető meg a hagyományos dialektológia felől, hiszen nyelvi jelenségei nem alkotnak olyan rendszert, mint a nyelvjárások, de besorolhatók nyelvünk területi változatának fogalmi rendszerébe, csak másként. Leírásukról vannak részeredmények, de főként lexikográfiaiak. A szociolingvisztikáknak azt az alaptételét, hogy az említett jelenségek standard beszédhelyzetben is előfordulnak, nehéz értelmezni. Mi is a standard beszédhelyzet? Végh József sok évvel ezelőtti véleménye jut az eszembe, hogy ma a falusi ember a nadrágos emberrel másként beszél. Azt gondolom, hogy ma már az érintett területeken van annyi és olyan minőségű nyelvtudományi műhely, hogy a feltáratlan kérdésekre keressenek válaszokat. De nem a magyar nyelv különfejlődése egyoldalú felfogásának szellemében.

Felhasznált irodalom

- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Osiris Kiadó. Budapest.
- Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.) 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában.* Kalligram Kiadó. Pozsony.
- M. Pintér Tibor 2019. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár 1–2. *Magyar Nyelv* 115/3–4: 333–347, 473–479.
- Vörösmarty Mihály 1834. Főtitkári iratok 16. sz. Idézi: Viszola Gyula 1912. Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. *Magyar Nyelv* 8: 352.

V. Raisz Rózsa

PETŐFI SÁNDOR: *UTI JEGYZETEK*¹

A 45-ös utirazok nem a Felvidéket mutatják be, hanem megint csak a költőt. Civilben, érzelmeinek mintegy pongyolájában.

(Illyés Gyula: Petőfi)

Az Uti jegyzetek az első olyan prózai írás a modern magyar nyelv történetében, amelyet elejétől végéig, minden szavában, minden nyelvtani eljárásában megért a mai olvasó is, sőt nemcsak megért, magától értődően úgy fogad el, amilyen.

(Martinkó András)

1. Az *Uti jegyzetek* keletkezéséről megtudjuk Martinkó András monográfiájából (1965: 82), hogy Petőfi 1845. április elsején elindult a Felvidékre „világot látni és barátait meglátogatni”. Az utazás csaknem három hónapig, június 24-éig tartott. A beszámolót utólag írta a költő, az *Életképek* 1845-ös évfolyamában folytatásokban jelent meg.

Ha író – költő – bármilyen, külső, érzékeinkkel felfogható tárgyról ír is, nem kerülheti el személyének megjelenítését, akár csak stílusában, akár az alkotás jelenére való utalásokkal, akár saját (testi, lelki) mivoltának megmutatásával.

1 Petőfi szövegének idézésekor – már a címben is – a költő műveinek a Szépirodalmi Könyvkiadó által 1955-ben megjelentetett kötetekre hivatkozom, e kötetek helyesírását követem. Ez a megjegyzés arra is vonatkozik, hogy a mondatgoló írásjelek elmaradása szintén a jelzett kiadás írásgyakorlata szerint jelenik meg az idézetekben.

A legnagyobb mértékben így van ez az olyan rendkívülien lírai alkat esetében, mint Petőfi Sándor. Petőfi a prózájában – útleírásaiban is – lírai költő. Ez derül ki, ha olvassuk prózai műveit, s ezt mondja a mottóként idézett Illyés Gyula-szövegrészlet. Bármilyen tárgyról, jelenségről, az utazás során megismert dologról, a külső valóságról szól is, a megjelenítésben ő maga teljes személyiségével jelen van, szövege önjellemzés is egyben. Vannak tartalmak, amelyeket prózában: levélben, útirajzban kíván elmondani, így az *Uti jegyzetektől* sok mindent megtudhatunk a költő által az utazás során megismert külső valóságról is. Hogyan viszonyul a szövegben egymáshoz a látottak leírása és az önjellemzés: ezt a szempontot is figyelembe kívánja venni az itt következő rövid írás, az *Uti jegyzetektől* kiemelt részletek vizsgálatával.

2. A költő mint prózaíró is remekel; nyílt, közvetlen, természetes és játékos, mint a költeményei:

Valami nyolcan kerekedtünk föl Sáros romjait meglátogatni. A hegy alatt elhagytam a társaságot s összeszedtem magam, hogy hamarabb érjek föl, mert tartottam tőle, hogy könnyeimet el nem fojthatom...
s én nem szeretem, ha más sírni lát engemet (Petőfi 1955: 384–385).

A „társaság” – mint a kötet jegyzetanyagából megtudjuk – (Petőfi 1955: 595) tagjai voltak Petőfin kívül Tompa Mihály, Kerényi Frigyes és még további öt fiatalember. E találkozás alkalmából írt a három költő „*ugyanazon tárgyról szóló verset*” a találkozás emlékére, s „*a tárgy az erdei lak....*” – idézi Tompától a kötet jegyzetanyaga (Petőfi 1955: 595). Petőfi ebben a versben sem hagyhatja el azt, ami számára legfontosabb, az idilli leírásban nagy erővel megjelenik az elvont fogalom: a szabadság.

Önmagáról tudja e lak népe, milyen
Édes a szabadság tiszta levegője.

Nincs itten rabság, nincs itten önkény,
Mely parancsolatját mennydörögve adja;

(*Az erdei lak*)

3. Az *Uti jegyzetek* szövegeinek is fontos stíluseszköze az ironia, több helyütt saját magára irányulva, önironiáként:

Ah, kedves olvasó, (igen: kedves olvasó, mert ki lehet kedvesebb az írónak, mint aki munkáját olvassa?) kedves olvasó – mondom – ha te tudnád, mennyi fekszik rám nézve e kis szócskában:

Aszód! (Petőfi 1955: 381).

A zárójelben megjelenő közvetítés nem kapcsolódik grammatikailag szervesen a mondatba, ez a felkiáltó értelmű kérdő mondat, mely egyben tagadó jelentést is hordoz a tagadás lexikai kifejezése, tagadószó nélkül, kezdődik egy nyomatékosító értelmű mondatszóval (*igen*), majd megismétli a megszólítást, mindez mintegy arra szolgál, hogy késleltesse a rossz emléket felidéző földrajzi név: *Aszód!* kimondását, majd a diákkorából való kellemetlen emlék leírását:

Professzorom (isten áldja meg őt) jónak látta tettbe menendő tervemet egy olyan férfinak megírni, kinek eléggé nem dicsérhető tulajdonsága volt: a színészetet csodálatra méltóképpen való módon gyűlölni. Ezen ritka tulajdonú férfi történetesen épen az atyám volt, ki – jó atyához illik – a veszedelmes hírvitel után egy percig sem késett pokoli örvénybe süllyedendő fia megmentésére rohanni (Petőfi 1955: 381).

Az ironia rendkívül választékos, túlzó kifejezésekben, szándékosan terjengős megfogalmazásban, a választékosságot imitáló terjengős kifejezésekben nyilvánul meg, mintegy késlelteti a szégyellnivaló történet felidézését, kimondását. Végül – ugyancsak terjengős – körülírás révén megtudja az olvasó:

S istentelen szándékomtól csakugyan eltérítettek atyai tanácsai, melyek még hetek múlva is meglátszottak... hátamon és lelkelem porsátórának egyéb részén (Petőfi 1955: 381).

A *lelkelem porsátora* ironikus körülírás s egyben egyszerű metafora felidézi az olvasóban *A helység kalapácsa* e sorait:

Lelekem hüvelyét
A férfiúság kora
Megnehezíté

A *Hösköltemény négy énekben* komikus eposz, kitűnő stílusparódia, ugyancsak az ellen a stílus ellen íródott, amit a fentebbi idézetekben saját szövegében is megvalósít, szintén a parodizálás szándékával. A *helység kalapácsát* egyébként nem is sokkal az *Uti jegyzeteket* megelőzően, 1844-ben írta a költő.

4. Kassára érve írja:

Bevetődtem a színházba is, hol német komédiások remekeltek a kontárkodásban (Petőfi 1955: 382).

Az antitézis alakzata fogalmi és stiláris tekintetben is fennáll: a *remekel* pozitív jelentésű és hangulati értékű ige, azt idézi fel az olvasóban, hogy a színészek tudásuk legjavát adták, de az olvasó csak egy szempillantásnyi időre hiheti ezt, mert a *kontárkodás* főnév (cselekvésnév), mely negatív fogalmi tartalmú és hangulati értékű, azonnal követi. Az ellentétén kívül a váratlanság is hatást kelt a szövegben: a két szó szemantikai szempontból antonima, szintaktikailag az igei állítmányhoz tekinthetetőként kapcsolódik az elvont főnév.

Mindkét képzett szó alapszava, a *remek* és a *kontár* is céhrendszerbeli fogalmakat jelöl eredeti jelentésében. A *remek* 'mesterdarab, mestervizsgára készült mintadarab' – a *kontár* pedig 'céhen kívüli iparos, foglalkozását hozzáértés nélkül űző iparos'. Nem tudhatjuk, a költő korabeli olvasóinak tudatában milyen mértékben éltek még ezek az eredeti jelentések, felidéződtek-e, olvasva az *Uti jegyzetek* szövegét.

5. Azt tapasztalhatjuk, hogy a költői hasonlatok és a metaforák többnyire úgy jönnek létre, hogy valamely elvont (vagy legalábbis nem az anyagi világhoz tartozó, kézzel megfogható) dolgot világitanak meg konkrét képpel. (*Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű* – Petőfi: Arany Jánoshoz). Az *Uti jegyzetekben* viszont többnyire azt figyelhetjük meg, hogy konkrét helyzetet, jelenséget mint hasonlítottat hoz kapcsolatba Petőfi, ha nem is mindig elvont, de szemantikailag nagyon eltérő jelentésű jelenséggel, fogalommal, így meglepő, váratlan asszociációk jönnek létre:

Hát egyszer csak dökögni kezd a bárka, de oly embertelenül, mint némely poéta urak versei, elannyira, hogy kénytelenek valánk leszállni (Petőfi 1955: 381).

Az előző, a költeményből való szöveghez képest tehát éppen fordított a helyzet: a hasonlított a konkrét tárgy (a bárka), a hasonlító a szellemi termék, a vers (ha gyenge alkotás is). Ebben a szövegrészben a játékoság és az ironia ismerhető fel.

Játékosan és ironikusan jeleníti meg azt a kényelmetlen szállást, melyben Eperjesen volt kénytelen egy éjszakát eltölteni, azt azonban e körülmények között sem felejt el mondani, hogy tudatában van annak, hogy valamikor nagy ember lesz belőle. A körülírás (nem is látszólagos, hanem valódi) képtelenség; eufemisztikus körülírása a kényelmetlen szálláshelynek:

Megálmodtam az őrszoba meztelen faágyán, hol – mint de Manx báró – az egyik oldalamat alám tettem derékaljnak, a másikkal betakaróztam, megálmodtam itt, hogy nevet szerzek két országban (384).

6. A vidék szépsége gazdag képzettársításokra készíti a költőt. Eperjes tájékán a táj

[...] gyönyörködve mutogatta magát előttem, mint a gyermek, kinek édesanyja új ruhát hozott. Mert akkor jött meg a természet anyja, a gondos tavasz, és öltöztette meztelen gyermekét szép, új, tarka köntösbe. Tiszta időben északnyugatról a magas bércek vállalai fölött a Tát-ra hófödte csúcsa piroslott a nap első sugaraitól, mint valami borozó aggastyán király homloka (Petőfi 1955: 384).

A gyermek örömét felidéző hasonlatot *a természet anyja, a tavasz* teljes metafora követi, s ezt fejti ki tovább egyszerű metaforával: *szép, új tarka köntös* a tavasz virágai, illetve a virágos mező; a (magas bércek) *vállai* szintén egyszerű metafora, köznyelvi metaforához hasonló, emlékeztet például a *hegyhát* köznyelvi, metaforikus szóösszetételre. Ezzel szemben „*a Tát-ra hófödte csúcsa piroslott a nap első sugaraitól*” tagmondatban szokatlan, meglepő kontraszt a *hófödte* fehérséget idéző kép után a *piroslott*. Ezután még hozzáteszi az ’élő személy testrésze’ jelentésű *aggastyán király homloka* hasonlatot. Ez a kissé színpadias hasonlat a borozó ember arcának pirosságára, az aggastyán hajának fehérségére utal. Ismét ’személy’ jelentésű tag a hasonlító. A tájjal kapcsolatban is ’ember’ jelentésű hasonlatokat alkot tehát a költő.

7. Hangulati és stílusbeli változásokra figyelhet fel az olvasó némely emberi helyzeteket és megnyilvánulásokat megjelenítő költő szövegalkotásában. A Kárpátokhoz közeledve megdöbben egy pénzt kérő, alázatos lengyel fiatalember viselkedése. A felkiáltó értelmű kérdő mondatok erős indulatot fejeznek ki (A kérdéshalakzat e típusára l. Szikszainé 2008):

Oh, emberiség, sülyedt emberiség, hol van megváltód? – Oh felföld, csak azért emelkednek-e bérceid a felhőkig, hogy annál inkább szembe tűnjék lakóid görnyedezése? (Petőfi 1955: 385)

A fenti, érzelmeteljes megnyilatkozások mellett tárgyias-tárgyilagos megfogalmazásban is kifejezi tapasztalatát és véleményét, majd nemes pátoszba fordul az *emberméltóság* szó egyéni használatával (megalkotásával?), valamint annak az emberi magatartásnak méltánylásával, melyet a „*legalacsonyabb kunyhóban is magasra tartja büszke fejét*” tagmondatban jelenít meg, a nemes pátoszt az *alacsony–magas* ellentétével is fokozva. Idézzük tehát az öt tagmondatos összetett mondatot egészében is:

Általában mentül inkább közeledtem a Kárpátokhoz, annál nagyobb szolgásgot láttam, s ilyenkor megeresztém képzetem szárnyait és leröpítém lelkemet szülőföldöm rónáira, hol az emberméltóság a legalacsonyabb kunyhóban is magasra tarja büszke fejét (Petőfi 1955: 385).

Egy évvel felvidéki utazása előtt, 1844 júniusában írta *Az Alföld* című versét, melynek kezdő verssoraiban szinte előlegeződik az 1845-ben írott szöveg képi megoldása, de a himnikus, nemes pátoszú költeményben nincs helye olyan negatív élmények felidézésének, amilyeneket a Felvidéken tapasztalt:

Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája

Felröpülök ekkor gondolatban
Túl a földön felhők közelébe
S mosolyogva néz rám a Dunától
a Tiszáig nyúló róna képe.

Tehát (közel) egy időben párhuzamosan fogalmaz meg a költő hasonló tartalmakat prózában és versben (vö. Martinkó 1965: 14).

8. „És eléri az ember a szepesi határt, melyet Branyiszkónak neveznek” – így kezdődik az a tizennyolc tagmondatból álló mondat, mely a látványt figyelő költő elragadtatását fejezi ki. A mondat tartalmi-hangulati tömbökből épül fel, ezeknek határát az írott szövegben pontosvesszővel jelzi a költő, így tagolja tartalmi-hangulati egységekre. Elragadtatását ugyan már az első tömbben szemérmesen titkolni kívánja a *Tátra* = *vakondtúrás* metaforával; a második tömb azonban a csodálat egyértelmű kifejezése: (a költő) *némán bámul*.

A költő „*semmit se szól*” váratlanságával hat az olvasóra, éppen a költő, kinek hivatása, hogy kimondja, kifejezze érzéseit, „*nem szólhat, némán bámul*”. Petőfi ezzel a szellemes túlzással érzékelteti a látvány nagyszerűségét.

A harmadik tömb – stílusváltással – ismét a kritikuskokra célzó fricska: a feleséges látványra is csak annyit mond: *meglehetős*.

És eléri az ember a szepesi határt, melyet Branyiszkónak neveznek, és áll az egyik oldalon lejtős, a másikon meredek roppant bérc tetején, honnan belát a gyönyörű Szepes tündérvölgyébe, látja Váralját s mellette a pusztá várfalakat, melyeknek egykor bíboros termében született Zápolya, látni pedig a láthatár végén azt a kis vakondtúrást, mit Tátrának neveznek; mindezt látja az utazó, és ha az utazó költő, akkor fölkiált, mondván:... nem, semmit nem szól, nem szólhat, némán bámul; ha pedig az utazó kritikus, akkor föllelkesül szívének kilenttized része, s azt mondja fogai közt: *meglehetős!* (Petőfi 1955: 385–386).

9. Igazi lelkesültséget itt, a Kárpátok vidékén, „*a magas bércek határtalan fenyevesei*” között (Petőfi 1955: 387) mégis akkor érez, amikor szülőföldjére, a szép Alföldre emlékezik:

[...] folyton meredtek szemeim a Kárpátokra, ez egymásra hányt milliő piramisra. De lelkem, mint a gyermek, ki megpillantja, hogy gondviselője nem figyel rá, lelkem elsuhant észrevétlenül messzire, oda, hol nincsenek hegyek, hol halmok is alig vannak, hol a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hőskölteményei, hol puszták nyúlnak el hosszan, mintha a világ végét keresnék, hol a látkör egy óriáspalota, melynek tetején a napnak gyémántsillárja s oldalán a délibábok tükrei függenek, miben kedvtelve szemlélik magukat gulyák és ménesek ... ide, ide szállt lelkem a Kárpátokról, én édes hazámba, a szép alföldre!” (Petőfi 1955: 386)

A *De* kezdetű, tizennégy tagmondatos többszörösen összetett mondat az előző mondattal megszorító ellentétes viszonyban van: a költő elámulva nézi ugyan a Kárpátok hegyeit, de lelke az Alföldre száll, rajongása szülőföldjét illeti meg, s heves pátozzsal fogalmazza meg érzéseit: „*lelkem elsuhanat messze, oda* főmondatot értelmezői színezetű helyhatározói mellékmondatok paraleliztikusan követik, a *hol* vonatkozó határozószó kötőszóként áll élükön. Őt ilyen tagmondatot számolhatunk meg, némelyiknek mellékmondata is van, hasonló sajátos jelentéstartalommal. A kortárs irodalomra utalás itt sem marad el, de nem ironikusan, hanem őszinte csodálattal: *a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hősköltevényei*. A nagy költő műveinek a nagy folyamhoz hasonlítása nemcsak szép gesztus a költőtárs részéről, hanem a kortárs biztos ítélőképességét, ízlését is jelzi az idősebb költő művészetével kapcsolatban. A romantika korában vagyunk, ezt ismerjük fel a fenséges leírásból.

10. Az *Uti jegyzetek* szövegében egyetlen frazémát találtam: *fügét mutat*. O. Nagy Gábor ezt a szólást durvának, sőt illetlennek minősíti, valamely kérés durva elutasításaként értelmezi. (O. Nagy 1966: 224. f 953). Az ÉrtSz. szerint a jelentése, 'durván vagy gúnyolódva elutasít valamit':

Másnap kora reggel Késmárkra értünk, a Kárpátok tövéhez, és ... esős idő volt. Egy fikarcnyit sem láthattunk a Kárpátokból. És mégis azt mondják, hogy Tantalus históriája mese! Hányszor van az életben, hogy mikor az ember már szinte ujja hegyével éri az almát, a sors elkapja tőle és fügét mutat (Petőfi 1955: 386).

Petőfi szövegében azonban nemcsak a szólás szokásos jelentését hordozza ez a szókapcsolat. Szólásként 'megtagadja az áhított dolgot' jelentésben áll, emellett azonban az *alma* és a *füge* együttes megjelenése felidézti, sőt felerősíti a *füge* 'gyümölcs' jelentését. A kifejezés — miként a Tantalus (Tantalosz) mitológiai görög királyra utalás — az el nem ért utáni vágyakozás gyötrelmére emlékezteti az olvasót. Mint stilisztikai alakzat mindez hiperbola, túlzás, hiszen az esős idő miatt érzett bosszúság nem a súlyos bajok közé tartozik. A szójátékszerű kétértelműség azt jelzi, hogy a költő — mint más idézett szövegrészekben is — bosszúságát, keserűségét humorba oldja.

11. Röviden összefoglalva: az *Uti jegyzetek* a jelen kiadásban alig húsz oldal terjedelmű írás. Ez Petőfi első jelentős prózai műve. Az irodalomtörténet-írók egybehangzóan vallják, hogy prózája új fejezetet nyit a magyar irodalomban: az élőbeszéd szabadsága áramlik belőle, s már a 19. század második felében kiváló követőkre talál e tekintetben a magyar prózairodalomban.

A Felvidékről ír, találó, okos megfigyeléseket olvashatunk a mű lapjain a látottakról, de az írás minden részletében jelen van a költő személye, és nemcsak egyéni stílusában, hanem tényszerűen utal saját múltjára, jelenére.

A vizsgált szövegrészekben együtt van a játékoság, az irónia a komolysággal. Bárhol ütjük is fel a szöveget, ráismerünk ezeknek az esztétikai minőségeknek a váltakozására, sokszor egy-egy mondaton belül is. Prózája – miként lírája is – nagy hatással volt a magyar irodalmi nyelv és stílus 19–20. századi alakulására.

Felhasznált irodalom

Elefki László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Illyés Gyula é. n. [1954]. *Petőfi*. Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. Budapest.

ÉrtSz. 1966. Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Martinkó András 1962. A humor Petőfi prózájában. In: Pándi Pál – Tóth Dezső (szerk.): *Tanulmányok Petőfiről*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Martinkó András 1965. *A prózáiró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.

Szikszaíné Nagy Irma 2008. *A kérdésszaklatok retorikája és stilisztikája*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.

Forrás

Petőfi Sándor összes művei 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Zimányi Árpád

GASZTRONÓMIAI SZÓKÉSZLETÜNK GLOBALIZÁCIÓJA

1. Bevezetés

A magyar gasztronómia szókészletének bővüléséről, ezen belül az idegen nyelvekből átvett legújabb kifejezésekről beható lexikológiai elemzés az utóbbi évtizedben nem készült. Mivel gyorsan változó területről van szó, érdemes folyamatosan figyelemmel kísérni, adatolni az új elemeket, ennek révén ugyanis tanulságos etimológiai, alaktani, jelentéstani, helyesírási – és esetenként az ejtészváltozatokkal kapcsolatos – megállapításokat, következtetéseket tehetünk. Gasztronómiai szókészletünk globalizációja összefügg hazai étkezési kultúránk változatosabbá, színesebbé válásával, nemzetköziesedésével, és ezt – pusztán benyomásainkon túl – a jelen íráshoz felhasznált forrásanyag példagazdagsága is bizonyítja. Elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen nyelvekből származnak az újonnan átvett szókészleti elemek, s mindebből milyen következtetéseket vonhatunk le. Ehhez megvizsgálom 1990 utáni szótárírodalmunk idevágó köteteknek (az idegen szavak szótárainak, az akadémiai helyesírási szabályzatnak és a kézisztárnak, valamint az új szavak szótárainak) gasztronómiai szókészletét, kutatva annak folyamatos bővülését, majd 2019-es, 2020-as források feldolgozásával számba veszem a téma néhány szűkebb területének (pizza, szusi, újhullámos kávézás) legújabb idegen nyelvi átvételeit.

Mindenekelőtt érdemes részletesebben kitérni a címben is szereplő témajelölő szavunk rendkívül elevenné vált előtagjára. A görög eredetű *gasztró*- Bakos Ferenc (1994) szerint „a gyomorról v. a hassal való kapcsolatot jelöli; gyomor-,

hasi, has-”, majd a szótár kilenc vele alkotott összetételt közöl – öt orvosi szaknyelvi, négy pedig a konyhaművészettel kapcsolatos: *gasztrológia* (’ínyesmesterség’), *gasztrológus* (’ínyesmester; kiváló szakács, konyhaművész’), *gasztronóm(us)* (’ínyenc; ínyesmester’), *gasztronómia* (’ínyencség, az ételek-italok kifinomult élvezése, az étkezés művészete; szakácművészet, ínyesmesterség’). Tolcsvai Nagy Gábor későbbi szótára (2007) kisebb pontosításokkal, stilizálásokkal ugyanezt tartalmazza. Azóta viszont számos újabb összetétel keletkezett, magyar és idegen utótagokkal egyaránt: *gasztroblog*, *gasztrobrand*, *gasztromagazin*, *gasztrofesztivál*, *gasztroguru* (korábbi szóhasználat: *sztárszakács*), *gasztrotrend*, *gasztroturista*, *gasztroturizmus*, illetve *gasztroforradalom*, *gasztroműsor*. Tulajdonnevet is alkothat: *Gasztroangyal* (MTVA Duna Televízió, műsorcím) *Gasztrohegy* (badaacsonyi rendezvény „beszélő” neve), *GasztroPolice étterem* (Eger), *Gasztro Pub* (Eger), *Gastropolis főzőiskola*, (Budapest), *Gasztrofeszt Egyesület*. Az előtag önállósulására (*gasztró*, vö. *paleó*, *infó* stb.) is már számos példát találhatunk az internetes forrásokban: elsősorban online lapok, blogok stb. rovatjelölő címe.

2. Szakirodalmi előzmények

Rácz Jánosnak a növényneveket feldolgozó etimológiai sorozata témánkkal csak kis mértékben érintkezik, tudományos értéke miatt azonban feltétlenül meg kell említeni, így az egzotikus növényekről szóló közleményét: pl. *avokádófa* (*avokádó*: spanyol), *tunakaktusz* (*tuna*: indián–spanyol) (Rácz 2016a); illetve a Citrus nemzetségről szóló tanulmányát: *tangerin*, *klementin*, *mandarin* (angol), *szatszuna* (japán) (Rácz 2016b).

Címét tekintve közelebb áll tárgykörünkhöz *Az étkezés jelei* elnevezésű 2012-es szemiotikai konferencia, amelyen többek között a gasztroszókincs és az ételnevek is szerepeltek – de az előbbi az ételreklámok szóhasználatára, az utóbbi pedig a fordításokra szűkítette vizsgálatát; maga az etimológia nem került elő (Balázs et al. 2012).

Az étel- és italkultúra kifejezéseinek szempontjából tanulságos áttekintnünk az Idegen szavak és kifejezések kéziszótára (Bakos 1994) és az Idegen szavak szótára (Tolcsvai 2007) anyagát. Már az 1994-es kötet is tartalmazta a következőket: *blansírozás* (francia–német), *cooler* (angol), *Cordonbleu* (francia), *csili* (indián–angol), *éclair* (francia), *flambíroz* (francia–német), *fritőz* (francia), *fizz* (angol), *frutti di mare/delmare* (olasz), *gofri* (francia), *gorgonzola* (olasz), *marinád*, *mariníroz* (francia–német), *mirabella* (olasz), *paella* (spanyol), *pirog* (orosz), *szaké* (japán).

A *Magyar nyelv kézikönyvtára* sorozatában megjelent kötet (Tolcsvai 2007) sokkal bővebb a Bakos-féle szótárnál, jelentős mértékben kibővült az újabb átvételekkel, és kiemelt figyelmet szentel a határon túli magyar nyelvváltozatokban használt, az adott államnyelvből kölcsönzött idegen szavaknak. Például: *friteza* (Muravidék), *fritéza* (Horvátország), *gogosár* (Erdély), *nanuk* (Felvidék), *szukk* (Erdély), *szók* (Horvátország, Szlovénia), *szokk* (Vajdaság), *szladoléd* (Vajdaság), *szaldoléd* (Szlovénia), *zsendice* (Erdély), *zsincsica* (Felvidék), *zsuvacska* (Felvidék), *zsuvácska* (Kárpátalja) stb. Egyéb idegen szavak: *bardolino* (olasz), *boef*, *bouillon*, *bouchée*, *boulangerie*, *braise*, *brie*, *brisolette* (francia), *bückling* (német), *cachasa* (portugál), *fancydrink* (angol), *fingerfood* (angol), *minestra*, *minestrone* (olasz), *paddy* (maláj–angol), *oreganó* (spanyol), *pita* (görög), *salsa* (mexikói spanyol), *szalep* (arab–francia), *tabasco* (mexikói spanyol), *tequila* (indián–spanyol).

Minya Károly az 1990-es évek neologizmusait vizsgálva, külön-külön tárgyalja a kereskedelem, a politika, az üzleti élet, az informatika, majd egy fogalmilag vegyes csoport idegen szavait, kifejezéseit. Ebben az utóbbi – „Technika, kultúra, sport egészség, étkezés, szórakozás, egyéb” alcímű – vegyes csoportban szerepelnek az étkezéssel kapcsolatos szavak: *chips*, *fondü*, *gyros*, *hamburger*, *hot dog*, *kapucsinó*, *müzli*, *neszkáv*, *pizza*, *tonik* (Minya 2003: 46–53). A háromezres korpuszhoz képest ez a tíz adat meglehetősen kis arányt képvisel, ráadásul jó néhány közülük nem is az 1990-es években, hanem jóval korábban érkezett nyelvünkbe (*hamburger*, *hot dog*, *neszkáv*, *pizza*, *tonik*). Az *Új szavak II.* 800 lexikai egységet feldolgozó kötetében (Minya 2014) mindössze három (*barista*, *makaron*, *muffin*), az *Új szavak III.*-ban (Minya 2020) pedig tíz idevágó adatot találunk (*csatni*, *cséving*, *fingerfood*, *frapucsinó*, *konfitál*, *krofánk*, *multicooker*, *panettone*, *taco*, *stollen*).

Iránymutató helyesírási kézikönyveink is tükrözik a gasztronómiai szókészlet újdonságait. Az AkH.¹² idegen írásmóddal tartalmazza a következő szavakat: *barbecue*, *cabernet*, *croissant*, *curry*, *lime*, *mousse*, *muffin*, *shake*. Új vonása a 12. kiadásnak, hogy néhány esetben megengedi az alakváltozatokat: *chili* l. *csili*, *chips* l. *csipsz*, *gyros* l. *gírosz*; *steak* v. *szték*. Bővült a már csak fonetikusán írható szavak listája, pl. *dzadziki*, *pomeló*, *rukkola*, *szuflé*, *szusi*, *sztracsatella*, *tiramisu*.

A magyar nyelv legújabb idegen szavainak eredetét (az átadó nyelvet) és tematikai megoszlását vizsgálva utalhatunk Hoffmann Zsuzsa (2008) e résztémát is érintő – egyéb tekintetben sokkal átfogóbb – értekezésére. Egyik fejezetében két lexikológiai munka (Kiss–Pusztai 1999; Minya 2007) felhasználásával a benünket közzétett 364 új idegen szó megoszlását vizsgálta többek között eredetük és fogalmi tartalmuk szerint. Megállapítása szerint e szűk korpusz 89%-a angol eredetű, a maradék 11% pedig a következőképpen oszlik meg:

- francia: 2,7%,
- német, japán: 1,6-1,6%,
- olasz: 1,4%,
- arab, orosz, spanyol, görög: 0,5-0,5%;
- portugál, svéd, héber: 0,3-0,3%

Fogalmi tartalmuk szerint közel 30%-uk a számítástechnikával kapcsolatos (107 db), ezt követi a sport (34 db), a kereskedelem (29 db), majd kevesebb mint 5%-kal az étkezés szókészlete (17 db). A feldolgozott anyag tanúsága szerint a gasztronómia szókészlete divatos, újszerű idegen szavakkal még nem bővült számottevő mértékben, illetőleg az új kölcsönszók elsöprő többsége angol eredetű, a többi nyelvből származó átvétel elhanyagolható arányú és mértékű (a fenti adatokban 1% = 3,6 lexikológiai egység).

A szótárirodalom után következnek a praxis, a nyelvhasználati oldal. A *Magyar Konyha* című gasztronómiai magazin (I. Források) négy évtizedének néhány számát áttekintve jól érzékelhető étel- és italkultúránk kínálatának és – ezzel párhuzamosan – szókészletének bővülése más népek, konyhák termékeivel, készítményeivel. Az idegen, illetőleg idegen eredetű gasztronómiai szavakat kigyűjtve azt láthatjuk, hogy az 1980-as évek idevágó példáinak jó része nyelvünkben már nagyobb múlttal rendelkező kölcsönszó vagy nemzetközi szó, az ezredfordulót követően viszont egyre több friss átvétellel, szűkebb értelemben vett idegen szóval találkozunk. Az alábbi példasorban a felhasznált kiadvány helyesírását követjük. 1984/4.: *brokkoli, curry, fondue, grape-fruit, krokett, omlett, ragu, rizottó, rolád, puding, szardínia*. 1988/2.: *brokkoli, calderata, curry, gambriol, grill, omlett, parfé, rolád, szuflé, turmix*. 2006/4.: *bulgur, chili, cuvée, feta, fitneszcereália, kapribogyó, kurkuma, kuskusz, mascarpone, olíva, pannacotta, papaya, piláf, piztácia, posíroz, profiterole, sabayon, sopszka, snidling, tagine, wok*. 2009/9.: *chips, ciabatta, cukkini, curry, csili, feta, flapjacks, koriander, lime, minestrone, mozzarella, oreganó, pesztó, polenta, radicchio, rukkola, tacó, tortilla*.

Kitekintésként egy szakirodalmi példa az angol lexikológiából. Az új angol nyelvi jelenségeket, ezen belül a legújabb szavakat bemutató 2005-ös kötet hat új ételnevet említ, amelyek szintén a gasztronómia globalizálódását bizonyítják: *limoncello* (olasz, 'citromlikőr'), *maltagliati* (olasz, 'szabálytalanra vágott tészta'), *sofrito* (Puerto Rico-spanyol, 'gyengén sütvé'), *gandules* (karibi, 'galambborsó'), *crema* (olasz, 'kemény hab a presszókávéén'), *digestvo* (olasz, 'aperitif', tkp. 'étvágygerjesztő') (Dent 2005: 37–38). Megjegyzés: az olasz *limoncello* és a *crema* azóta a magyarországi italkultúrában is megjelent.

3. Részterületi vizsgálatok

Pizzériák. A hazai pizzériák sajátos szókészlettel, általában nemzetközileg is egységes fantázianevekkel élnek, ahogy alábbi példáink mutatják (W1). Az egyes készítmények megnevezése döntően olasz (*Al Capone, Amigo, Aqua, Bianco, Caldo, Calzone, Capri, Carnosa, Dolce vita, Finezza, Fumicato, Funghisogno, Margherita, Molto, Quattroformaggi, Udinese*). Kisebb, mégis számottevő arányt képviselnek az angol elnevezések (*Best, BBQ, Cheddar, Dragon, Fitness, Ginger, Hawaii, Sunny*), de előfordulnak egyéb eredetű terméknevek is (*Akropolisz Aphrodité, Kamikaze*).

A japán konyha – a szusi szókészlete. A *szusi* először az AkH.¹² szójegyzékébe került be a *szusirizs* és a *szusitekercs* összetételekkel együtt. Hazai éttermeink legtöbbször angolos – az ún. Hepburn-átírás szerinti – formában használják (*sushi*). Maga a szó főtt, ecetes rizst jelent, amelyet haldarabka vagy valamilyen zöldfésűség fog körül. Az utóbbi lehet préselt algalap, japánul *nori*, vagy vízitorma, azaz *vaszabi*.

Alakja szerint is megkülönböztethető: a *nigiri* kézzel formált, gombóc alakú készítmény, a *maki* pedig a tekercsot jelenti. A *szurimi* pépesített hal és rák, az *ebi* viszont csak rákot tartalmaz. Omlettel készül a *tamagó*, lazacikrával a *maszagó*. Érthető módon a tengeri népek nyelve – így a japán is – a magyarnál sokkal árnyaltabb a tenger gyümölcseinek megnevezésében: az egyes halfajok ikráját más-más szóval jelöli, a *maszagó* csak a kapelán lazacra vonatkozik. Az internetes vagy nyomtatott étlapokat tanulmányozva e kifejezések bonyolultabb változataival is találkozunk: *tamagó maki, avokádós nigiri* (W2).

A szilánkos zsemlemorzsa, a *pankó* is a japán konyha sajátja: *pankós ebi roll vaszabival*. Ezek a szavak egyelőre szűkebb csoportnyelvi vagy inkább rétegnyelvi elemek. Maga a jelenség azonban figyelemre méltó, hiszen a gasztronómia és a szókészlet globalizációjáról tanúskodik.

A thai konyha. A távol-keleti konyha is egyre közelebb kerül a magyarokhoz, bár ennek a szókészlete nem épült bele a magyar nyelvbe. Budapesten több tucat thai étterem található, és a nagyobb vidéki városokban is egyre több nyílik. Az étlapokon körülírással (és az összetevők felsorolásával) teszük érthetővé az egyes készítményeket. Például: *Kaeng Phet Pet* ('vörös curry kókusztejjel'), *Lab* ('hússláta'), *Pad Thai* ('fűszeres tészta'), *Phad Phak Nam Man Hoy* ('sült zöldségek osztrigaszósszal'), *Ohed Phak* ('kacsa bambusszal'), *Tom Khaa* ('kékmoszat leves'), *Tom Yum* ('rák-

ves’) (W3). Elsősorban a thai konyhának – de néhány más konyhának is – jellegzetes aromás leveles zöldsége a *kaffir lime* (*kaffir*: bizonytalan eredetű, esetleg arab; *lime*: angol).

Kávézási kultúra. Amerikai és nyugat-európai hatásra a kávézási kultúra magyarországi szókészlete az utóbbi időben számos angol kifejezéssel – vagy azok tükörfordításával – bővült. A pörkölési és kávéfőzési technológia megújításával az 1990-es évek végétől az amerikai angolból származó *new wave*, *third wave* alapjára kávék *harmadik generációjáról*, *újgenerációs kávékról* vagy *újhullámos kávékról*, illetve kávézókról beszélnek. Használatos a *specialty kávé*, *specialty kávézó* megnevezés is (a ’különleges’ jelentésű angol szóból; e szókapcsolat első előfordulása az angolban: 1974). Két változata él: *speciality* – *specialty*, az angol nyelvterületen az utóbbi gyakoribb.

A kávé minőségét alapvetően meghatározza a termőterület, ezért a borkészítéshez hasonlóan az újhullámos kávék esetében is megjelent a francia *terroir* fogalma: tájjellegű, úgynevezett területszelektált kávéalapanyagokkal dolgoznak. Különös figyelmet szentelnek a pörkölésnek, majd a különböző kávéfajták keverésének (a nyelvészeti szakirodalomból is ismerős angol szóval *blendnek*). A kávé elkészítője a nemzetközi szóként használt olasz eredetű *barista* (olasz kiejtése: [bariszta]; a magyarban ingadozik, [barista] is). Ez a közismert fogalom képzett változata: *bar* + *-ista*. Általánosságban a bárban dolgozó személyt jelölte, újabb jelentésszűküléssel pedig a kávé készítő szakembert. Nyelvtörténeti szótárunk szerint a *bár* az 1800-as évek első harmadában került nyelvünkbe. Az angolban eredetileg ’korlát; ivópult; kocsmá’ jelentésben élt, és az ófrancia *barre* ’gerenda, korlát’ szóra vezethető vissza. A *barista* állandó feladatai közé tartozik a „csészeminőség” megőrzése, amelyet a folyamatos kóstolás, a *cupping* révén teljesít: angol *cup* ’csészé’, *cupping* ’kóstolás’, *cuppers*: ’kóstolók’; ill. hivatásos minősítők (pl. versenyen). A kóstolás másik szava a *coffeeing* (alapjelentése: ’kávézás’, jelentésváltozással ’kóstolás’; ill. ilyen célú rendezvény, azaz kávéminősítés, pl. *Professional Cup Tasters Challenge*).

Új fejlesztés a *kapucsinó* (HKsz.¹⁹⁸⁸ óta fonetikusán; olasz *cappuccino*) és a tejes kávé közötti *flatwhite* (angol szókapcsolat; ’lapos fehér’; az ausztrál angolból). Szintén új termék a *cold drip* (angol szókapcsolat; ’hideg csepp’), amelynek készítésekor lassan hideg vizet csöpögtetnek az őrölt kávéra. A minőségi preszszókávéknem hab képződik, hanem *crema* (olasz ’krém’). Az ital készítését megkönnyíti a *kapszula* (latin; de ebben a jelentésben angol átvétel), a kapszulás kávé, és újabban a *pod* (angol ’párna, kávépárna’) (W4).

A zsidó vagy a kóser konyha. A zsidó vagy a kóser konyha héber vagy jiddis eredetű szavai közül néhány a nem zsidó vallású közösségekben is ismert. A következő szavak többsége nagy múltra tekint vissza, mégis érdemes róluk szólni, mivel az utóbbi évtizedekben Budapesten számos új kóser étterem nyílt, ezért e szókészleti elemek továbbra is – feltételezhetően az eddigieknél nagyobb mértékben – részei lesznek a közmagyarnak. Példák: *barches* ('fonott kalács ünnepnapi és sábatkor'), *farvli* ('tarhonya'), *flódni* ('mákkal és dióval rétegesen töltött sütemény'), *kindli* ('a flódnéhoz hasonló sütemény'), *macesz* ('kovásztalan kenyér pészahkor'), *pászka* ('kovásztalan kenyér húsvétkor'), *sólet* ('füstölt hússal készült babétel') (W5).

4. Szómagyarázatok

Konyhatechnológiai eljárások, eszközök

chafing – *cséving* (edény), a magyarban eufemisztikus ejtés- és írásmód; angol forrásnyelvi *chafing* (dish) mai jelentése: 'fém edény meleg étel büféasztalon való tálalásához'; korábbi szótárakban magyar megfelelője: 'fémüst, főző-edény, gyorsforraló'

flip-over technológia (angol 'átfordít'), multifunkcionális konyhai sütőgép működési elve, egyszerre süt alulról és felülről

sous vide francia kifejezés, [szú víd]; 'vákuum alatt, vákuummal, vákuumos eljárással'. A belőle képzett magyar ige változatai: *szuvidol*, *szuvidál*. A megszozott főzési módtól eltérően ez a folyamat jóval alacsonyabb hőfokon, viszont sokkal hosszabb ideig zajlik, légmentes, vákuumos csomagolásban. Ennek köszönhetően az ételek jobban megőrzik aroma- és tápanyagtartalmukat. A magyar és az angol nyelvben a különírt és a kötőjeles formája ingadozik, a francia viszont különírja.

tagine, *tajine* (marokkói arab) [tazsin; tadzsin]; kúpos fedelű cserépedény, illetőleg metonimikus jelentésváltozással a benne készült húsételek; az ógörög *tagane* 'edény' szóból

wok (kínai, kantoni nyelvjárás; 'serpenyő'), magyar szövegkörnyezetben is az angol írásmódja használatos. Tulajdonnév részeként: *Wok n' Go* étterem, Eger.

Angol eredetű szavak

cupcake, magyarul *csészetorta*, *tortácska* is, 'a muffinhoz és mignonhoz hasonló édesség'; cukrászda nevekben: *Cupcake Tortaműhely* (Budapest), *Kicsi cake cukrászda* (Budapest), *Sweet Cupcakes* (Kassa)

Cobb saláta, 'sok összetevőből álló, főfogásnak is beillő saláta'; amerikai készítőjének családnevéből

dip 'mártogat', az angol *dipping sauce* ('mártogatós szósz') kifejezésből; *fingerfood* (vö. alább) jellegű étel; jelentéskülönülés: *dip* (mártogató) – szósz (körítéshez)

fine dining (étterem), értékorientációs jelző, 'kiváló minőségű ételek; minőségi konyha'; értelmezését, szókészletét l.: (W6)

fingerfood, 'ujjétek, falatka, vendégváró, kézzel könnyen fogyasztható ételtípus, különösen állófogadásokra

food-stylist, rövid magyar megfelelője nincs, körülírása: fotózásra, videózásra készített étel esztétikus megjelenését berendező személy, sokszor maga a gasztrófotós

streetfood, 'utcai fogyasztásra alkalmas termékek'; fajtáit bővebben l.: (W7)

Olasz eredetű szavak

ciabatta [csabatta], olasz 'papucs', alaki hasonlóság alapján; a bagetthez (*baguette*; francia; a latin *baculum* 'botocska' szóból) hasonló kenyérféle

gnocchi, olasz tésztaféleség, ejtészváltozatai: [nyokki] (olasz), [gnoccsi] (magyaros), etimológiailag azonos a bajor-osztrák *Nockerl* (magyar *nokedli*) főnévvel

minestrone, sokféle zöldségből készített leves; az olasz *minestra* 'leves' szóból

pestó, az olasz *pesto* 'összezúz, összetör' igéből; többféle zöldségből készített szósz, az igei alapjelentés a készítés módjára utal

bigne [binnye], 'kis fánk', a profiterol alapja

panettone, 'milánói karácsonyi kalács, kuglóf'; alaktanilag: *pane* ('kenyér') → *panetto* ('kis kenyér') → *panettone* ('nagy kenyér', jelentészváltozással: 'kuglóf')

panini, az olasz *pane* 'kenyér' kicsinyítő képzős, többes számú alakja, zsemleféleség szendvicshez

penne, az olasz főnév a latin *penna* '(madár)toll' szóból; tészta megnevezése alaki hasonlóság alapján

Francia eredetű szavak

galette [galett], 'lepény, francia pite'; a francia *galet* 'kavics' szóból

macaron – *makaron* (francia), *maccarone* – *maccherone* (olasz), általában mandulalisztet is tartalmazó, kerek, színes, töltött (tea)sütemény; az olasz összehúzó, darál' jelentésű szóból, amely a mandula darálására utal

profiterole francia, *profiterol* olasz (magyar) írásmód; a képviselőfánk tésztaíjához hasonló édességalap, ún. „égetett” tészta, forrázott tészta

quiche [kis], francia lepény, pite (édes és sós tésztaalap)

sabayon, olasz eredetű krémes desszert nemzetközi megnevezése; olaszul *zabaglione*

salotta, a francia *échalote* magyaros változata; 'mogyoróhagyma'

vinaigrettes (saláta), ecetet és/vagy bort tartalmazó salátaöntet; *vinyegret* írásmóddal is

Arab eredetű szavak

falafel, 'csicseriborsóból készült golyó v. fasírt', pl. *falafeles pita*

halva, 'édes', tájanként eltérő összetevőkből készített édesség (India, Közép-Ázsia, Törökország területén)

hummus – *hummusz*, 'csicseriborsó tahinivel'; arab és török étel

kebab (arab–török) kockára vágott vagy nyársra tűzött húsetel; gyakran szó szerkezetben: *dönerkebab*–*döner* (török) 'forgat, forgó, nyársra tűzött'; vö. ugyanilyen jelentésű görög *gyros* – *gírosz*

kuszkusz (berber–arab) 'dara', tésztaféleség

muszaka, *musaka*, az arab *musaqqa* 'hűtött' szóból; az újgörög és a török nyelvben is: 'rakott padlizsán'

pita (arab, újböög, török), vándorszó; 'lepény, kenyér'; etimológiai rokona a magyar *pite* és az olasz *pizza*

tahina (arab) – *tahini* (angol), Európában inkább az utóbbi; 'szezámposzta; örlött szezámagból készült massa'

Spanyol eredetű szavak

burrito, mexikói étel, 'kisszámár'; alaki hasonlóság alapján: a tortillát úgy göngyölik össze, ahogy a terhet kötik a számárra

nacho [nácsó], mexikói étel kukoricatortillából; első készítőjének *Ignacio* nevéből (1943)

paella [paelja], katalán 'serpenyő'; metonimikus jelentésváltozással: hallal készült rizsétel

salsa, 'szósz'; egyfajta spanyol fűszeres szósz; a latinra visszavezethető szó alapjelentése 'sós'; jelentésváltozással itt: 'tüzes'; az AkH.¹² szójegyzéke és a MHSz.²⁰¹⁵ *salsa* és *szalsza* írásmóddal is közli, ugyanakkor nem utal arra, hogy a tánc, vagy az étel, vagy mindkettő; a jelentésváltozás iránya a spanyolban: tüzes szósz → tüzes tánc

taco (mexikói spanyol) [tákó], 'félbehajtott tortillába töltött hús'

Egyéb nyelvekből átvett szavak

chutney (hindi > angol), magyarosan *csatni*, indiai eredetű, édes-savanyú, gyümölcsös, zöldséges mártás; magyarországi „kézműves” változatai is vannak (pl. *meggycsatni*)

sopszka saláta (bolgár), a *Sopluk* (bolgár, macedón, szerb) tájnévből

tikka masala, 'fűszeres szósszal készült (indiai) húselét'; *tikka*: az urdu–hindi nyelvekből, nemzetközi szó; 'sült' (hús); *masala*: a bengáli nyelvből; alapjelentése 'fűszer', általában: 'fűszeres indiai szósz'

5. Összegzés

Az idegen nyelvekből átvett új lexikai egységek tematikai megoszlása:

- új technológiai műveletek, eljárások, eszközök (*chafing, sous vide, szuvidál*);
- a hazai gasztronómiában új alapanyagok, növények, gyümölcsök, magvak stb. (*licsi, paddy, mirabella, tahini*);
- a hazai gasztronómiában új ételek vagy egyéb készítmények elnevezése (*falafel, musaka, paella*);
- az italfogyasztás és -kultúra új elemei, különös tekintettel a kávézási és a szeszesisital-kultúrára (*barista, flatwhite; grappa*);
- a nemzetközi gasztronómia új általános kifejezései (*fingerfood, food-stylist, paleo, streetfood, degusztációs menü*), tulajdonnevei (*Bocused'Or, Michelin csillag*).

A gasztronómiai szókészlet bővülése idegen szavakkal egyfelől törvényszerű, mivel az étkezési divatirányzatok az arab, kínai, japán, thai stb. – magyar szemmel tehát az egzotikus – konyhát követik, illetve képezik le. A szókészlet bővülése másfelől viszont esetleges annyiban, hogy nemcsak a globális divatirányzatok, hanem egyes séfek, éttermek, szakácsok egyéni ízlése, újításai, érdeklődési köre is befolyásolja, így bármilyen ételkülönlegességet átvehet a világ bármely pontjáról, annak forrásnyelvi megnevezésével együtt. Az utóbbi két évtized példái arról tanúskodnak, hogy gasztronómiai szókészletünk eredetét tekintve meglehetősen színes, és nem szűkül az angol nyelvre.

Felhasznált irodalom

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1984.
- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 2015.
- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza – Balázs László – Veszelszki Ágnes (szerk.) 2012. *Az étkezés jelei. Szemiotikai Tanulmányok 27*. Magyar Szemiotikai Társaság – Eötvös Kiadó. Budapest.

- Dent, Susie 2005. *Fanboys and Overdogs. The Language report*. Oxford University Press. Oxford – New York.
- HKSz.¹⁹⁸⁸ = *Helyesírási kézikönyvtár*. Deme László – Fábíán Pál (szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hoffmann Zsuzsa 2008. *Nyelvi kapcsolatok a globális kommunikáció korában: az angol és a nemzetközi szókészlet*. Kézirat. Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Program. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78252/disszertacio.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Kiss Gábor – Pusztai Ferenc 1999. *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2007. *Új szavak I*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2014. *Új szavak II*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2020. *Új szavak III*. Kézirat.
- MHSz.¹⁹⁹⁹ = *Magyar helyesírási szótár*. Deme László – Fábíán Pál – Tóth Etelka (szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MHSz.²⁰¹⁵ = *Magyar helyesírási szótár*. Tóth Etelka (szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rácz János 2016a. Gyümölcsstermő egzotikus növények nevei. *Magyar Nyelvőr* 140/1: 96–105; 140/3: 347–356.
- Rácz János 2016b. Kedvelt fajták nevei a Citrus nemzetségben. *Magyar Nyelvőr* 140/4: 498–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó. Budapest.

Források

Magyar Konyha. Gasztronómiai magazin. 1984. 4. sz.; 1988. 2. sz.; 2006. 4. sz.

Internetes források

W1 = www.bestpizza.hu

W2 = www.mistersushi.hu/sushi-es-sashimi; www.hanami-sushi.hu

W3 = www.sawasdeebudapest.com

W4 = Thurston, Robert 2017. *Kávé*. Alexandra Kiadó. Budapest.

<https://alexandrakiado.hu/content/2019/6/Product/760596.pdf>

W5 = www.zsido.hu/konyha

W6 = www.diningguide.hu/finedining

W7 = www.streetkitchen.hu; www.netpincer.hu/streetfood

Univerzita J. Selyeho
Pedagogická fakulta
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
www.ujs.sk

Stílus – variatívitás – műfordítás
Köszöntő kötet Lőrincz Julianna 70. születésnapjára

Recenzenti / Recenzensek:

PaedDr. Török Tamás, PhD.

Dr. habil. PhDr. Liszka József, PhD.

Dr. Schirm Anita, PhD.

Redaktori / Szerkesztők:

Mgr. Lőrincz Gábor, PhD.

Dr. habil. Domonkosi Ágnes, PhD.

Tlačová príprava / Nyomdai előkészítés:

Edina Liszka

Tlačiareň / Nyomda:

TADO Production, s.r.o., Dunajská Streda

Počet výtlačkov / Példányszám: 100

Vydavateľ / Kiadó:

Univerzita J. Selyeho, Selye János Egyetem

Rok vydania / Kiadás éve: 2020

Prvé vydanie / Első kiadás

ISBN 978-80-8122-350-1